

**ABDULLAH İBN MES'ÛD VE KIRAAT
İLMİNDEKİ YERİ**

Sebahattin ERDOĞAN

**Yüksek Lisans Tezi
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı
Dr. Öğretim Üyesi İbrahim TETİK
2020
Her Hakkı Saklıdır**

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Sebahattin ERDOĞAN

ABDULLAH İBN MES'ÛD VE KIRAAT İLMİNDEKİ YERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim TETİK

ERZURUM-2020

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "Abdullah İbn Mes'ud ve Kıraat İlmindeki Yeri " adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

☒ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

08/06/2020

Sebahattin ERDOĞAN

*** LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi **MADDE 6– (1)** Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR DİZİNİ	V
TABLolar DİZİNİ	VI
ÖNSÖZ.....	VII
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU	1
II. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI, METODU VE ÖNEMİ	2
III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	3
IV. ABDULLAH İBN MES'ÛD'UN HAYATI.....	5

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN MES'ÛD KIRAATİNİN TARİHİ GELİŞİMİ VE KIRAAT TARİHİNDEKİ YERİ

1.1. KIRAAT İLMİNİN TARİFİ.....	20
1.2. İBN MES'ÛD ÖNCESİNDE KIRAAT İLMİNİN GENEL SERENCÂMI.....	22
1.3. İBN MES'ÛD KIRAATİNİN OLUŞUM VE YAYILMA SÛRECİ.....	28
1.3.1. İbn Mes'ûd'un Kur'ân Tâlimi ve Hakkındaki Görüşler.....	31
1.3.2. Kur'ân-ı Ker'im Hassasiyeti ve Kur'ân Algısı	34
1.4. ARZA-İ AHÎRA'DA İBN MES'ÛD	35
1.5. KUR'ÂN'IN CEM EDİLMESİNDE İBN MES'ÛD	41
1.6. KÛFE DÖNEMİ İBN MES'ÛD KIRAATİ	45
1.7. KUR'ÂN'IN İSTİNSAHINDA İBN MES'ÛD.....	47
1.8. İBN MES'ÛD SONRASI KIRAATİNİN KÛFE'DEKİ DURUMU	52

İKİNCİ BÖLÜM

İBN MES'ÛD KIRAATİ

2.1. İBN MES'ÛD KIRAATİNİN ÖZELLİKLERİ.....	62
2.1.1. Kategorize Edilen Kıraatler İçerisinde İbn Mes'ûd Kıraatinin Yeri	62
2.1.1.1. Sahih Okuyuşlar	64

2.1.1.2.1. Müdrec Okuyuşlar	71
2.1.1.2.2. Yedi Harf (Ahrufu's Seb'a) Bağlamındaki Okuyuşlar	76
2.2. KIRAAT İMAMLARININ İBN MES'ÛD'A DAYANAN İSNADLARI.....	107
2.2.1. Âsım b. Behdele	107
2.2.2. Hamzâ b. Habib	108
2.2.3. Ali b. Hamza b. Abdullah el- Kisâi	108
2.2.4. Halef b. Hişâm.....	109
2.2.5. Süleyman b. Mihran el-A'meş	110
2.3. İBN MES'ÛD KIRAATİNİN ANLAM BOYUTU	110
2.3.1. İbn Mes'ûd Kıraatinin Tefsire Etkisi	111
2.3.2. İbn Mes'ûd Kıraatinin Fıkhi Hükümlere Etkisi	113
2.4. İBN MES'ÛD KIRAATİNE YAKLAŞIMLAR	115
2.4.1. Müsteşriklerin (Oryantalist) İbn Mes'ûd Kıraatine Bakışı.....	115
2.4.2. Şia'nın İbn Mes'ûd Kıraatine Bakışı.....	119

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBN MES'ÛD MUSHAFI VE MUSHAFI OSMANİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI

3.1. İBN MES'UD MUSHAFI	121
3.2. İBN MES'ÛD MUSHAF'ININ TERTİP FARKLILIKLARI	125
3.2.1. Muavvizetân (Felak-Nas) Sûreleri	129
3.2.2. Fatiha Sûresi	132
SONUÇ.....	134
KAYNAKÇA	137
ÖZGEÇMİŞ.....	154

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ABDULLAH İBN MES'ÛD VE KIRAAT İLMİNDEKİ YERİ

Sebahattin ERDOĞAN

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi İbrahim TETİK

2020, 154 Sayfa

Jüri: Prof. Dr. Mehmet DAĞ

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim TETİK(Danışman)

Dr. Öğr. Üyesi Resul ERTUĞRUL

İnsanları doğruya yönlendirmek, onlara dünya ve ahiret saadetine götüren yolu göstermek amacıyla indirilen ilahi kitapların sonuncusu olan Kur'ân-ı Kerîm, bir hidayet kitabı olmasının yanında, çağlara hitap eden özellikleri ile yüksek bir değer taşımaktadır. Kıraat ilmi ise Kur'ân-ı Kerîm'in tilavetine katkısı ve anlaşılmasını kolaylaştırması bakımından önemi haiz ilimlerden biridir. Sahâbe-i kirâm bu ilmin öğrenilmesi ve gelecek nesillere aktarılması konusunda büyük çaba sarf etmişlerdir.

Abdullah ibn Mes'ûd, İslâmî ilimlerin hemen her alanında bilgi ve tecrübesiyle meşhur olmuş çok yönlü bir şahsiyettir. Kıraat ilminde ise Hz. Peygamber'in övgüsüne mazhar olmuş birkaç isimden birisidir. İbn Mes'ûd'un arzâlara, Kur'ân'ın cem ve istinsahına katılma durumu, hem kendi kıraati hem de kıraat ilminin serencâmı açısından değerlidir.

Genel olarak Şaz kıraat kategorisinde değerlendirilen İbn Mes'ûd'un kıraatinin konu edildiği çalışmamız Giriş bölümü ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmamızın amaç ve kapsamı ile birlikte Abdullah ibn Mes'ûd'un hayatını konu edindik. Birinci bölümde, İbn Mes'ûd dönemi ve sonrasında kıraat ilminin genel seyrini ele aldık. İkinci bölümde İbn Mes'ûd okuyuşlarının günümüz kıraat algısı içerisinde nerede yer aldığını tespit etmeye çalıştık. Üçüncü bölümde ise Kur'ân ve kıraat tarihi açısından son derece kıymete hâiz olan İbn Mes'ûd'a ait mushafı tahlil etmeye çalıştık. Sonuç bölümünde ulaştığımız neticeleri ve kanaatlerimizi sunduk.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Abdullah ibn Mes'ûd, Kıraat, Şaz, Mushaf

ABSTRACT**MASTER THESIS****ABDULLAH IBN MASUD AND HIS ROLE AL QIRAAT SCIENCE****Sebahattin ERDOĞAN****Advisor: Asst. Prof. Dr. İbrahim TETİK****2020, 154 Page****Jury: Prof. Dr. Mehmet DAĞ****Asst. Prof. Dr. İbrahim TETİK(Advisor)****Asst. Prof. Dr. Resul ERTUĞRUL**

The Quran that is the last book revealed by Allah to show the truth to people and also the way that is world and hereafter's happiness is valuable with its features that address all ages. The Recitation is one of the important sciences concerning facilitating the understanding of the Quran. The Sahaba-ı Kiram and the next scholars have made great efforts in transferring this knowledge to future generations to learn them.

Abdullah b. Mas'ud, knowledge and experience in almost every field of Islamic Sciences has distinguished itself with a versatile personality he is. Abdullah b. Mesud commended by the Prophet Muhammad about the science of the Quran is one of the few whom. It is important that Ibn Mesud joined collection and reproduction of the Quran for His recitation and science of recitation in generally.

We created five parts with introduction and conclusion our thesis that is about Abdullah Mesud's recitation that is evaluated Şaz recitation in general. We have studied Abdullah b. Mesud's life and our research's goal and scope in part of introduction. In the first chapter, we have studied period of Ibn Mesud and next generations in terms of advancement of recitation. In the second chapter, we have tried to determine related to between Ibn Mesud's recitation and today's recitations. In the third chapter, we have analyzed Ibn Mesud's Quran which is precious in terms of history of Quran and recitation. In the conclusion part, as we have discussed in the text, we presented the results we have achieved and our conclusions.

Keywords: Tafsir, Abdullah Ibn Masud, Qiraat, Shaz, Mushaf

KISALTMALAR DİZİNİ

a.s.	: Aleyhi's-Selam.
AÜBE	: Ankara Üniversitesi Basım Evi
AÜSBE	: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
bs	: Baskı
c.c	: Celle Celâlühü
Çev.	: Çeviri
DEÜİFD	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DEÜSBE	: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
DİD	: Diyanet İlmi Dergi
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DİBY	: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
Ed.	: Editör
FÜSBE	: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
h.	: Hicri
Hız.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İÜİFD	: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
md.	: Madde
ö.	: Ölümü
r.a.	: Radiyallahu anh
r.anhüm	: Radiyallahu anhüm
s.a.v.	: Sallallahu Aleyhi Vesellem
TDVY	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
thk.	: Tahkik
ty.	: Tarih Yok
y.y.	: Yayın evi yok
y.y.	: Yayın Yeri yok

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 2.1. İbn Mes'ûd'un Sahih Okuyuşları	65
Tablo 2.2. İbn Mes'ûd'un Müdrec Okuyuşları	72
Tablo 2.3. Yedi Harf (Ahrufu's Seb'a) Bağlamındaki Okuyuşlar	79

ÖNSÖZ

Dünyadaki tüm ilmi faaliyetlerin temelinde anlama çabası yatmaktadır. Bu durumun İslâmî ilimlerdeki karşılığı ise, Kur'ân-ı Kerîm'i ilâhi murâda en yakın şekilde anlamak ve onun esrarına vakıf olmaktır.

Kadîm dönemlerden itibaren ilmi faaliyetler Kur'ân eksenli olmuştur. Çünkü en şerefli ilim, hiç şüphesiz Kur'ân-ı Kerîm'in gerek mana, gerekse lafzıyla ilgilenen ilimdir. Ulûmu'l-Kur'ân içerisinde mütalaâ edilen kıraat ilmi de, Kur'ân-ı Kerîm'i lafız bakımından bir disiplin altına alması ve manasına etki etmesi sebebiyle, kıymetli ve ümmet için elzemdir.

Hız. Peygamber döneminde kıraat ihtilafları ile alakalı münferid birkaç olay dışında bir sıkıntı yaşanmamıştır. Sahâbe arasındaki bazı tartışmalar Hız. Peygamber'e intikal etmiş ve Peygamber tarafından çözümlenmiştir. Sonraki dönemlerde fetih hareketlerinin hızlanması ile birlikte ümmetin yeni bir sosyolojik yapıya bürünmesi kıraat ihtilaflarını da beraberinde getirmiştir.

Sahâbe ve Tabiin dönemlerinde ortaya çıkan kıraat ihtilaflarının önemli sebeplerinden birisi, hiç şüphe yok ki İbn Mes'ûd kıraatidir. İbn Mes'ûd kıraati farklı yönleriyle birlikte, hem kendi döneminin hem de sonraki dönemlerin en çok tartışılan kıraatlerinden birisi haline gelmiştir.

Abdullah ibn Mes'ûd'un kıraatini çalışma konusu olarak seçmekteki amacımız, onun kıraat ilmindeki mümtaz mevkiini ortaya çıkarmaya katkıda bulunmaktadır. Kadîm ve muasır ulemâ tarafından İbn Mes'ûd kıraati hakkında lehte ve aleyhte birçok görüş serdedilmiştir. Ne varki İbn Mes'ûd kıraatini tüm yönleriyle ele alan bütüncül bir çalışma yapılmış değildir. Çalışmamızın bu alandaki boşluğu kısmi olarak kapatmasını ümit ediyoruz.

İbn Mes'ûd kıraati, tefsir, fıkıh ve diğer İslâmî ilimlere katkısı açısından incelendiğinde, başka kıraatlerle kıyaslanmayacak derecede ulemâyâ hareket alanı sunmuştur. Mezhep imamlarının bir kısmı şaz da olsa kıraatini delil kabul edip hüküm istinbatında sıklıkla kullanırken, bir kısmı onun kıraatini dikkate dahi almamıştır. Kıraat ilminde silsile yoluyla mevcut on kıraatin yarısına yakını İbn Mes'ûd'a dayanırken, İbn

Mes'ûd'un kıraati içerisinde sahih okumalar olmakla birlikte tamamen şaz kıraat olarak telakki edilmiş ve namazda okunması dâhi hoş karşılanmamıştır.

Çalışmamızın başından itibaren sürekli yol gösteren, ilmi tenkit ve görüşlerinden istifade ettiğim, danışman hocam Dr. Öğretim Üyesi İbrâhim TETİK'e, çalışmamızın jürisinde bulunarak önemli katkılar sağlayan Prof. Dr. Mehmet DAĞ ve Dr. Öğretim Üyesi Resul ERTUĞRUL'a kıymetli yardımlarını esirgemeyen dostlarım Hüseyin ÇAKIR, Aslan GÜLAY ve Muhammed İkbâl İLHAN'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Ayrıca bu çalışmada bana daima destek olan eşime, aileme ve yakın bir zamanda Rahmet-i Rahman'a tevdi ettiğim kıymetli babam Muzaffer Bey'e ithafımdır.

Muvaffakiyet Allah'tandır.

Erzurum-2020

Sebahattin ERDOĞAN

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU

İslâm teşriinin birinci kaynağı Kur'ân-ı Kerîm'dir. Bu sebeple Kur'ân asırlardır direkt veya dolaylı olarak birçok ilmi araştırmaya kaynaklık etmiştir. Kıraat ilmi, Kur'ân ilimleri arasında mütalaâ edilen ve rivâyete dayanan bir ilimdir. Medine döneminde yedi harf ruhsatı ile beraber yaygınlık kazanmakla birlikte, kıraat ilminin tarihi gelişimini Kur'ân'ın nüzûlü döneminden günümüze kadar taşımak mümkündür.

Kıraat ilmi, ehli tarafından hakkında onlarca eserin yazılmış olduğu bir alan olarak İslâm düşünce tarihinde yer almıştır. Ayrıca kadîm ve muasır ulemânın katkıları ile Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılmasına yardımcı olan ilimler içerisinde merkezi bir yere sahip olmuştur.

Kıraat ilmi, tarihin çeşitli dönemlerinde bazı kırılma noktalarına tanıklık etmiştir. Bu bağlamda, Hz. Peygamber zamanında tasvip edilen ve okunan bazı sahâbe kıraatleri sonraki dönemlerde varlıklarını devam ettirememişlerdir. Bu kıraatlerden bir tanesi de Sahâbe'nin kurrâsı arasında yer alan Abdullah ibn Mes'ûd'a ait kıraattir.

Abdullah ibn Mes'ûd'un nüzûl döneminin neredeyse tamamına şahitlik etmesi ve Peygamber'in yakınında bulunması, İslâmî ilimler açısından ondan sağlam yolla gelen her bilgiyi değerli kılmaktadır. Çalışmamızda kıraatini bizzat Hz. Peygamber'den alan İbn Mes'ûd'un kıraat ilmini ahzettığı tüm alanları incelemeye çalıştık. Özellikle onun kıraatine çok büyük etkisi olan Hz. Peygamber'den Kurân tâlimi, Allah Rasûlu (s.a.v.) ve Cebrail (a.s) katılımıyla gerçekleşen Kur'ân'ın arzına katıldığı iddiası, cem, istinsah ve şahsi Mushafların imhâsındaki tutumu, ashâbın onun kıraati hakkındaki sözleri gibi konuları irdeledik.

Abdullah ibn Mes'ûd mushafı hiç şüphesiz şahsi olarak tasnif edilen mushafların en önemlilerindendir. Bu mushaftaki gerek sûre tertibi gerekse içerik bakımından ziyade ve noksanlıkların görüldüğüne dair iddiâlar, mushafı daha da tartışmalı hale getirmiştir.

II. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI, METODU VE ÖNEMİ

Kur'ân ilimleri içerisinde değerlendirilen kıraat ilmine vâkıf olmanın, kıraat ilmi ile bağlantılı olan İslâmî ilimlerin tüm alanlarına müspet manada etki edeceği muhakkaktır. Bu manada Hz. Peygamber'e yakın olup, onun her anını bizzat müşahade eden sahabe neslinin kıraat ilmine yaklaşım tarzlarını ve rivayet usullerini bilmemiz bu ilim hakkında fikir yürütebilmemize yardımcı olacaktır.

Sahabe neslinin önemli simalarından birisi olan Abdullah ibn Mes'ûd, tefsir, hadis, fıkıh ve arap dili gibi ilimlerde üst düzey bilgiye sahiptir. Ancak İbn Mes'ûd gibi bu ilimlerde üstün meziyetlere sahip birisini tüm yönleriyle anlatmak araştırmamızın kapsamı açısından mümkün değildir. Bu bakımdan çalışmamızda Abdullah b. Mes'ûd'un kıraatçi kişiliğini tespit etmeye ve onun kıraat ilmine katkılarını tüm yönleriyle ele almaya gayret ettik.

İbn Mes'ûd kıraatinin tefsir ve fıkıh ilmine etki eden yönlerini tanıtmak maksatlı zikrettiğimiz birkaç örneği, kıraatinin tamamına şamil kılacak bir çerçevede sunmaya çalıştık. Müsteşriklerin ve Şia'nın genelde kıraatlere, özelde ise İbn Mes'ûd kıraatine bakışlarını değerlendirdik.

Çalışmamızda Temel İslâm Bilimleri alanlarında kullanılan araştırma metodlarını kullandık. Öncelikle bir literatür taraması yapıp kadim ve muasır ulemânın İbn Mes'ûd kıraatiyle alakalı eserlerini belirledik. Çalışmamızın proje aşamasını hazırladıktan sonra, yazım aşamasında ilgili eserlerden de istifade ettik.

Çalışmamızı hazırlarken karşılaştığımız en önemli problemlerden bir tanesi, hicri 32. yılında vefat eden İbn Mes'ûd'un erken sayılabilecek bir zamanda vefat etmesi sebebiyle onun kıraat ilmindeki yetkinliği hakkında yazılan eserlerin sınırlı olmasıdır. Çalışmamızı hazırlarken özellikle hicri birinci yüzyıldan sonraki dönemde yazılan eserlere ulaşmaya gayret gösterdik.

Çalışmamızın tamamında her bölümü kendi içerisinde değerlendirme metodunu benimsedik. Bölüm başlıklarımızla alakalı konuları, Abdullah ibn Mes'ûd, sahâbe ve tabiûnun tavır ve görüşleri çerçevesinde ulaşabildiğimiz kaynaklar müvacehesinde sunmaya çalıştık. Bölüm sonlarında ise kendi kanaatimizi tarafsız bir şekilde yansıtmaya gayret ettik.

Abdullah ibn Mes'ûd'un kıraatini tüm yönleriyle incelemeye gayret gösterdiğimiz bu çalışmamızda, İbn Mes'ûd'un ulaşabildiğimiz okuyuşlarını günümüz kıraat olgusu içinde hüccetlendirdik. Şaz bir kıraat olarak tanınan İbn Mes'ûd kıraati içerisinde sahih okuyuşların da bir hayli yekûn tuttuğunu tespit ettik. Bu durum İbn Mes'ûd kıraatine bakışın yeniden gözden geçirilmesi açısından önemlidir.

Tarihsel evveliyatı, kıraatinin oluşum safhaları, kıraate bakışı, okuyuş şekilleri ve mushaf içeriği bakımından tahlil ettiğimiz Abdullah ibn Mes'ûd ve Kıraat İlmindeki Yeri adlı bu çalışmamızın, bir nebze de olsa İbn Mes'ûd kıraatine karşı olumsuz bir ön kabûlü değiştirmesini, İbn Mes'ûd kıraatinin tanıtılması hakkında var olduğunu düşündüğümüz bir boşluğu doldurmasını ve kıraat ilmine bir katkı sunmasını ümit ediyoruz.

III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Abdullah ibn Mes'ûd ve Kıraat ilmindeki Yeri adlı bu çalışmamızda başta kıraat, tefsir, hadis, fıkıh, tabakat ve tarih kitapları olmak üzere birçok eserden faydalanma yoluna gittik. Bu eserlerin bir kısmını sıklıkla kullanırken bir kısmına zaman zaman başvurduk.

İbn Mes'ûd'un hayatını anlattığımız giriş bölümündeki başvuru kaynaklarımız tabakat ve tarih kitaplarıdır. Çalışmamızda faydalandığımız tabakat kitaplarından bir kısmı şunlardır: İbn Sa'd (ö. 230/845) "*Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebir*", İbn Asâkir (ö. 571/1176) "*Târîhu Medinet-i Dimeşk*", İbn Hacer el- Askalâni (ö. 852/1449) "*el- İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*", Zehebi (ö. 748/1348) "*Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ*", İbnü'l-Esir (ö. 630/1233) "*Üsdü'l-Ğâbe fi Mârifeti's-Sahâbe*", İbn Abdilberr (ö. 463/1071) "*el- İstiâb fi Mârifeti'l Ashâb*", Hatip el- Bağdadi (ö. 463/1071) "*el- Kâmil fi't-Târih*", İbn Kesir (ö. 774/1373) "*el-Bidaye ve'n Nihaye*", Sehâvi (ö. 902/1497) "*et- Tuhfetü'l-Latif fi Târih-i Medineti 'ş-Şerif*",

İbn Mes'ûd kıraatinin tarihsel serancâmını konu edindiğimiz birinci bölümde, kıraat kitaplarının yanı sıra İbn Mes'ûd kıraatinden örnekler sunan birçok Tefsir ve Tefsir Usulü eserine başvurduk. Muhammed b. Cerîr et-Taberi (ö. 310/923) "*Câmiu'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'ân*", el-Mâturidi (ö. 333/944) "*Te'vîlâtü'l-Kur'ân*", el-Cessâs (ö. 370/981) "*Ahkâmu'l-Kur'ân*", el-Kurtubi (ö. 671/1273) "*el-Cami' li Ahkâmi'l-*

Kur'ân", Zerkeşi (ö. 794/1392) "*el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*", Suyuti (ö. 911/1505) "*el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*", İbnu'l Cevzî (ö. 597/1201) *Funûnu'l Efnân fî Uyûn-i Ulûmi'l-Kur'ân*" adlı eserler bunlardan bazılarıdır.

Çalışmamızın ana kısmını oluşturan ikinci bölümde, bazı hadis kaynaklarını ve kıraat eserlerini kullandık. Her dönemden çeşitli eserlerin bulunduğu bu bölüm, İbn Mes'ûd kıraatinin hüccetlendirilmesi bakımından önemlidir. İbn Mucâhid (ö. 324/936) "*Kitâbu's-Seb'a fî'l-Kıraât*", İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) "*en-Neşr fî'l-Kırâati'l-'Aşr*", Mekki b. Ebi Tâlip (ö. 437/1045) "*el-İbâne an Meâni'l-Kırâât*", İbn Hâleveyy (ö. 370/980) "*Muhtasar fî Şevâzi'l-Kur'ân*" , İbn Cinni (ö. 392/1002) "*el- Muhteseb fî Tebyîni Vucuhi Şev'âzzi'l-Kırâat ve'l İdâh*" alana ait eserlerdir.

İbn Mes'ûd'a ait mushafı incelediğimiz son bölümde ise mushaflara yer veren eserlere başvurduk. Mushaf tarihi açısından önemli gördüğümüz bu eserlerin başlıcaları şunlardır: İbn Ebi Dâvud (ö. 316/929) "*Kitâbu'l-Mesâhif*", eş- Şehristânî (ö. 548/1153) "*Mefâtîhu'l-Esrâr ve Mesâbîhu'l-Ebrâr*", İbn Nedim (ö.385/995) "*el-Fihrist*" Arthur Jeffery, (1893-1959) "*Mukaddimetan fî Ulumi'l Kur'ân*".

Çalışmamızda Abdullah ibn Mes'ûd hakkında yazılan Arapça tezler başta olmak üzere, İbn Mes'ûd'un çeşitli ilimlerdeki yetkinliğini anlatan bazı Türkçe tezlerden de faydalandık. Elektronik kaynak olarak ise el-Mektebetü's-Şâmile programı, araştırmamızın gerek literatür taramasında gerekse yazım aşamasında sıklıkla başvurduğumuz bir kaynaktır.

Araştırmamızda kadîm eserlerin yanısıra özellikle muasır ulemâyâ ait Türkçe birçok eserden de faydalandık. Bu bağlamda Prof. Dr. Mehmet Dağ'a ait olan "*Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*" adlı eser, eser tasnif metodundan en fazla faydalandığımız çalışmadır. Müellifin bu eserinin yanısıra diğer makale ve eserlerinden de çok defa faydalandığımızı belirtmek isteriz. Dr. Hüseyin Küçükkalay'ın "*Abdullah ibn Mes'ûd ve Tefsir İlmindeki Yeri*" adlı doktora tezi de başucu kitaplarımızdan biri olmuştur. Necati Tetik'in "*Başlangıcından Hicri IX. Asra Kadar Kıraat İlminin Tâlimi*", Muhsin Demirci'nin "*Kur'ân Tarihi*", Mehmet Ünal'ın "*Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*" ve Ziya Şen'in "*Kur'ân'ın Metinleşme Sürecinde Ortaya Çıkan Problemler*" adlı çalışmaları, araştırmamızda başvurduğumuz Türkçe eserlerden bazılarıdır.

Çalışmamızda kullandığımız kaynaklar bu eserlerle sınırlı değildir. Üniversitelerimizde yazılmış tezlerden ansiklopedi maddelerine ve yabancı dillerden çeviri eserlere kadar onlarca farklı kaynaktan da faydalandık. Burada zikrettiklerimiz tezimizde çokça başvurduğumuz eserlerdir. Diğer eserlerin tamamı kaynakça bölümünde gösterilmiştir.

IV. ABDULLAH İBN MES'ÛD'UN HAYATI

Abdullah ibn Mes'ûd, Kur'ân-ı Kerîm'e ve Arap diline olan vukûfiyeti, tefsir, kıraat, hadis ve fıkıh ilmine dâir derin bilgisiyle, Sahâbe arasında temâyüz etmiş öncü isimlerden biridir.

Kaynaklarda farklı isimler zikredilse de asıl adı, Abdullah b. Mes'ûd b. Gâfil (Âkil)¹ b. Habib (Haris),² b. (Vefdân)³ b. Şemh b. Fâr (Fâd),⁴ b. Mahzum b. Sâhele b. Kâhil b. Hâris b. Temîm b. Sa'd b. Hüzeyl b. Müdrike b. İlyâs b. Madr' dır.⁵ Abdullah ibn Mes'ûd'un fakir bir aileye mensup olması sebebiyle, doğumu ve Müslüman olmasından önceki hayatı ile alakalı tarihi kaynaklarda yeteri kadar bilgi bulunmamaktadır.⁶

Henüz çocuğu olmadığı halde Abdullah b. Mes'ûd'un künyesi Hz. Peygamber tarafından Ebû Abdurrahman olarak belirlenmiştir.⁷ Kimi zaman annesine nispetle

¹ İbn Kânî, Abdalbâki, *Mu'cemu's-Sahâbe* I-III, thk: Selahaddin Sâlim el-Mısrâtî, Mektebetü'l-Ğurebâ, Riyad ty, II, 62.

² İbn Hibbân, Ebi Hatim Muhammed el-Büstî, *Târihu's-Sahâbetü'l-ellezine Ruviye Anhumü'l-Ahbâr*, thk: Bûrân ed-Dannâvi, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988, 149; el-Ednevi, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtü'l-Müfessirin*, Mektebetü'l-U'lûm ve'l-Hikem, Medine-i Münevvere 1997,78; Muhammed Ahmed Hâtır, *Kirâat-i Abdullah b. Mes'ûd*, Dâru'l-İ'tisam, Kâhire 1990, 24.

³ el-İsbahâni, Ebu Nuaym Ahmed b. İshak, *Marifetü's-Sahâbe I-VII*, thk: Âdil b. Yusuf el-A'zâzi, Dâru'l-Vatan li'n-Neşr, Riyad 1998, IV,1765; İbn Asâkir, Ebi'l-Kasım Ali b. Hasen b. Hibetallah b. Abdillâh eş-Şafîi, *Târihu Medinet-i-Dimeşk I-LXXX*, thk: Muhyidin Ebu's Saîd b. Ömer, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996, XXXIII, 53.

⁴ İbn Asâkir, XXXIII, 51.

⁵ İbü'l-Esir, Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed, *Üsdü'l-Ğâbe fî Mârifeti's-Sahâbe I-VIII*, thk: Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdi'l-Mevcud, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ty, III, 381; Safedi, Selahaddin b. Halil b. Aybek I-XXX, *Kitabu'l-Vâfi bi'l-Vefâyât*, thk: Ahmed Arnâvûd, Dâru'l-İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 2000 XVII, 324; Zehebi, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyer-i Â'lâmi'n-Nübelâ I-XXV*, Müesssetü'r-Risâle, Beyrut 1985, I, 461. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi I- II*, (2. Baskı), Ravzâ Yayınları, İstanbul 2015 I, 225.

⁶ İsmail Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mes'ûd" md, *DİA*, TDVY, Ankara 1988, I, 115.

⁷ Zehebi, *Siyer-i Â'lami'n-Nübelâ*, I, 462; Kelebâzi, Ebi Nasr Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin el-Buhari, *Rical-i Sahih Buhari I-II*, thk: Abdulah el-Leysî, Dâru'l-Maârif, Beyrut 1987, II, 382.

kendisine İbn Ümmü ‘Abd’de denildiği olmuştur.⁸ İbn Mes’ûd baba tarafından Mekke’nin önemli kabilelerinden birisi olan Huzeyl kabilesine mensuptur. Huzeyl ve Kureyş kabileleri arasında komşuluk ve ticaret bağlarının yanı sıra, her iki kabile de üst soy bakımından Adnâni’lerde birleştikleri için aralarında akrabalık bağı da bulunmaktadır.⁹

Abdullah ibn Mes’ûd’un babası Mes’ûd b. Gafil, o dönemde Arap toplumları arasında yaygın olarak yapılan, bir nev’i ittifak ve saldırmazlık antlaşması olan hilf¹⁰ ile Zühre oğullarının halîfi¹¹ olup¹² büyük ihtimalle bi’setten önce vefat etmiştir.¹³ Annesi ise bi’setten sonra Medine’de vefat etmiş olan Ümmü Abd binti Vüdd b. Sevâ’dır.¹⁴ Ümmü ‘Abd İslâm’ın ilk yıllarında Müslüman olmuştur.¹⁵ Mekke’den Medine’ye hicret edenlerin ilklerindendir.¹⁶

Abdullah ibn Mes’ûd’un iki erkek kardeşi bulunmaktadır. Bunlardan anne-baba bir kardeş olduğu¹⁷ Uteybe b. Mes’ûd, âlim ve fakîh bir şahsiyettir.¹⁸ Mekke’de Müslüman olup, Habeşistan ve Medine’ye hicret etmiş, Uhud savaşına katılmış, Hz. Ömer’in hilâfet döneminde vefât etmiştir.¹⁹ Diğer kardeşi U’meys b. Mes’ûd’dur.²⁰

⁸ Salihi, Ebu Abdurrahman Muhammed b. Ahmed Abdil Hâdi ed- Dimeşki, *Tabakât-u Ulemâi’l-Hadîs I-III* thk: Ekrem el-Bûşi, İbrahim ez-Zîbak, Müesssetü’r-Risâle, Beyrut 1986, III, 78; Zehebi, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tecrid-u Esmâi’s-Sahâbe I-II*, Dâru’l-Maârif, Beyrut ty, I, 334.

⁹ Nasuhi Ünal Karaarslan, “Huzeyl” md, *DİA*, TDVY, Ankara 1999, XIX, 70; Ali Mansur Salim Fursitâi, *Tefsîr-u Abdullah b. Mes’ûd el-Huzeli Cema’n ve Tahlîlen I-II*, Vizâretü’l-Evkâf ve’s-Şuuni’l-İslâmiyye, Kuveyt 2015, I, 22.

¹⁰ Nadir Özkuyumcu, “Hilf” md, *DİA*, TDVY, Ankara 1998, XVIII, 29-30.

¹¹ Hilf: Bir kimse veya grupla yapılan anlaşma. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, (6. bs) Ensar Neşriyat, İstanbul 2016, 175.

¹² Zehebi, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Marifetü Kurrai’l-Kibâr ala Tabakâti ve’l-Âsâr I-II*, thk: Şuayb Arnâvûd, Beşşar Avvâd Mâruf, Müesssetü’r-Risâle, Beyrut 1988, I, 32; İbn Hibban, Ebi Hatim Muhammed el-Büstî, *Kitabu’s-Sikât I-X*, Daru’s-Selefiyye, Hindistan 1987, III, 210.

¹³ Abdussettar Eş-Şeyh, *Abdullah b. Mes’ûd*, Dâru’l-Kalem, Beyrut 1982, 23; Hâtır, 24.

¹⁴ İbn Sâd, Muhammed b. Sad b. Menî’ ez Zühri, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-Kebir I-XI*, thk: Ali Muhammed Ömer, Mektebetü’l-Hancı, Kâhire 2001, III, 139. Zehebi, *Siyer-i A’lami’n-Nübelâ*, I, 461, İbn Abdilber, Ebi Ömer Yusuf b. Abdullah, *el-İstiâb fi Mârifeti’l-Ashâb*, thk: Adil Mürşid, Dâru’l-Âlam, Beyrut 2002, 407

¹⁵ Mizzi, Cemaleddin Ebi’l-Haccac Yusuf, *Tehzibu’l-Kemal fi Esmâi’r-Ricâl I-XXXV*, thk: Beşşar Avvâd Mâruf, Medresetü’r-Risâle, Beyrut 1996, XVI, 121.

¹⁶ Hâtır, 25.

¹⁷ İbn Hacer el-Askalani, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *el-İsabe fi Temyîzi’s-Sahâbe*, el-Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut 2012, 1000.

¹⁸ İbn Abdilber, 568.

¹⁹ İbn Sa’d, II, 118; İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *Kitabu’l-Meârif*, (4. bs), thk: Servet Ukkâşe, Dâru’l-Maârif, Kâhire 1981, 239.

²⁰ Şahhât Seyyid Zağlul, *Abdullah b. Mes’ûd*, Dâru’l-Maârif, Kâhire 1986, 38; Hâtır, 25.

Ancak Abdullah ibn Mes'ûd'un bu kardeşi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.²¹

Abdullah ibn Mes'ûd'un iki eşi vardır. Bunlar Zeynep binti Abdullah es- Sekaî,²² ve Rayta veya Râita²³dır.²⁴ Ancak bazı eserlerde Abdullah ibn Mes'ûd'un tek eşinin Zeynep olduğu Rayta'nın ise Zeynep'in lakabı olduğuna dair görüşler vardır.²⁵ Tarih kaynaklarına göre Abdullah ibn Mes'ûd'un üç erkek çocuğu bulunmaktadır. İsimleri Abdurrahman, Utbe ve Ebû Ubeyde'dir.²⁶ İbn Mes'ûd'un çocukları babalarından sonra da İslâm'a hizmet etmişlerdir. Abdurrahman ve Ebû Ubeyde, babalarından hadis rivâyet etmiş²⁷ ve ilimle meşgul olmuştur. Utbe talebe yetiştirmiş ve neslini bu yola teşvik etmiştir.²⁸ Abdullah ibn Mes'ûd'un Sâre isminde bir de kızı bulunmaktadır. Sâre de babasından hadis rivâyet edenler arasındadır.²⁹

Kaynakların belirttiğine göre Abdullah ibn Mes'ûd, sîreten zayıf, güzel giyinen ve güzel kokular sürünen,³⁰ saçları omuzlarına kadar uzanan,³¹ tavır ve davranışlarında Peygamberimize benzeyen,³² esmer³³ ve kısa boylu,³⁴ bir sahâbe idi. Bir defasında Abdullah ibn Mes'ûd'un bir ağaca tırmanırken görünen ince bacakları sebebiyle kendisine gülenlere Hz. Peygamber, “*Neşsim kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki onlar mizanda Uhud dağından daha ağır gelecektir.*”³⁵ buyurmuştur.

²¹ Zağlul, 25.

²² Ömer Rıza Kakhâlê, *İ'lâmu'n-Nisâ fî Âlemi'l-Ârabi ve'n-Nisâ*, Müesssetü'r-Risâle, Şam 1958, 24.

²³ Abdussettar Eş-Şeyh, 28.

²⁴ İbn Sad, II, 135.

²⁵ Bkz. Abdussettar Eş-Şeyh, 28.

²⁶ Hüseyin Küçükkalay, *Abdullah b. Mes'ûd ve Tefsir İlmindeki Yeri*, (2.Baskı), Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2013, 22; Cerrahoğlu, “Abdullah b. Mes'ûd”, 115.

²⁷ Abdussettar Eş-Şeyh, 31; Zağlul, 26.

²⁸ Küçükkalay, 22.

²⁹ Kakhâlê, II, 137.

³⁰ İbnü'l-Cevzi, Cemaleddin Ebu'l-Ferec, *Sıfetu's-Safve*, thk: Mahmud Fâhûri, Muhammed Revvâs Kalâ'ci, Dâru'l-Maârif, Beyrut 1985, I, 395.

³¹ İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Meârif*, 84; Zirikli, Hayrettin, *el-Â'lâm: Kamûsu Terâcîmi li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arab ve'l-Müste'ribîn ve'l-Müsteşrikîn I-VIII*, Dâru'l-Melayin, Beyrut 2002, IV, 137.

³² İbn Sa'd, III, 142.

³³ Zehebi, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tezhib-u Tehzîbu'l-Kemal fî Esmâi'r-Rical I-XI*, thk: Eymen Selâme, el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tibâkat-i ve'n-Neşr, Kâhire 2003, V, 308.

³⁴ İbn Kuteybe, 249; İbn Abdilber, 409.

³⁵ Ahmet b. Hanbel, Ebu Abdurrahman *Müsned-u Ahmed b. Hanbel I-XLV*, thk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müesssetü'r-Risâle, Beyrut ty, VI, 45; Taberani, *Mu'cemu's-Sağîr I-II*, Mektebetü'l-İslâmi Beyrut I, 1982 Ebu Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. Müsenna et-Temîmi, *Musned-u Ebi Ya'lâ el-Mevsûli*, Dâru'l-Me'mun li't-Turâs, Beyrut 1987, 209.

Abdullah ibn Mes'ûd, babasının vefatından sonra zaman zaman Mekke'ye gelmiş ve daha sonra azılı bir müşrik olan Ukbe b. Ebû Muayt'ın koyunlarını otlatmıştır.³⁶ Hz. Peygamberle tanışması da muhtemelen bu dönemlere rastlar. İbn Asâkir (ö.571/1176) eserinde Abdullah ibn Mes'ûd'un Hz. Peygamberle ilk karşılaşmasını şöyle anlatır: “Annesiyle beraber ihtiyaçlarını gidermek için Mekke'ye gelen Abdullah ibn Mes'ûd, zemzem kuyusunun başında Abbas b. Abdulmuttalip (ö.32/653) ile karşılaşır. Bu sırada Safa kapısından gür sakallı, kara gözlü, dolunay gecesinde parlayan ay gibi bembeyaz elbiseler içinde bir adamın, yanında bir kadın ve çocuk ile Kâbe'ye girdiğini görürler. Hacerü'l-Esved'e selam vererek, Kâbe'yi tavaf eden, tekbirle birlikte ayakta duran, rükü ve secdeye varıp oturan bu adamın hareketleri Abdullah ibn Mes'ûd'un dikkatini çeker. Daha önce böyle bir şeyi görmediğini, bu dinin kendilerine yabancı olduğunu ve yeni olup olmadığını sorar. Abbas b. Abdulmuttalip; “Evet bunu bilmiyordunuz. Bu kardeşim Abdullah'ın oğlu Muhammed, çocuk, Ali b. Ebutalip, kadın ise Hatice binti Huveylid'dir. Allah'a yemin olsun ki yeryüzünde bu dine inanan şu üç kişiden başka kimse yoktur.”³⁷ şeklinde cevap vermiştir.

Abdullah ibn Mes'ûd'un Müslüman olduğu tarih kesin olarak bilinmemekle beraber kaynaklarda bununla ilgili farklı zamanlar zikredilmektedir. Bunlardan birinde Abdullah ibn Mes'ûd'un çobanlık yaptığı zamanlarda, Hz. Muhammed'in yanında Ebûbekir Sıddık olduğu halde -bazı müelliflerin iddiasına göre müşriklerden kaçarken-³⁸ koyun otlatan Abdullah ibn Mes'ûd ile karşılaşır. Hz. Peygamber ona yaklaşarak, içecek bir miktar sütünün bulunup bulunmadığını sorar. Abdullah ibn Mes'ûd sütünün olduğunu ancak koyunların kendisinin olmadığını söyler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, hiç süt vermemiş bir koyun olup olmadığını sorar. Abdullah ibn Mes'ûd koyunu getirir. Peygamberimiz o süt vermeyen koyundan sütü sağlar ve hep beraber içerler. Bu mucizevi olay sonrası Abdullah ibn Mes'ûd, oldukça etkilenir ve bunu gerçekleştirenin ancak bir peygamber olabileceğine kanaat getirir ve iman eder.³⁹

³⁶ Ebu Nuaym, el-İsbahâni, Ahmed b. Abdullah b. İshak, *Hilyetü'l-Evliya ve Tabakati'l-Asfiya I-X*, Dâru'l-Kitabi'l-Muallim, Beyrut 1988, I,125; İbn ü'l-Cevzi, *Sifetu's-Safve*, I, 395.

³⁷ İbn Asakir, XXXIII:67, Abdussettar Eş-Şeyh, 41.

³⁸ İbn Sa'd III, 139.

³⁹ Ebu Nuaym el-İsbahâni, *Hilyetü'l-Evliya ve Tabakati'l-Asfiya*, I, 125; İbn Abdilber, 407; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğâbe fi Mârifeti's-Sahâbe*, III, 382.

Peygamberimiz bu olay sonrasında Abdullah ibn Mes'ûd'un zeki ve öğrenmeye açık biri olduğunu görünce, “*Sen öğrenmeye istekli bir gençsin*” buyurmuştur.⁴⁰

Bazı kaynaklara göre, Abdullah ibn Mes'ûd'un İslâm ile şereflenmesi Hz. Peygamber'in dinin yayılması maksadıyla Dâru'l-Erkâm'a gitmesinden öncedir.⁴¹ Başka bir rivâyette ise Abdullah ibn Mes'ûd'un Müslüman olması çok erken bir döneme denk gelmektedir. Abdullah ibn Mes'ûd, kendi ifadesi ile ilk Müslüman olanların altıncısı olduğunu beyan etmiştir.⁴² Bir diğer rivâyete göre, kesin tarih verilmemekle beraber Abdullah ibn Mes'ûd'un Müslüman olması Ömer b. Hattab'ın Müslüman olmasından öncedir.⁴³ Hz. Ömer'in (ö. 23/644) Müslüman olması ise bi'setin altıncı yılına denk gelir.⁴⁴

Abdullah ibn Mes'ûd'un Müslüman olduğu tarihle alakalı rivâyetleri tahlil ettiğimizde, ilk rivâyetteki “*kaçarken*” ifadesi tarihi verilere uygun değildir. Bu olay Hz. Peygamber'in hicreti esnasında gerçekleşmiştir. O tarihte ise Abdullah ibn Mes'ûd'un Müslüman olmasının üzerinden bir hayli zaman geçmiştir. Hicretten önceki bir zaman diliminde Hz. Peygamber'in, Hz. Ebûbekir ile bulunduğu bir esnada, henüz çocuk yaşta bulunan ve çobanlık yapan Abdullah ibn Mes'ûd ile karşılaşması, bunun sonucunda İbn Mes'ûd'un İslâm ile şereflenmesi muhtemeldir. Nitekim bu rivâyetle alakalı bazı kaynaklarda mezkûr ifade bulunmamaktadır.⁴⁵

Abdullah ibn Mes'ûd'un altıncı Müslüman olmasına da ihtiyatlı yaklaşmakta fayda vardır. Zira kaynakların aktardığı bilgiler, Abdullah b. Mes'ûd'un İslâm davetinin ilk zamanlarında Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara yakın olmadığını ortaya

⁴⁰ Safedi, XVII, 324; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğâbe fi Mârifeti's-Sahâbe*, III, 382.

⁴¹ İbn Sa'd, III, 140; Zehebi, *Siyer-i A'lami'n-Nübelâ*, I, 464.

⁴² Beğavi, Ebi'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdulaziz, *Mu'cemu's-Sahâbe* I-V, thk: Muhammed Emin, Mektebet-ü Dâru'l-Beyan, Kuveyt 2000, III, 5; Zehebi, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *et-Tefsir ve'l-Müfessirun I-II*, Dâru'n-Nevâdir, Kuveyt 2010, I, 83; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğâbe fi Mârifeti's-Sahâbe*, III, 382.

⁴³ Nevevi, Ebu Zekeriyya Muhyiddin b. Şeref, *Tehzibu'l-Esma ve'l-Luğat I-II*, Dâru'l-Kitabi'l-Muallim, Beyrut ty, I, 288; Kemal Atik, “Abdullah b. Mes'ûd ve Mushafının Kur'ân Tarihindeki Yeri”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Dergisi*, 5, 2005, 3.

⁴⁴ Fayda, Mustafa, “Ömer” md. *DİA*, TDVY, İstanbul 2007, XXXIV, 51-52.

⁴⁵ Fayda, Mustafa, “Ömer” 51-52.

⁴⁶ İbnü'l-Cevzi, *Sifetu's-Safve*, I, 395; Ebu Nuaym el-İsbahâni, *Hilyetü'l-Evliya ve Tabakati'l-Asfiya*, I, 125; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğâbe fi Mârifeti's-Sahâbe*, III, 382.

koymaktadır. Dolayısıyla altıncı Müslüman olması zor gözükmemektedir.⁴⁶ Ancak devrin iletişim imkânlarının gelişmemiş olması ve gizli davet dolayısıyla henüz Müslümanların birbirlerinden haberdar olmaması gibi nedenlerle, Abdullah ibn Mes'ûd'un kendisini altıncı Müslüman olarak bilmesi ve tanıtması da imkân dâhilindedir.⁴⁷

Hız. Ömer'den önce Müslüman olan İbn Mes'ûd, bazı kaynaklara göre yirmi üçüncü Müslümandır.⁴⁸ Müslüman olduğu tarih hakkında zikredilen rivayetler farklı olsa da üzerinde uzlaşılacak yegâne gerçek Abdullah ibn Mes'ûd'un sahâbenin öncü nesline dâhil olan ilk Müslümanlardan birisi olduğudur.

Abdullah ibn Mes'ûd Müslüman olduktan sonra İslâm'a ve Peygamber'e bağlı kalmış, Hız. Peygamber'e hizmette bulunmuş ve onun en yakınındaki kimselerden olmuştur. Hız. Peygamber'in abdest suyunu dökmüş, ayakkabılarını ve misvağını taşımış hatta Peygamberimiz kendisinin izin almaksızın yanına girip- çıkmasına müsaade etmiştir.⁴⁹ Peygambere olan bu yakınlığını görenler onu Peygamber'in Ehl-i beytinden zannetmiştir.⁵⁰

Abdullah ibn Mes'ûd hayatını Peygamberimize adanmış, her daim onun yanında bulunmuştur. Aynı zamanda Sahabenin büyüklerinden olan İbn Mes'ûd, Hız. Peygamber tarafından cennete girmekle müjdelendiştir.⁵¹

İslâmîyet ilk dönemde müşriklerin eza ve cefaları sebebiyle gizli olarak yayılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm gizli olarak okunmuş, ibadetler gizli yapılmıştır. Abdullah ibn Mes'ûd bu durumu şöyle anlatmıştır: “Ömer'in Müslüman oluşu fetih, hicreti zafer, halifeliği de rahmettir. Ömer Müslüman oluncaya kadar biz Kâbe yanında namaz

⁴⁶ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye I-XV*, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut 1991, III, 28; Abdurrahman Kurt, “Demografik Değişkenler Açısından İlk Müslümanlar”, *Uludağ üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18,(2),2009, 4.

⁴⁷ Tuğba Altuncu, *Abdullah b. Mes'ûd ve Hadis İlmindeki Yeri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2015, 47.

⁴⁸ İbn Asâkir, XXXIII, 69; Zehebi, *Tezhib-u Tehzibu'l-Kemal fi Esmâ'ir-Ricâl*, V, 308.

⁴⁹ Sa'îd Havva, *el-Esas fi's-Sünne I-IV*, (3. bs), Dâru's-Selâm, Beyrut 1990, IV,1786; Sehavi, Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed, *et-Tuhfetü'l-Latif fi Tarih-i Medineti's-Şerif I-III*, Dâru'l-Maârif, Kâhire 1979, II, 415.

⁵⁰ İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, 944; Zehebi, *et-Tefsir ve'l-Müfessirîn*, I, 83.

⁵¹ İbn Abdilber, *el-İstiâb fi Mârifeti'l-Ashâb*, 407; Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed Tâsân, *Tahkîku Mevkifi's-Sahabiyyi'l-Celil Abdullah b. Mes'ûd Mine'l-Cem'il-Osmâni*, Câmiatü'l-Melik Suûd Kürsiyyü'l-Kur'âni'l-Kerim ve Ulûmih, Riyad 1435, 3; Zehebi, *Marifetü Kurrai'l-Kibâr ala Tabakâti ve'l-Âsar*, I, 34.

*kılamıyorduk.*⁵² Bu dönemde Kur'ân-ı Kerîm'i ilk defa cehri olarak okuyan sahâbe ise Abdullah ibn Mes'ûd'dur. O, zayıf ve güçsüz bir kimse olduğu için, sahâbenin tüm itirazlarına rağmen, Mekke müşriklerinin dinlediği bir esnada, Kur'ân-ı Kerîm'den Rahman sûresini açıktan okumuş, onların dayak, eziyet ve aşağılamalarına maruz kalmıştır.⁵³

Dâru'l-Erkam'daki gizli dâvet sonrasında İslâm'ın yayılması hızlanınca, müşriklerin Müslümanlara olan eziyetleri de artmış, Müslümanlardan özellikle fakir ve kimsesiz olanlar dayanılmaz işkencelere maruz kalmışlardır. Bu ortamda Peygamberimiz Müslümanlara Habeşistan'a hicret izni vermiştir. Habeşistan'a hicret eden kabileler içerisinde Abdullah b. Mesu'd da bulunmuştur. Ancak Abdullah ibn Mes'ûd'un Habeşistan hicretine katıldığı kesin olmakla birlikte, her iki hicrette de bulunup bulunmadığı ihtilaflıdır.

Ulemâdan bir kısmına göre her iki hicrete de katılmıştır.⁵⁴ Bu görüşün aksine Abdullah ibn Mes'ûd'un Habeşistan'a sadece ikinci kabile ile gittiğine dair görüşler de vardır.⁵⁵ Her iki hicrette olduğuna dair görüş belirtenlere göre olay şöyle olmuştur: Abdullah ibn Mes'ûd, ilk kabilede yer aldıktan kısa bir süre sonra Mekkeli müşriklerin topluca Müslüman olduğu haberi üzerine Mekke'ye gelmiş, durumun böyle olmadığını görünce bir süre Mekke'de kalmış ve ikinci kabile ile birlikte Habeşistan'a dönmüştür.⁵⁶

İkinci hicrette bulunduğunu söyleyenlerin delili ise Hz. Ömer'in Müslüman olması ile alakalı Abdullah b. Mes'ûd'un zikri geçen ifadeleridir. Buna göre Hz. Ömer Müslüman olunca namazlar Kâbe'de kılınmaya başlamış ve İbn Mes'ûd bu durumu bizzat müşahade etmiştir. Hz. Ömer bi'setin altıncı yılında Müslüman olmuştur. Bu durum birinci Habeşistan hicretinden sonradır.

⁵² İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişam b. Eyyûb el-Himyerî *Sireti'n-Nebeviyye I-IV*, (3.bs), thk: Ömer Abdusselam Tedmûri, Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut 1990, I, 369; İbnü'l-Esir, Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *Camîu'l-Usul fî Ehâdisi'r-Rasul I-XII*, Mektebetü'l-Hulvânî, Beyrut 2008, VIII, 611.

⁵³ Ahmet b. Hanbel, Ebu Abdurrahman, *Kitab-i-Fedailu's-Sahâbe*, (2. bs), thk: Muhammed Abbâs, Dâru İbnü'l-Cevzi, Riyad 1999, II, 1057; Bilmen, I, 225.

⁵⁴ İbn Sa'd, III, 140; Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Ensâbu'l-Eşraf I-XIII*, thk: Süheyl Zekkâr, Riyâd Zirikli, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996, I, 232; Küçükkalay, 25.

⁵⁵ İbn Hişam, I, 371; Hakim en-Neysabûri, Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, (3. bs), Dâru'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, III, 354.

⁵⁶ İbn Hişam, II, 19.

Abdullah ibn Mes'ûd'un Habeşistan'dan dönmesi, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret dönemine rastlar. O, Habeşistan'dan Mekke'ye dönmüş, kısa bir zaman sonra da Medine'ye hicret eden sahâbilerden olmuştur.⁵⁷

Hz. Peygamber Medine'de muhâcir ve ensarı birbirine kardeş yapmıştır. Abdullah ibn Mes'ûd'un kiminle kardeş olduğu konusunda ise görüş ayrılığı bulunmaktadır. Çoğunluğa göre bu kişi Muaz b. Cebel'dir. (ö. 17/638)⁵⁸ Ancak kaynaklarda Zübeyr b. Avvam'ın (ö. 36/656) ismi de geçmektedir.⁵⁹ Hz. Peygamber'in Müslümanları birisi hicret öncesi diğeri de hicret sonrası olmak üzere iki defa kardeş ilan ettiği bilinmektedir.⁶⁰ Zağlul'a göre, Abdullah ibn Mes'ûd'un Zübeyr b. Avvam ile olan kardeşliği Mekke dönemindeki kardeşlik dolayısıyladır.⁶¹

Abdullah ibn Mes'ûd için Medine'ye hicretinden sonra mescidin yakınında bir ev yapılmış, kendisi buradan Efendimizin hizmetine devam etmiş ve ondan ayrılmamıştır. Hz. Peygamber döneminde tüm savaflara, Peygamber'in vefatından sonra ise Yermük Savaşı'na katılan Abdullah ibn Mes'ûd, bu savaflarda Müslümanlara destek olmuştur.⁶² Abdullah ibn Mes'ûd zayıf ve çelimsiz bünyesine rağmen Bedir Savaşı'nda Müslümanların en büyük düşmanı ve ümmetin firavunu olarak nitelendirilen Ebû Cehil'i öldürmüştür.⁶³

Uhud savaşında okçular tepesi terk edilip, Müslümanlar müşriklerin baskısına maruz kaldıklarında, Hz. Peygamber'in yanından dağılıp gitmişlerdi. Abdullah b. Abbas'ın ifadesine göre, Abdullah ibn Mes'ûd Hz. Muhammed'i koruyan dört kişiden biridir.⁶⁴

⁵⁷ Abdussettar Eş-Şeyh, 58; Zehebi, *Siyer-i Alâmi'n-Nübelâ*, I, 467.

⁵⁸ İbn Sa'd, III, 140; Mehmet Akbaş, "Muhacirun-Ensâr Kardeşliğinin Serüveni", *İSTEM*, (15), 2010, 68; Belâzuri, I, 318; İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, (8. bs), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004, 142.

⁵⁹ İbn Sa'd, III, 140; Zehebi, *Siyer-i Alâmi'n-Nübelâ*, I, 467; Belâzuri, I, 318; Nisâburi, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, III, 355.

⁶⁰ Sarıçam, 140.

⁶¹ Zağlul, 60.

⁶² İbn Hacer el-Askalani, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed, *Tehzibu't-Tehzib I-XV*, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmi, Kâhire 1993, VI, 27; İbn Asâkir, XXXIII, 55.

⁶³ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 289; Mehmet Ali Kapar, "Ebu Cehil", md. *DİA*, TDVY, İstanbul 1994, 117-118; Ebu Dâvûd, Cihad: 141; Müslim, Cihad:11.

⁶⁴ İbn Asâkir, XXXIII, 80; Zehebi, *Siyer-i Alâmi'n-Nübelâ*, I, 467

Abdullah ibn Mes'ûd savaş sonrasında Hz. Muhammed tarafından gönderilen keşif kolunda da bulunmuş, Mekke'nin fethinde ise efendimiz ile beraber “*Hak geldi batıl zail oldu.*” nidaları arasında yürüyerek Mekke'ye girmiştir.⁶⁵

Hiz. Peygamber'in vefatından sonra Abdullah ibn Mes'ûd için yeni bir dönem başlamıştır. Medine'ye hicretten sonra Hiz. Muhammed'den ayrılmayan Abdullah ibn Mes'ûd, tedris faaliyetlerine hız vermiş ve İslâmî ilimlerdeki birikimini sahâbeye aktarmıştır.⁶⁶

Hiz. Ebûbekir'in hilâfeti döneminde Medine'de kalan Abdullah ibn Mes'ûd'un idari veya adli bir görev aldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Hiz. Ebûbekir'in hilâfeti dönemindeki en önemli mesele, Ridde olayları⁶⁷ sonucu meydana gelen savaşlardır. Bu savaşlarda Abdullah ibn Mes'ûd, Medine'de bazı önemli noktaları korumakla görevlendirilmiş, Yermük Savaşı'nda ise bazı birlikleri komuta etmiş ve büyük yararlılıklar göstermiştir.⁶⁸

Hiz. Ömer'in hilâfeti, Abdullah ibn Mes'ûd'un devlet işlerinde görev aldığı bir dönemdir. Medine'de Kur'ân öğretene ve fetva veren Abdullah ibn Mes'ûd, Hiz. Ömer tarafından Kûfe'ye önce kadılık göreviyle gönderilmiş, daha sonra Kadı Şüreyh'in (ö. 80/699) Kûfe kadısı olarak atanmasıyla⁶⁹ Beytûlmâl görevlisi olmuştur.⁷⁰ Aynı dönemde Kûfe valisi olan Ammar b. Yasir (ö.37/657) ve Abdullah ibn Mes'ûd arasında bir münakaşa yaşanmış, bu olay Hiz. Ömer tarafından duyulunca Ammar b. Yâsir azledilmiş ve yerine Müğîre b. Şu'be (ö. 50/670) vali olarak atanmıştır.⁷¹

Abdullah ibn Mes'ûd, Hiz. Ömer'in şehadeti ile birlikte kısa bir sûreliğine Medine'ye gelmiş, halife seçilen Hiz. Osman'a biat ettikten sonra onun isteği

⁶⁵ Abdussettar Eş-Şeyh, 74.

⁶⁶ Ayşe Elmalı, *Abdulah b. Mesu'd ve Hukuki Kişiliği* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), DEÜSBE, İzmir 2009, 28.

⁶⁷ Geniş bilgi için bkz: Mustafa Fayda, “Ridde Olayları”, md. *DİA*, TDVY, İstanbul 2008, XXXV,91-93.

⁶⁸ Taberi, Ebi Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarih-i Taberi, Tarihu'r-Resul ve'l-Mülük I-XIII*, (3.bs), thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Dâru'l-Maârif, Kâhire, III, 397; İbn Asâkir, XXXIII, 51; Abdussettar Eş-Şeyh, 80.

⁶⁹ Küçükkalay, 30; Sehâvi, *et-Tuhfetü'l- Latif fi Târih-i Medineti's-Şerif*, II, 415; İbn Asâkir, XXXIII, 63.

⁷⁰ İbn Abdilber, 945; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğâbe fi Mârifeti's-Sahâbe*, III, 385; Muhammed Salih Üseymin, *Usul fit-Tefsir*, Mektebetü'l-İslamiyye, Beyrut 2001, 35.

⁷¹ Belâzuri I, 191; Küçükkalay, 31.

doğrultusunda yeniden Kûfe'ye dönmüştür.⁷² Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde de görevini sürdüren Abdullah ibn Mes'ûd, Vali Sa'd b. Ebi Vakkas(ö. 55/675) ile sorunlar yaşamış, Sa'd b. Ebi Vakkas, halife tarafından azledilmiştir.⁷³

Abdullah ibn Mes'ûd'un Hz. Osman'ın hilâfeti dönemindeki Kûfe görevi uzun sürmemiştir. İslâm tarihi kaynaklarında geçen bazı sebepler nedeniyle Abdullah ibn Me'sûd görevinden alınmış ve vefatına kadar Medine'de zorunlu ikâmete tâbi tutulmuştur. Bu sebeplerin en önemlilerinden bir tanesi, sahâbeden Ebû Zer el-Gifârî'nin (ö.32/653) Hz. Osman aleyhinde konuştuğu gerekçesiyle Rebeze'ye sürgün edilmesi olmuştur. Abdullah ibn Mes'ûd bu duruma çok üzölmüş ve halifeyi bu kararından ötürü eleştirmiştir. Bu eleştiriler halife tarafından işitilince de İbn Mes'ûd'u görevinden almıştır.⁷⁴

Abdullah ibn Mes'ûd'un azline sebep olarak gösterilen bir diğör olay ise, Sa'd b. Ebi Vakkas'ın görevden alınmasından sonra yerine tayin edilen Velid b. Ukbe (ö. 61/680-81) ile İbn Mes'ûd arasında gerçekleşen bir anlaşmazlıktır. Velid, İbn Mes'ûd'u halifeye şikâyet etmiş, Hz. Osman da İbn Mes'ûd'u görevden almış ve İbn Mes'ûd kısa süre sonra Medine'ye dönmüştür.⁷⁵

Halife Osman'ın Abdullah ibn Mes'ûd'un görevine son vermesine İbn Mes'ûd'un, Kur'ân-ı Kerîm'in istinsahından sonra halifenin Mushaf-ı Osmânî dışındaki mushafların yakılması emrine gösterdiği tutum ve sert tavrı da sebep olarak gösterilir. İbn Mes'ûd ve Hz. Osman arasındaki anlaşmazlığın had safhaya ulaştığı bu olay çalışmamızın ileriki kısımlarında müstakil bir konu başlığı olarak ele alınacaktır.

Abdullah ibn Mes'ûd'un azline sebep ne olursa olsun, onun Hz. Peygamber'in sahâbesine yakışır tavrı takdire şayandır. Görevinden alınmasının akabinde, bu duruma tepki gösteren ve kendisini ne pahasına olursa olsun koruyup kollayacaklarına dair kendisine söz veren Kûfe halkına İbn Mes'ûd ,*“Halifeye itaat etmeliyim. İleriki*

⁷² İbn Şebbe, Ebu Zeyd Ömer el Basri, *Kitab-u Tarih-i Medineti'l-Münevvere I-III*, thk: Fehim Muhammed Şeltut, Cidde 1399, III,174; Zağlul, 141;Nevevi, *Tehzîbu'l-Esma ve'l-Luğat*, 1, 290.

⁷³Taberi, *Tarih-i Taberi, Tarihu'r-Resul ve'l-Mülük*, IV, 251; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, VII, 151.

⁷⁴ İbn Şebbe, III, 1053

⁷⁵ İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğâbe fî Mârifeti's-Sahâbe*, III, 387; İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, 945; Sa'id Havva, IV, 1789.

dönemlerde birçok huzursuzluk doğacak. Bu huzursuzluklara ilk sebebiyet veren kişi olmayı istemem” demiştir.⁷⁶

Abdullah ibn Mes’ûd, tüm kırınlıklarına, görevinden alınmasına, maaşının verilmemesine,⁷⁷ bazı iddialara göre halife tarafından hakarete uğramasına rağmen⁷⁸ halifeye ve onun şahsında ümmete karşı hiçbir ayrılıkçı hareketin içinde bulunmamıştır. Halifenin emirlerine itaat etmiş, fitneye sebep olabilecek her türlü davranıştan kaçınmış ve bunu etrafındakilere de tavsiye etmiştir.

Abdullah ibn Mes’ûd Medine’ye döndükten kısa bir süre sonra hastalanmıştır. Hastalığında Hz. Osman onu ziyaret etmiş ve kendisinden af dilemiştir.⁷⁹ İbn Mes’ûd’a alacaklarının kendisine verilmesini isteyip istemediği sorulduğunda ise O, “İhtiyacım kalmadı” diyerek bu teklifi reddetmiştir.⁸⁰

Abdullah ibn Mes’ûd h. 32 yılında Medine’de vefat etmiş ve vasiyeti üzere Bâki Kabristanı’na⁸¹ geceleyin⁸² defnedilmiştir. Abdullah ibn Mes’ûd’un cenazesini Hz. Osman⁸³, Zübeyr⁸⁴ veya Ammar b. Yasir’in⁸⁵ kıldırıldığına dair rivâyetler bulunmaktadır.

İbn Mes’ûd’un görevi sırasında hak ettiği ve kendisine verilmeyen alacakları İbn Mes’ûd’un vefatı sonrasında Zübeyr b. Avvâm’ın girişimleri ile tahsil edilerek çocuklarına verilmiştir.⁸⁶

H. Peygamber’in sağlığında Medine’de fetva vermeye başlayan Abdullah ibn Mes’ûd, yöneticilik görevine başladığı Kûfe’de, bir ilim yuvası ihdas etmiş, kendisinden nesiller sonra bile olsa kurmuş olduğu ekol ilim tâliplerine ışık tutmuştur. Bu kısa süre içerisinde onlarca talebe yetiştirmiş, İslâmî ilimlerin neredeyse tüm alanlarındaki

⁷⁶ İbnü’l-Esir, *Üsdü’l-Ğâbe fi Mârifeti’s-Sahâbe*, III, 387; Sa’id Havva, IV, 1789.

⁷⁷ Zehebi, *Siyer-i A’lami’n-Nübelâ*, I, 499.

⁷⁸ Küçükkalay, 33.

⁷⁹ İbn Sa’d, III, 147.

⁸⁰ İbnü’l-Esir, *Üsdü’l-Ğâbe fi Mârifeti’s-Sahâbe*, III, 386; İbn Kesir, *el-Bidaye ve’n-Nihaye*, VII, 163; İbn Asâkir, XXXIII, 188.

⁸¹ Alevi, Ebi Muhsin Muhammed b. Ali el- Hüseyini, *Kitabü’t-Tezkira bi Marifeti Ricâli Kütübi’l-Aşîra I-IV*, Mektebetü’l- Hancı, Kâhire 1997, I, 927; Yahya b. Mâin, *Marifet’ür-Ricâl I-II*, thk: Muhammed Kâmil Kassâr, Matbûât-u Mecmai’l-Luğatî’l-Arabiyye, Dimeşk 1985, II, 147; İbn Hibbân, *Kitabu’s-Sikât*, III, 210.

⁸² Şehate Abdullah, *Ulumu’t-Tefsir*, Dâru’s-Şurûk, Kâhire 2001, 146.

⁸³ İbnü’l-Esir, *Üsdü’l-Ğâbe fi Mârifeti’s-Sahâbe*, III, 387; İbn Asâkir, XXXIII, 191.

⁸⁴ Mizzi, XVI, 127; İbn Sa’d, III, 83.

⁸⁵ İbn Kesir, *el-Bidaye ve’n-Nihaye*, VII, 163; Cerrahoğlu, “Abdullah b. Mes’ûd”, 115.

⁸⁶ Said Havva, IV, 1790; İbnü’l-Esir, *Üsdü’l-Ğâbe fi Mârifeti’s-Sahâbe*, III, 387.

yetkinliğini talebelerine aktarmış, Kûfe ekolü ile özdeş hale gelmiştir. Altuncu'nun ifadesiyle, “*Bu dönemden sonra Kûfe denilince İbn Mes'ûd, İbn Mes'ûd denilince Kûfe akla gelir olmuştur.*”⁸⁷

Hiz. Ömer'in hilâfeti döneminde, Sa'd b. Ebi Vakkas'ın gayretiyle kurulan Kûfe⁸⁸, Abdullah ibn Mes'ûd'un ilmi yönden imarıyla birlikte bir ilim ve kültür şehri haline dönüşmüştür. Abdullah ibn Mes'ûd, Hiz. Peygamber'den aldığı ilmi birikimi, Kûfe halkına da aktarmış ve tarihte Kûfe Medresesi olarak bilinen ilmi yapının da kurucusu olmuştur.

Abdullah ibn Mes'ûd iyi bir kâri olmasının yanısıra birçok alanda talebe yetiştirmiş iyi bir muallimdir. Yetiştirdiği talebeler sonraki dönemlerde İslâm kültür ve medeniyetine çok büyük katkılar sağlamışlardır. Kıraat, tefsir, fıkıh, hadis, Arap dili gibi alanlarda temâyüz eden bu isimler, Hiz. Peygamber, sahâbe ve sonraki nesiller arasında köprü vazifesi görmüşlerdir. Ayrıca Abdullah ibn Mes'ûd'un görüşlerinin tedvin edilmesinde de bu talebelerin varlığı çok büyük önem taşımaktadır. Bu minvalde düşünüldüğünde İbn Mes'ûd ve talebeleri arasındaki bu bilgi aktarımı tarihte eşine az rastlanır bir seviyededir. Bazı ulemâya göre talebeleri tarafından görüşleri ve fetvaları yazıya dökülmüş İbn Mes'ûd haricinde ikinci bir şahsiyet yoktur.⁸⁹

Abdullah ibn Mes'ûd, kendisinden önce Kûfe'de bulunan sahâbenin faaliyetlerine yenilerini eklemiş ve Kûfe'yi bir ilim şehri haline dönüştürmüştür. Ulemâdan bazılarına göre Kûfe'ye gelmiş sahâbe içinde en etkili isim Abdullah ibn Mes'ûd'dur.⁹⁰ Bu durumu teyid eden bir olay şu şekilde gerçekleşmiştir; Hiz. Ali hilâfeti döneminde Kûfe'ye gelip orada ilim ehlinin çokluğu gördüğünde sevinçle şöyle demiştir; “*Allah Abdullah ibn Mes'ûd'a rahmet eylesin. O, bu şehri ilimle doldurmuş. Onun talebeleri bu yörenin kandilleridir.*”⁹¹ İbn Mes'ûd'un Kûfe'deki ilmi faaliyetlerinin çokluğu sebebiyle bir ekol oluşmuş ve bu ekol onun ismiyle anılmıştır.⁹²

⁸⁷ Altuncu, 62.

⁸⁸ Casim Avcı, “Kûfe”, md. *DİA*, TDVY, İstanbul 2002, XXVI, 340.

⁸⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İlamü'l-Muvakkûn an Rabbi'l-âlemîn*, II, 136.

⁹⁰ Zehebi, *Siyer-i A'lami'n-Nübelâ*, I, 494.

⁹¹ Kevseri, Muhammed Zâhid, *Fıkhu Ehli'l-Irak ve Hadisuhum*, thk: Abdu'l-Fettah Ebu Ğudde, el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Kâhire 2012, 42.

⁹² Ahmet Yaman, “Abdullah b. Mes'ûd'un Hanefî Mezhebinin Oluşumundaki Rolü”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, (2), 2004, 10.

Abdullah ibn Mes'ûd'un kıraat ilmiyle temâyüz etmiş talebeleri oldukça fazladır. Sayıları yüzlere hatta binlere varan bu isimlerden kıraat ilminin yanısıra, İbn Mes'ûd'dan birkaç ilmi bir arada tâlim edenler de bulunmaktadır. İbn Mes'ûd'un Kûfe'de kaldığı on iki yıl içerisinde çeşitli ilimlerde yetiştirdiği talebelerin sayısının dört bin kişiyi bulduğu rivâyet edilmektedir.⁹³ Bunların içerisinde Alkame b. Kays (ö. 62/682), Mesrûk b. Ecda, (ö. 63/683) Amr b. Şurahbîl (ö. 63/683), Abîde es-Selmânî, (ö. 72/691) Esved b. Yezîd, (ö. 75/694) Zir b. Hubeyş (ö. 82/701) ve Mürrâ el-Hemdânî (ö.76/695) gibi sonraki ulemâya yön veren birçok ismi saymak mümkündür.⁹⁴

Abdullah ibn Mes'ûd'un ilmi yönü farklılık arz etmektedir. O, yaşadığı dönemin en önemli muhaddis, fakîh ve müfessirlerindendir. Kur'ân ve kıraat bilgisi üst seviyededir. Arap diline ve Arap'ın divanı sayılan cahiliye şiirine vâkıftır. Mesrûk b. Ecda' onun ilmi manadaki yetkinliğini şu sözleriyle ifade etmiştir. *"Hz. Peygamber'in ashâbıyla bulundum. Onlardan altı tanesinin ilmin zirvesinde olduğunu gördüm. Ali, Ömer, Abdullah, Zeyd, Ebû Derda ve babam. Bunların içinde de Ali ve Abdullah'ın zirvede olduğunu gördüm."*⁹⁵ demiştir. Hz. Ömer'in ise " *Abdullah ibn Mes'ûd, içi ilimle doldurulmuş bir dağarcıktır* " dediği nakledilmiştir.⁹⁶

İbn Mes'ud tefsir ilminde Kûfe (Irak) tefsir medresesinin kurucusudur. Tercüman-ı Kur'ân olarak nitelendirilen⁹⁷ve Mekke tefsir ekolünün kurucusu olan Abdullah b. Abbas'tan⁹⁸ sonra tefsir alanındaki en önemli kişidir. Bir metot olarak rivâyet ile birlikte dirâyeti de kullanmış ve tefsir ilmine işlerlik kazandırmıştır.

Abdullah ibn Mes'ûd, ilmî birikimi ve takvalı yaşantısıyla bilinen ve kendilerine Abâdile denilen kişilerden değildir. Buna sebep olarak, diğer Abdullah'ların uzun yaşayarak ilmî müktesebattan fazlaca istifade etmeleri, buna nazaran Abdullah ibn Mes'ûd'un ise erken sayılabilecek bir zamanda vefatı gösterilmiştir. Ancak İbn Mes'ûd'un hayatı boyunca ilim ve amel bütününü yaşam planına aktarmaya çalıştığı

⁹³ Serahsi, Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, *Kitabu'l-Mebsût I-XXXI*, Dâru'l-Mârif, Beyrut 1989, XVI, 69.

⁹⁴ Mahmut Esat Kılıçer, "Ehl-i Re'y", md. *DİA*, TDVY, İstanbul 1994, X, 521.

⁹⁵ Said Havva, IV, 1790; İbn Asâkir, XXXIII, 154.

⁹⁶ İbn Sa'd, III, 144.

⁹⁷ Ali Akbıyık, *Abdullah b. Abbas Hayatı ve Şahsiyeti* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2007, 59; Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, (19. bs) Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2014, 91.

⁹⁸ İsmail Lütfi Çakan, Muhammed Eroğlu "Abdullah b. Abbas " md. *DİA*, TDVY, İstanbul 1988, I, 77. Zehebi, *et-Tefsir ve'l-Müfessirun*, I, 87.

göz önünde bulundurulduğunda bu yorumun tutarlı olmadığı görülecektir. Mevcut durum, bu kavramın Abdullah b. Mes'ûd'un vefatından sonra gün yüzüne çıkması ile açıklanabilir.⁹⁹

Abdullah ibn Mes'ûd, Hz. Peygamber'e yakın olması sebebiyle ilmini büyük oranda Hz. Peygamber'den tahsil etmiştir. İlminin bir kısmı ise kendileriyle mütalaâda bulunduğu sahâbe-i kirâmdandır. Ancak bu ilim, hoca talebe ilişkisi içerisinde değil, daha çok ilmi müzakereler yoluylaadır.¹⁰⁰ Bu durum Şa'bi'den rivâyetle şöyle ifade edilmiştir: “*Sahâbeden üç kişi birbirine fetva veriyordu. Abdullah ibn Mes'ûd, Ömer b. Hattab ve Zeyd b. Sabit kendi aralarında, Ali, Übey b. Ka'b ve Ebû Musa el Eşâri de kendi aralarında fetva veriyordu.*”¹⁰¹

İbn Mes'ûd sahâbe içerisinde fetvaya ehil olan altı kişiden biridir. Bunlar; Ömer, Ali, İbn Mes'ûd, Übey, Zeyd ve Ebû Musa'dır.¹⁰² Hz. Peygamber onun sözüne, ilim ve bilgisine güvenir, ashâbı ona güvenmeye teşvik ederdi. Nitekim O, “*İbn Mes'ûd'un sözüne ve bilgisine güvenin*” buyurmuştur.¹⁰³ Fıkıh ilminde ileri bir seviyede olan İbn Mes'ûd, Kur'ân ve sünnet ekseninde hareket etmiş, zaman zaman nas bulunmayan yerde icma, rey ve içtihadı da kullanmıştır.¹⁰⁴ Devrin önemli bir ilim ve kültür merkezi olan Kûfe'de fıkıh ilmi, İbn Mes'ûd ve Hz. Ali aracılığı ile yayılmıştır.¹⁰⁵

Hadis ilminde de önde gelen sahâbilerden birisi olmasına rağmen rivâyet konusunda ihtiyatı elden bırakmamıştır. Bu durumu Amr b. Meymun (ö. 74/693), “*İbn Mes'ûd'la bir yıl arkadaşlık ettim. Ancak onun Rasûllullah şöyle şöyle buyurdu dediğini duymadım*” sözleriyle ifade etmiştir.¹⁰⁶ Hadis kaynaklarına göre Abdullah ibn Mes'ûd'un rivâyet ettiği hadis sayısı 848'dir.¹⁰⁷ Bu hadisler bizzat Rasûllullah'a

⁹⁹ İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Abdullah b. Said, *Esmâ's-Sahâbe*, thk: Mesâ'd Abdulhamid es-Se'deni, Mektebetü'l-Kur'ân, Kâhire 1962, 10; Raşit Küçük, “Abâdile”, md. *DİA*, TDVY, İstanbul 1988 I, 7; Küçükkalay, 14.

¹⁰⁰ Küçükkalay, 41.

¹⁰¹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *I'lamü'l-Muvakkîn an Rabbi'l-Âlemîn* I, 23; Zehebi, *Siyer-i A'lami'n-Nübelâ*, II, 389.

¹⁰² Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyer-i A'lami'n-Nübelâ*, II, 387.

¹⁰³ Ebu Nuaym el-İsbahâni, *Hilyetü'l-Evliya ve Tabakati'l-Asfiya*, I, 128; İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, 944.

¹⁰⁴ Elmalı, 45-54 Küçükkalay, 73.

¹⁰⁵ Fatih Erkoçoğlu, “Emeviler Medeniyet Târîhi”, Eyüp Baş (ed), *İslam Tarihi*, Grafiker Yayınları, İstanbul 2012, 369.

¹⁰⁶ İbn Sa'd, III, 144.

¹⁰⁷ Abdulvehhap Hallaf, *İslam Teşrii Tarihi*, (Çev. Koçyiğit Talat), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1970, 36.

dayanır. Çakan'a göre ise, rivâyet ettiği hadis sayısı bine yaklaştığı için Muksirûndan¹⁰⁸ sayılmalıdır.¹⁰⁹

Abdullah ibn Mes'ûd züht ve takva sahibi, Kur'ân ve sünnete bağlı, merhamet timsali bir kimse idi. Kûfe'de bulunduğu dönemlerde alanlarında kıraat ilmine çok büyük katkılar sağlamış uzman kimseler yetiştirmiştir. Kıraat ilmindeki yetkinliği sayesinde kendi ismiyle anılan bir ekol kurmuş ve İslâm kültür mirasına katkıda bulunmuştur.

¹⁰⁸ Binden fazla hadis rivayet etmiş sahâbiler. Bkz. Abdullah Aydın, *Hadis Istilahları Sözlüğü*, (7. bs), İFAV, İstanbul 2013, 208.

¹⁰⁹ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usûlü*, (42. bs), İFAV, İstanbul 2016, 74.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN MES'ÛD KIRAATININ TARİHİ GELİŞİMİ VE KIRAAT TARİHİNDEKİ YERİ

Kıraat ilmi tarih boyunca ulemâyı meşgul eden önemli ilimlerden birisi olmuştur. İslâmi ilimlerin tüm alanlarına etki eden kıraat ilminin ne olduğunun bilinmesi İbn Mes'ud kıraatinin tam olarak anlaşılabilmesi için önem arz etmektedir. Bu bakımdan İbn Mes'ud kıraati hakkındaki inceleme ve değerlendirmelere geçmeden önce kıraat ilminin tanımı, kıraat ilmi hakkında genel bilgiler vermekle konuya giriş yapacağız. Bu durum İbn Mes'ud'un kıraat birikimini anlama ve bu alandaki yetkinliğini bilme konusunda bize gerekli olan ön bilgileri verecektir.

1.1. KIRAAT İLMİNİN TARİFİ

Kıraat kelimesi terim olarak قرا kökünden türemiş semâî bir mastardır. Okumak ve tilâvet etmek manasındadır.¹¹⁰ Ayrıca kelime, zamanın geçmesi¹¹¹ hayız görme veya hayızdan temizlenme,¹¹² gibi manalara da gelmektedir. Istilâhî olarak, “*Herhangi bir kelime üzerinde med, kasır, hareke, sükûn, nokta ve îrab bakımından meydana gelen değişikliklerdir.*”¹¹³

Kıraat ilminin ve kapsamının ne olduğu gibi soruların tarih boyunca ehli tarafından cevabı aranmıştır. Buna bağlı olarak ilim erbabı kendi ilgi alanları, bilgi birikimleri ve tecrübeleri çerçevesinde farklı tarifler yapmışlardır. Bu tariflerden bazıları şunlardır:

¹¹⁰ Şâban, Muhammed İsmail, *el-Kırâat-ü Ahkâmuhâ ve Masdaruhâ*, Mısır 1986, 22; Nihat Temel, *Kırâat ve Tecvîd Istılahları*, (3. bs), İFAV, İstanbul 2013, 85.

¹¹¹ İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-'Arab I-VI*, Dâru'l-Maârif, Kâhire 2008, "Karae" md. V, 3565.

¹¹² İbrahim Mustafa, Ahmed Hasan, Hâmid Abdulkadir, Muhammed Ali en-Neccar, *el-Mu'cemu'l-Vasit* Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, 722; Cevherî, İsmail b. Hammâd, *Mu'cemu's-Sihâh, Dâru'l-Mârifet*, Beyrut 2012, 844.

¹¹³ Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, (3. bs), İFAV, İstanbul 2014, 155.

“Kur’ân kelimelerinin eda keyfiyetini (nasıl okunacağını), ihtilaflarını bilmek ve okuyuş farklılıklarını, nakleden râvilerine isnâd etmektir.”¹¹⁴

“İlm-i Kıraat, hazf, ispat, tahrik, fasl, vasl, ibdâl ve bunun dışındaki durumlarda, Allah’ın kitabını nakledenlerin ittifak ve ihtilaflarının kendisiyle semaya dayalı olarak bilindiği ilimdir.”¹¹⁵

Çağdaş müelliflerden bazıları Kıraat ilmini şöyle tarif etmişlerdir:

“Kur’ân’ın nüzûl dönemindeki okunuş biçimlerini tespit etme, Onu asli/orjinal şekliyle nakletme amacıyla neşet etmiş olan, bu yönüyle de Kur’ân’ın mevsûkiyetiyle doğrudan irtibata sahip bulunan bir disiplindir.”¹¹⁶

“Kur’ân-ı Kerîm’in âyetlerini nakledenlerin muhtelif anlayış ve rivâyetlerine göre, ‘Kur’ân’ın kelimelerinin nasıl eda edileceğini bildiren ilimdir.”¹¹⁷

Ünal ise Kıraat ilmini, “Kur’ân lafızlarının eda yönlerini ve ihtilaflarını ele alan âyetlerin anlaşılmasında/tefsirinde belli bir fonksiyon icra eden, bir disiplindir” şeklinde tanımlamaktadır.¹¹⁸ Kıraat tanımları incelendiğinde müelliflerin kıraat tasavvurlarının farklılıklar arz ettiği gözlenmektedir. Kıraat tariflerinde kimi müellifler okunuş farklılıklarına vurgu yaparken, kimileri kıraati, tefsire etkisine, Kur’ân metnine uygunluğuna veya semaya dayanmasına göre değerlendirmektedir.

Kıraatlerin yayılmaya başladığı ilk dönemlerde, kıraat ile beraber harf kavramı da kullanılmaktaydı. İbn Mes’ûd harfî, Übey b. Ka’b harfî gibi. Bununla, okuyuşun kendisine nispet edildiği kişinin kıraati kastedilmekteydi.¹¹⁹ Ancak kelimenin bu şekildeki kullanımı, İbn Mes’ud ve Übey b. Ka’b, Zeyd b. Sâbit gibi sahâbeden

¹¹⁴ İbn Cezerî, Ebü’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf, *Müncidü’l-Mukriîn ve Mürşidü’l-Tâlibîn*, thk: Ali b. Muhammed İmrân Mektebetü’l-Kuds, Mısır 1931, 7.

¹¹⁵ ed-Dimyati, Ahmed b. Muhammed Şihâbuddin el-Benna, *İthâfu Fudalâi’l-Beşer fi’l-Kirâati’l-Erbeate Aşer Dâru’l-Kitabi’l-Muallim*, Beyrut 1998, 6.

¹¹⁶ Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*, Otto Yayınları, Ankara 2016, 9.

¹¹⁷ İsmail Karaçam, *Kur’an-ı Kerim’in Nüzûlu ve Kıraati*, (5. bs), İFAV, İstanbul 2016, 235.

¹¹⁸ Mehmet Ünal, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, Fecr Yayınları, Ankara 2005, 311.

¹¹⁹ Mekki b. Ebi Tâlip el Kaysi, *el-İbâne an Meâni’l-Kirâât*, thk: Abdulfettah İsmâil Şibli, Dâru’n-Nahzâ, Kâhire ty, 41; İbn ü’l-Cezerî, Ebü’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf, *en-Neşr fi’l-Kirâati’l-‘Aşr I-II*, thk: Ali Muhammed Dıbâ, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ty, I, 23.

kıraatleri ile meşhur olan bazı sahâbe ile sınırlı kalmıştır.¹²⁰ Sonraki dönemlerde te'lif edilen biyografik eserlerde, bu kavramlar birbirinden ayrılmış ve kıraatin ahz edilme (kıraat hocasından öğrenilme) şekline göre farklı tarifler oluşmuştur. Bu bağlamda Arz, sema ve edâ yollarından biriyle alınan kıraatler harf kavramı ile rivâyet yolu ile gelen kıraatler ise sadece kıraat olarak isimlendirilmeye başlanmıştır.¹²¹

Kur'ân kıraati, sonradan gelenlerin öncekilerden almış olduğu, rivâyete dayalı bir disiplindir.¹²² Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûlü ile başlayan kıraat birikimi, Hz. Peygamber'e kadar devam eden sağlam bir senede dayanması ve kelimullahın anlaşılmasında önemli bir role sahip olduğu için, tefsir ilmi ile birlikte ilimlerin en şerefli olarak nitelendirilmiştir.¹²³ İbn Mes'ûd da hayatı boyunca kıraat öğretimine kıymet vermiş, birikimlerini insanlara aktarmıştır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra da kıraatin öğrenilmesi, öğretilmesi konusunda gayret sarf etmiştir.

1.2. İBN MES'ÛD ÖNCESİNDE KIRAAT İLMİNİN GENEL SERENCÂMI

İnsanlık için bir hidayet kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm, vahyin başlangıcından itibaren değişik zaman ve mekânlarda, yirmi üç senelik bir zaman diliminde Hz. Peygambere indirilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm tedrici¹²⁴ bir üslupla indirilirken, bireyin ve toplumun ihtiyaç ve alışkanlıklarını göz önünde bulundurmuş, insana hayatının her aşamasında uyacağı ve İslâmî bir şuur doğrultusunda yaşamasına yarayacak olan evrensel prensipler koymuştur.

¹²⁰ Necattin Hanay, *Kur'an Tefsirinde Kıraat Farklılıklarının Rolü: Zeccac ve Taberi Örneği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2015, 32.

¹²¹ Bayram Demircigil, *Hasan-ı Basrî Kıraati ve Kur'ân Tefsirine Katkısı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, 24.

¹²² İbn Mucâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. Abbâs et- Temîmî, *Kitâbu's-Seb'a fi'l-Kıraât*, thk: Şevki Dayf, Dârü'l-Meârif, Kâhire 2009, 51.

¹²³ Şihâbüddin el-Benna 5; Abdulfettah el-Kâdi, *el-Buduru'z-Zâhire fi'l-Kirâati'l-Aşri'l-Mütevâtira*, Mektebet-ü Enes b. Mâlik, Mekke-i Mükerrreme 2002, 5; Abdülhamit Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, (2. bs) Emin Yayınları, Bursa 2014, 21.

¹²⁴ İbn Mucâhid, 5; Suyuti Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Müesssetü'r-Risâle, Dimeşk 2008, 97; Kastallâni Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed, *Letâifu'l-İşarat li Funûni'l-Kıraât I-X*, thk: Merkezu'd Dirâseti'l-Kur'âniyyeti, el-Mektebtü'l-Arabiyye, Riyad ty, I, 46.

Hız. Peygamber beşer tahtında vahyin ilk muhâtabıdır. Kur'ân-ı Kerîm, Hız. Peygamber'e Arapça olarak indirilmiştir.¹²⁵ Mekke döneminde, bazen kısmi lehçe farklılıklarıyla kullanılmakla birlikte¹²⁶ ağırlıklı olarak, nâzil olduğu Kureyş lehçesiyle okunmuştur. Kureyş o dönemin ticaret, edebiyat ve yönetim bakımından en baskın kabilesidir. Kureyş'e mensup olan Hız. Muhammed de ömrü boyunca Kur'ân-ı Kerîm'i çoğunlukla Kureyş lehçesi ile okumuştur.¹²⁷

Kur'ân-ı Kerîm, inzâli esnasında¹²⁸ Hız. Peygamber'in kalbine ilkâ edilmiş, vahiy kâtipleri tarafından da hem Mekke hem de Medine döneminde yazıya geçirilmiştir.¹²⁹ Farklı yazı malzemelerine yazılarak muhafaza altına alınan Kur'ân-ı Kerîm, Hız. Peygamber'in teşvikiyle birçok sahâbe tarafından da ezberlenmiştir. Böylece Kur'ân-ı Kerîm henüz Eminü'l-Vahy hayatta iken bir Mushaf düzeninde olmasa da kitâbeten satırlarda, tilâveten ise sadırlarda muhafaza altına alınmıştır. Ancak gerek Arap dilinin dönemin şartlarında oldukça basit ve iptidai bir seviyede bulunması,¹³⁰ gerekse yazı malzemesinin ve okuma-yazma bilenlerin sayısının azlığı gibi nedenlerle kitâbeten derleme, hıfz ve tilâveten derleme kadar mükemmel olmamıştır.¹³¹

Henüz kıraatlerin oluşmadığı bi'set'in Mekke döneminde¹³², vahiy geldikçe âyetler Hız. Peygamber'in emriyle kâtiplere dikte ettiriliyordu. Çeşitli yazı malzemelerine yazılan Kur'ân vahyi, bizzat Hız. Peygamber tarafından muhafaza ediliyordu. Bu dönemde her ne kadar yazının varlığı biliniyor kullanılsa da yaygın değildi. Arap toplumu yazıyı marjinal bir eylem olarak görüyordu. Bu bakımdan Kur'ân-ı Kerîm'in kayıt altına alınmasındaki asıl yöntem ezberdi.¹³³

¹²⁵ Zümer: 39/28; Taha: 20/13; Fussilet: 41/13.

¹²⁶ Kâmil Mirâs, *Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi I-XIII*, (4.bs), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1978, IX, 28.

¹²⁷ İsmail Durmuş, "Arap Lehçesi Açısından Kıraatler", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 4, 2002, 444.

¹²⁸ Kıyâme: 75/16

¹²⁹ Zürkani, Muhammed Abdulazim, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân* I-II, Dâru'l-Kitâbil-Arabi, Beyrut 1995, I, 202

¹³⁰ Mustafa Atilla Akdemir, *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları*, (2. bs), İFAV, İstanbul 2015, 23.

¹³¹ Muhsin Demirci, *Kur'ân Tarihi*, (5. bs), İFAV, İstanbul 2012, 155.

¹³² Hacı Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur'ân Tefsirine Etkisi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2017, 35.

¹³³ Mehmet Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2011, 27.

Her konuda ümmetin örnek ve önderi olan Hz. Peygamber, Kur'ân kıraati konusunda da örnektir. O'nun Kur'ân kıraatindeki metodu incelendiğinde, kıraat konusunda asırlar boyu ehline yol gösterecek eğitim ve öğretim tekniklerinin izdüşümlerini bu metotta bulmak mümkün olmaktadır. Hz. Peygamber, Kur'ân-ı Kerîm'i tahkik¹³⁴ üzere okurdu.¹³⁵ Enes b. Malik'e Peygamber'in kıraatinin nasıl olduğu sorulduğunda “*O, medleri uzatırdı.*”¹³⁶ diye cevap vermiştir. Ayrıca Muhammed (a.s), kıraat esnasında tertil, teraccî, teskin, tahzin, vakf ve ibtidâya âzami derecede dikkat eder, tecvid üzere okur, azap âyetlerini okuyunca hüzünlenir ve istiâze eder, müjde âyetlerinde ise sevinir ve onlara kavuşmak için dua ederdi.¹³⁷

Kur'ân-ı Kerîm'in ilk muallimi olan Hz. Peygamber'in Mekke ve Medine'deki Kur'ân tâlimi metod olarak kısmî farklılıklar arz etmektedir. Mekke dönemindeki yeni bir toplumun inşasıyla çalışmasıyla birlikte Kur'ân tâlimi de Erkam'ın evinde gerçekleşmiştir.¹³⁸ Cibril'in vahyi getirmesiyle, önce Hz. Peygamber'in kendisi okuyuşu tam manası ile içselleştiriyor, sonra kadın ve erkek sahâbilerle ayrı ayrı tâlim ettiriyordu.¹³⁹

Genel itibarıyla Hz. Peygamber'in uyguladığı tâlim sistemi sema¹⁴⁰ ve arz¹⁴¹ dayalı idi. Hz. Peygamber Kur'ân-ı Kerîm'i Cibril'den sema ve arz yollarıyla alır. Sahâbe de aynı şekilde kıraatin inceliklerini Hz. Peygamber'in tâlimiyle öğrenirlerdi. Bu şekildeki hoca- talebe ilişkisi, kıraat öğrenim ve öğretiminde uygulanan yegâne sistemdi. Bunun yanında sahâbeden okuma-yazma bilenlerden bazıları, Hz. Peygamber'in izni ile gelen vahyi yazıyor ve bu şekilde Mushaflarını oluşturuyorlardı.

¹³⁴ Her bir harfin hakkını vermek, medleri yeterince uzatmak, şeddeleri tam yapmak, ğunnelerin hakkını vermektir. İsmail Karaçam, *Kurân-ı Kerimin Faziletleri ve Okuma Kaideleri*, (28. bs), İFAV, İstanbul 2014, 176.

¹³⁵ Suyuti, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 221.

¹³⁶ Buhari, *Fedâilu'l-Kur'ân*: 29

¹³⁷ Necati Tetik, “*Başlangıcından Hicri IX. Asra Kadar Kıraat İlminin Talimi*” (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1981, 9.

¹³⁸ Akdemir, *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları*, 38; İsmail Karaçam, “Kur'ân'ın Farklı Yorumlanmasında Kıratlerin Rolü”, *Diyanet İlmi Dergi*, 37, (4), 2001, 78.

¹³⁹ İbn İshak, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr, *Sireti'n-Nebeviyye I-II*, Dârul-Kitabi'l-Muallim, Beyrut 2004, II, 123; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi I-II*, (5.bs), (Çev. Salih Tuğ), İmaj Yayınları, Ankara 2003, II, 698; Ünal, 19.

¹⁴⁰ Sema: Öğrencinin dersini bizzat hocasından dinleyerek öğrenmesidir. Abdurrahman Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatler*, (3.bs) Ensar Neşriyat, İstanbul 2013, 223.

¹⁴¹ Arz: Ashabın Peygamber (a.s)'e Kur'an'dan ezberledikleri yerleri dinlettirerek kontrol ettirmeleridir. Temel, 37.

Hız. Peygamber, hem vahyin tedriciliğinin buna zemin hazırlaması, hem de Kur'ân-ı Kerîm'in kıraatiyle birlikte hükümlerinin hayata tatbikini çabuklaştırmak için kıraat tâlimini evvel emirde, vahyin tamamına şâmil kılmamıştır. O, kendisine has bir üslup ile tâlimde, onar âyetin kıraati, manası ve tefsiri ile birlikte hayata tatbik edilmesi gerçekleşmedikçe diğer on âyete geçmemiştir. Bu durum İbn Mes'ûd 'dan rivâyet edilen bir hadiste şöyle ifade edilmiştir. *“Rasûlullah (s.a.v) onlara Kur'ân-ı Kerîm'den on âyeti kerîmeyi öğretirdi. Onlar ise bu âyet-i kerîmelerde amel ile ilgili hususları öğrenip hayatlarına tatbik etmedikçe bir başka on âyet-i kerîmeye geçmezlerdi. Hız. Peygamber, bizlere hem Kur'ân-ı Kerîm'i hem de onunla amel etmeyi birlikte öğretirdi.”*¹⁴²

Medine döneminde İslâm devletinin temelleri atılmış, devlet olmanın gerekliliklerinden olan kurumlar teşekkül etmeye başlamıştır. Mekke dönemindeki bireysel eğitim- öğretim yapılanması, hicretten sonra kurumsal bir şekle dönüşmüştür. Bu bağlamda Mescid-i Nebevi'nin inşası ile birlikte İslâm'ın ilk eğitim müessesesi sayılabilecek olan Ashâb-ı Suffe¹⁴³ kurulmuştur. Suffe'de Mekke dönemindeki bireysel eğitim ağırlıklı olarak terkedilmiş ve toplu tâlime geçilmiştir. Hız. Peygamber de sahâbe arasından ilmi ile temâyüz etmiş, bilhassa Kur'ân'ı mesajını anlamış ve kıraati ile meşgul olmuş kişileri eğitim ve öğretim faaliyetlerinde muallim olarak görevlendirmiştir. Bu sahâbelerden bazıları şunlardır: Osman b. Affan, Ali b. Ebi Tâlip, Ubey b. Ka'b, Zeyd b. Sabit, Abdullah ibn Mes'ûd, Ebû Derda, Ebû Musa el-Eşâri.¹⁴⁴ Kıraat ilminin önemli şahsiyetlerinden olan Abdullah ibn Mes'ûd gerek talebelik gerekse muallim olma bakımından Suffe'nin öncü isimlerindendir.¹⁴⁵

Ashâb-ı Suffe zamanla ilim talipleriyle dolup taşmış, sayıları bazen 400 kişiyi bulan talebe sayısı sebebiyle ihtiyacı karşılayamaz hale gelmişti. Medine İslâm Devleti yabancı kabilelerin de İslâm'a girmesiyle daha fazla genişlemiş ve yeni eğitim müesseselerinin açılması elzem hâle gelmişti. Bu bağlamda Medine'de Dâru'l Kurrâ isminde, Kuba'da ise Kuba Mescidinin içerisinde bir okul kurulmuştur. Hız. Peygamber bu okulları ziyaret etmiş ve eğitim faaliyetlerine bizzat katılmıştır. Yine bu dönemde Medine dışında eğitim faaliyetlerini yürüten dokuz ayrı caminin varlığından

¹⁴² el- Fenîsan, Suûd b. Abdillâh, *İhtilâfu'l-Müfessirin* Dâru-İşbilîya, Riyad 1997, 17-18.

¹⁴³ Mustafa Baktır, “Suffe” md. *DİA*, TDVY, İstanbul 2009, XXXVII, 469.

¹⁴⁴ Subhi Sâlih, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (10. bs), Dâru İlmi'l-Melâyin, Beyrut 1977, 68.

¹⁴⁵ Baktır, 469.

bahsedilmektedir.¹⁴⁶ Mekke ve Medine dönemleri kıraat faaliyetlerinin neş’et ettiği ve yayıldığı zaman dilimleridir. Hz. Peygamber’in bi’setiyle başlayan¹⁴⁷bu ilim, yine onun Kur’ân hıfzı konusundaki teşviki, sahabenin de ezber ve okumadaki istek¹⁴⁸ ve kabiliyetiyle birleşince, Medine döneminde kıraatin inceliklerine vâkıf sahâbiler yetişmiştir.

Sahâbe arasında Kur’ân’ın tamamını ezberleyen hafızlar olduğu gibi, bir kısmını ezberleyenler de bulunuyordu. Kaynaklarda hıfzını tamamlayan birçok isimden bahsedilmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır: Abdullah ibn Mes’ûd, Übey b. Ka’b, Zeyd b. Sabit, Ebû Derda, Ebû Musâ el-Eşâri, Abdullah b. Ömer, Zübeyr b. Avvam, Hz. Osman.¹⁴⁹ Hafız olan sahâbeden bir kısmı hıfzını bizzat Hz. Peygamber’e arz etmiş, kimileri ise hıfz ve kıraatine güvendiği diğer sahâbeden okumuşlardır. Ayrıca hanım sahâbilerden de Kur’ân-ı Kerîm’i hıfz eden ve bu manada meşhur olan birçok kadın vardır. Bunların en meşhurları şunlardır: Aişe binti Ebûbekir, Hafsa binti Ömer, Ümmü Seleme Binti Ümeyye, Ümmü Varaka b. Nevfel.¹⁵⁰

Medine döneminin başlarında İslâm henüz dar bir sahada yayıldığı için sahabe arasında Kur’ân-ı Kerîm’in okunması konusunda herhangi bir ihtilaf vuku bulmamıştı. Sahabe Hz. Peygamber’in riyasetinde eğitimini sürdürmüştür. Hicretin sekizinci yılına gelindiğinde İslâm ümmeti Medine dışında da yayılmış, birçok kabile İslâm’la şereflenmişti. Bu durum birtakım sorunları da beraberinde getirmişti. Kur’ân’ın ilk planda Kureyş lehçesi ile tilavet edilmesi, İslâma yeni giren topluluklar arasında kıraat bakımından kısmi zorluklar oluştuyordu. Hz. Peygamber’in farklı lehçelere göre okuma izni verdiği yedi harf ruhsatı ile birlikte kıraat farklılıkları ve ihtilaflar ortaya çıkmaya başlamıştır.¹⁵¹

¹⁴⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 771.

¹⁴⁷ Mehmet Dağ, “İbn Mücahid’in Kıraat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım”, *EKEV Akademi Dergisi*, (27), 2006, 82; Şâban Muhammed İsmail, 57.

¹⁴⁸ N. Tetik, 27; Ziya Şen, “*Kur’anın Metinleşme Sürecinde Ortaya Çıkan Problemler*” (Yayımlanmış Doktora Tezi), DEÜSBE, İzmir 2006, 98; Demirci, *Kur’ân Tarihi*, 117.

¹⁴⁹ Zerkeşi Bedreddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân I-II*, thk: Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim, (3. bs), Mektebet-ü Dâru’ t-Turâs, Kâhire 1984, I, 241-242; Abdulhalim b. Muhammed el-Hâdi, *el-Kırâatü’l-Kur’âniyye* thk: Mustafa Said Elhân, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmi, Beyrut 1999, 54.

¹⁵⁰ Sirâceddin Öztoprak, *Kur’ân Kıraati*, Beyan Yayınları, İstanbul 2012, 20.

¹⁵¹ Mehmet Dağ, “Kıraat İlminin Akademik Serencamı”, *EKEV Akademi Dergisi*, (17), 2013, 312; Maşalı, 183.

Kur’ân-ı Kerîm kıraatleri nakil esaslıdır.¹⁵² Yedi harf ruhsatı, her kabilenin telaffuzda zorlandığı bazı kelimeleri kendi lehçelerine uygun şekilde tilâvet etmesine zemin hazırlamış olsa da bu durum herkesin kendi kolayına geldiği şekilde Kur’ân’ı okuması şeklinde vukû bulmamıştır. Kıraatlerdeki okuyuş biçimleri, Hz. Peygamber’den işitildiği için farklı bir şekilde okunmuştur.¹⁵³ Sahâbe arasındaki kıraat tartışmaları da durumun bu şekilde olduğunu göstermektedir. Buhârî ve Müslim’de geçen bir rivâyette sahâbe arasında Hz. Ömer şöyle bir tartışmayı aktarmaktadır:

*“Hz. Peygamber henüz hayatta iken Hişâm b. Hakîm’i namazda Furkan sûresini okurken dinledim. Ancak dikkatle dinleyince Hz. Peygamber’in bize öğretmiş olduğu harften farklı birçok harf ile okuduğunu fark ettim. O namazdayken yakasına yapışacaktım ancak sabrettim ve namaz sonunda yakasından tuttum. O’na ‘Bu sûreyi sana kim bu şekilde okuttu’ dedim, Hişâm ise Allah Rasûlü okuttu dedi. Ben: Sen yalan söylüyorsun. Çünkü tilâvet ettiğin sûreyi Rasûlüllah bana okuttu dedim ve onu alıp Hz. Peygamber’in yanına götürdüm. Ya Rasûlallah! Ben bu adamın Furkan sûresini bana okuttuğundan farklı bir harf üzere okuduğuna şahit oldum. Sen bana Furkan sûresini okutmuştun dedim. Rasûlüllah: Adamı bırak dedi. Ardından Hişâm’a okumasını emretti. Hişâm sûreyi kendisinden dinlediğim şekilde okudu. Rasûlüllah ‘Sûre bu şekilde indi’ dedi. Daha sonra bana ‘Ömer oku’ dedi. Ben de Allah Rasûlünün bana okuttuğu şekilde okudum. Rasûlüllah ‘Sûre bu şekilde indi’ dedi. Daha sonra muhakkak ki Kur’ân yedi harf üzerine indirilmiştir. Ondan kolayınıza geleni okuyun” buyurdu.*¹⁵⁴

Abdullah ibn Mes’ûd öncesi dönemde yedi harf ruhsatıyla birlikte ortaya çıkan okuyuşlar, kıraatlerin neş’etine vesile olmuş, yedi harf olgusunun kıraat birikimiyle alakası, kesiştiği ve ayrıldığı noktaların nerde olduğu sorusuna verilen cevaplar neticesinde ise bu ilim gelişmiştir.

¹⁵² Sâlihi, 108; Mehmet Said Şimşek, “Kıraatların Kaynağı Problemi”, *Kur’an ve Tefsir Araştırmaları Dergisi*, (37), 2002,19.

¹⁵³ Dâni, Ebu Amr Osman b. Saîd, *Ahrufu’s-Seb’a li’ Kur’ân*, thk: Abdu’l-Müheymin Tahhan, Dâru’l-Minâre, Cidde 1997, 46-47; İbn Cinni, Ebu’l-Feth Osman, *el-Muhteseb fi Tebyîni Vucuhi Şev’âzzi’l-Kıraat ve’l-İdâh I-II*, thk: Ali en-Necdi Nâsîf, Abdu’l-Hâlim Neccar, Abdulfettah İsmâil Şibli, Kâhire, 1994, I, 296.

¹⁵⁴ Buhari, Fedâilu’l-Kur’ân: 5; Buhari, Tevhid: 53, Müslim, Salâtu’l- Müfessirin, Ebu Dâvud, Vitir: 22

1.3. İBN MES'ÛD KIRAÂTİNİN OLUŞUM VE YAYILMA SÛRECİ

Abdullah ibn Mes'ûd, Hz. Peygamber'in ve ashâbın teveccühüne mazhar olmuş, İslâmî ilimlerin hemen her alanında bilgi ve yeteneğiyle temâyüz etmiş çok yönlü bir şahsiyettir. Kıraat alanındaki çalışmaları, onun sahâbe arasında da seçkin bir mevkie ulaşmasını sağlamıştır. İbn Mes'ud, kıraat alanındaki donanımı sayesinde kurrânın¹⁵⁵ birinci tabakasından kabul edilmektedir.¹⁵⁶

İbn Mes'ûd'un kıraat ilmindeki bilgisi Hz. Peygamber'e dayanmaktadır. Onun kıraati Hz. Peygamber'e ittisâli ile başlar.¹⁵⁷ O, daima Hz. Peygamber'in yanında bulunmuş ve sahip olduğu bilgiyi bizzat O'ndan almıştır. Peygamber'e olan kurbiyeti o kadar fazlaydı ki Peygamber (a.s) uyurken bile hane-i saadetlerine izinsiz girip çıkabildiği rivayet edilir. Şöyle ki; Hz. Peygamber İbn Mes'ûd'a evine izinsiz girip çıkabilme konusunda izin vermiş ve “*Ey Abdullah! Seni engelleyinceye kadar perdeyi kaldırman, yanıma girmen ve sesimi duyman konusunda sana izin veriyorum.*” demiştir.¹⁵⁸

Kaynaklarda belirtildiğine göre, İbn Mes'ûd kıraat ilminde imam sayılmaktadır.¹⁵⁹ O, kıraatini müşâfehe ve arz yoluyla Hz. Peygamber'den almıştır. Bu durumu İbn Mes'ûd, “*Ben Rasûlün ağzından yetmiş sûre ezberledim*” sözleriyle ifade etmiştir.¹⁶⁰

Abdullah ibn Mes'ûd'un Kurrâ'nın öncü isimlerinden ve hafızlarından olduğu konusunda görüş ayrılığı yoktur. Ancak İbn Mes'ûd'un Kur'ân'ın tamamını Hz. Peygamber'den alıp almadığı konusunda ulemâ arasında görüş birliğinden söz etmek mümkün gözükmemektedir. İbn Mes'ûd, yetmiş sûreyi Hz. Peygamber'den semâen almıştır. Geriye kalan sûrelerin akıbeti konusunda ise şu görüşler serdedilmiştir:

¹⁵⁵ Kur'ân-ı okuyan ve onu başkalarına öğretmekle tanınmış kimselerdir. Osman Keskiöglü, *Nüzûlünden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, (7. bs), TDVY, Ankara 2014, 158; İsmail Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, (5.bs), DİBY, Ankara 2010, 389.

¹⁵⁶ Muhammed Hasen Cebel, *Vesakatü Nakli'n-Nassi'l-Kur'âniyye*, Dâru's-Sahâbe lit-Turâs, Kâhire 2001, 26; Zehebi, *Marifetü Kurrai'l-Kibâr ala Tabakâti ve'l-Âsar*, I, 32.

¹⁵⁷ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara 1996, 87.

¹⁵⁸ Zehebi, *Siyer-i A'lamî'n-Nübelâ*, I, 468; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gâbe fi Mârifeti's-Sahâbe*, III, 383.

¹⁵⁹ Arthur Jeffry, *Mukaddimetan fi Ulumi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-Hanci, Beyrut 1954, 274.

¹⁶⁰ İbnü'l-Cezeri, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf, *Ğayetü'n-Nihaye fi Tabakâti'l-Kurrâ I-II*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1974, I, 409; İbn Ebi Dâvud, Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvud Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbu'l-Mesâhif I-II*, thk: Muhibbiddin Abdussubhan Vâiz, Dâru'l-Beşîru'l-İslamiyye, Beyrut 2002, I, 186; Ebu Nuaym el-İsbahânî, *Marifetü's-Sahâbe*, II, 1768.

“ Abdullah ibn Mes’ûd yetmiş sûreyi Hz. Peygamber’den, geriye kalan sûreleri ise Medineli Ensar’ın önde gelen kurrâlarından olan Mücemmi’ b. Cariye’den (ö. 60/680) almıştır. ”¹⁶¹ “Mücemmi’ b. Cariye, Hz. Ömer tarafından Kur’ân öğretmek için Kûfe’ye gönderilmiş, burada Kur’ân halkaları kurmuş ve Abdullah ibn Mes’ûd kendisinden ders almıştır. ”¹⁶²

Mekki b. Ebi Tâlip (ö. 437/1045) “ Abdullah ibn Mes’ûd’un Peygamber zamanında Kur’ân-ı Kerîm’in tamamını cem etmemiştir. Bu konuda herhangi bir ihtilaf yoktur ” demek suretiyle İbn Mes’ûd’un hıfzını Peygamber’in vefatının sonrasında tamamladığını söylemektedir.¹⁶³

Küçükkalay; Abdullah ibn Mes’ûd’un Kur’ân’ın tamamını Hz. Peygamber döneminde ve bizzat Peygamber’in kendisinden öğrendiğini, ancak bu sûrelerin zabt, itkân ve sağlamlaştırmasını, Hz. Peygamber’in vefatından sonra ashâbın bazılarından müzakere yoluyla aldığını savunmaktadır.¹⁶⁴

Kurtubi (ö. 671/1273), İbn Mes’ûd’un Kur’ân’ın tamamını Hz. Peygamber zamanında ezberlediği görüşündedir.¹⁶⁵ İslâm âlimlerinin Abdullah ibn Mes’ûd’un Hz. Peygamber’den hıfzı ikmal etmesi konusundaki genel kanaati de bu minvaldedir.¹⁶⁶

Kanaatimizce hem Hz. Peygamber’in ve ashâbın Abdullah ibn Mes’ûd’un hıfzı hakkındaki övgü dolu sözleri, hem de kıraat ilminin bir kısmının ona dayanması sebebiyle, İbn Mes’ûd’un hıfzını Peygamber zamanında yaptığına dair olan görüş daha isabetli gözükmemektedir. Nitekim farklı rivâyetler de Hz. Peygamber, İbn Mesud kıraatini övmüş ve şöyle demiştir. “ Kim Kur’ân-ı Kerîm’i ilk indiği şekliyle okumak isterse, İbn Ümmü Abd’in kıraati üzerine okusun. ”¹⁶⁷

Hz. Peygamber zaman zaman kıraatiyle meşhur olan İbn Mes’ûd’dan kendisine Kur’ân okumasını istemiştir. Bir defasında bu istek karşısında İbn Mes’ûd , “Ya

¹⁶¹ İbn Sa’d, II, 306; Hâtır, 63.

¹⁶² Mehmet Efendioğlu, “Mücemmi’ b. Cârîye”, md. DİA, TDVY, İstanbul 2008, XXXI, 447.

¹⁶³ Mekki b. Ebi Tâlip, *el-İbâne an Meâni’l-Kirâât*, 95.

¹⁶⁴ Küçükkalay, 42.

¹⁶⁵ Kurtubi, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebubekir, *el-Cami’ li Ahkâmi’l-Kur’ân I-XX*, Dâru Âlemu’l-Kütüb, Riyad 2003, I, 53.

¹⁶⁶ İbn Mücâhid, 5; İbn Kesir, Ebul Fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azim, I-VIII*, Dâru Tayyibet-i li’n-Neşr ve’t Tevzi, Beyrut 1999, I, 24.

¹⁶⁷ et-Taberânî, Süleyman b. Ahmed b.Eyyüp, *Mu’cemü’l-Kebir I-XX*, Mektebetü’l-Ulum ve’l-Hikem, Musul 1983, IX, 97; XXXIII:62.

Rasûllallah! Kur'ân sana nazil olurken benden sana Kur'ân okumamı mı istiyorsun? deyince, Allah Rasûlü: evet ben başkasından Kur'ân dinlemeyi severim"¹⁶⁸ buyurmuştur. Hz. Peygamber'in ondan Kur'ân dinlemek istemesi onun bu alandaki yetkinliğinin en önemli nişânelerindendir.

Vahyin başlangıcından sonra Hz. Peygamber, gelen vahyi yazdırmak için sahâbe arasından bazılarını vahiy kâtibi olarak tayin etmişti. Bu kâtiplerden bir kısmı devamlı olarak vahyi yazmış ve muhafaza etmiştir. Bir kısmı ise zaman zaman Hz. Peygambere kâtiplik yapmıştır. Peygamber döneminde vahiy kâtibi olarak tanınan sahâbeden bir tanesi de Abdullah ibn Mes'ûd'dur.¹⁶⁹

Kur'ân Kıraati asıl itibarıyla kitâbi bir ilim değildir. Hz. Peygamber'in "*Kur'ân-ı Kerîm'i yetkin kimselerden alın*"¹⁷⁰ emrinde olduğu gibi kıraat ilminin bu alanda ihtisas sahibi bir Fem-i Muhsin'den alınması gerekmektedir. Abdullah ibn Mes'ûd ise "*Kur'ân-ı Kerîmi en iyi bilen kişi benim. Hiçbir âyet yoktur ki nerede, ne hakkında indiğini bilmeyeyim*"¹⁷¹ demek suretiyle Kur'ân-ı Kerîm'e olan vukûfiyetini izhâr etmektedir. Abdullah ibn Mes'ûd kıraatinin özgünlüğü onu Hz. Peygamber nezdinde övgüye layık bir konuma getirmiştir. Nitekim İbn Mes'ûd, Übey b. Ka'b, Muaz b. Cebel ve Sâlim Mevla Ebi'l-Huzeyfe ile birlikte Hz. Peygamber'in kendilerinden kıraat alınmasını tavsiye ettiği dört kişiden biridir.¹⁷² Abdullah ibn Mes'ûd arada kısmi fasıllar olmakla birlikte neredeyse Kur'ân'ın nüzûl döneminin tamamına şahitlik etmiştir. Hz. Peygamber'e yakın olup onun tedrisatından geçmenin ve nüzûl dönemi Arapçasına hâkim olmasının¹⁷³ kendisine verdiği kolaylıkla birlikte okuyuş şekillerini ezberlemiş¹⁷⁴ ve diğer sahâbeye nazaran Kur'ân kıraatiyle daha fazla meşgul olmuştur.

¹⁶⁸ Buhari, Fedâilu'l-Kur'ân: 32; Ahmed b. Hanbel, Müsned: 374, 380, 433,

¹⁶⁹ Zekiyyüddin Şaban, *Usûlü'l-Fıkhi'l-İslâmî*, Dâru'l-Kütüb, Beyrut 1971, 39; Davut Aydüz, *Tefsir Tarihi, Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, Işık Yayınları, İstanbul 2010, 21; Sâbûni, Muhammed Ali, *et-Tıbyan fî Ulumi'l-Kur'ân*, (Çev: Yaşar Güngör), Yasin Yayınevi, İstanbul 2004, 68; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 700.

¹⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 374, 390.

¹⁷¹ İbn Abdi'lber, *el-İstiâb fî Mârifeti'l-Ashâb*, 410; Abdussettâr Eş Şeyh, 103.

¹⁷² Ebu Nuaym el İsbahâni, *Marifetü's-Sahâbe*, II, 1768; Zehebi, *Tezhib-u Tehzîbu'l-Kemal fî Esmâi'r-Rical*, V, 308; Nurettin İtr, *Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerim* Matbaatu's-Sıbâh, Dimeşk 1993, 164.

¹⁷³ Gökhan Atmaca, "Abdullah b. Mesud'un Hayatında Kur'an'ın Yeri", *Journal of Turkish Studies* 10, (6), 247.

¹⁷⁴ Bakillâni, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî, *Nüketü'l-İntisâr li Nakli'l-Kur'ân* thk: Muhammed Zağlul Selâm, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut 2008, 68.

1.3.1. İbn Mes'ûd'un Kur'ân Tâlimi ve Hakkındaki Görüşler

Hiz. Peygamber vahyin tebliğ edicisi ve açıklayıcısıdır. Kur'ân her zaman Hiz. Peygamber'in hayatının merkezinde olmuş ve O, bu konuda Sahâbeye de öncülük etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in ilahî korunmuşluğunun yanısıra Hiz. Peygamber de nüzûlünün ilk dönemlerinden itibaren oluşması muhtemel beşerî hataları en aza indirmeye gayret göstermiştir. Hiz. Peygamber bu bağlamda vahyi yazdırmaya erken dönemlerde başlarken, Kur'ân ile karışma ihtimaline binaen hadislerin yazılmasını yasaklamıştır.¹⁷⁵

Kur'ân-ı Kerîm sahâbe arasında mukaddemdir. Hiz. Peygamber tarafından ümmetin en hayırlıları¹⁷⁶ olarak nitelenen Kur'ân'ın tâlip ve muallimleri, Hiz. Peygamber'in bu müjdesine ve şerefe nail olma hususunda da yarış içerisine girmişlerdir. Kur'ân kıraat ve tâliminde önemli isimlerden birisi olan İbn Mes'ûd da bu bilgisini vahyin ilk muhatabı olan Allah Rasûlünün (s.a.v) ağzından, tıpkı onun okuması gibi aynı yöntem ve yollarla almıştır.¹⁷⁷

Abdullah ibn Mes'ûd kıraatı Hiz. Peygamber'den onar âyet şeklinde almış ve o âyetler hayata tatbik edilmedikçe diğer âyetlerin tâlimine geçilmemiştir.¹⁷⁸ İbn Mes'ûd'un Hiz. Peygamber'den kıraat tâliminde en fazla uygulanan yöntem, karşılıklı okuma ve dinlemeye dayalı olan semâ ve arz yöntemidir.

Hiz. Peygamber bu usulde kimi zaman İbn Mes'ud'a Kur'ân'ı birebir tâlim ettirmiş, kimi zaman da birkaç sahâbenin bulunduğu bir ortamda toplu tâlimle kıraatı öğretmiştir. Taberi'de geçen bir rivâyette Peygamber'in, Übey b. Ka'b, Abdullah b. Sellam, Hişâm b. Hakîm, Ömer b. Hattab ve İbn Mes'ûd gibi sahâbenin kıraatıyla önde gelenlerine şahsen Kur'ân'dan bazı sûreleri okuduğu belirtilmiştir.¹⁷⁹

Abdullah b Mes'ûd'un kıraatı almasının bir diğer şekli ise, Hiz. Peygamber'in sabah, akşam ve yatsı namazlarındaki tilâvetlerde Kur'ân'ı cehri okuması esnasında, kendisinden kıraatı alması şeklinde gerçekleşmiştir. Yukarıda zikri geçen her iki

¹⁷⁵ Müslim, Züht: 72; Tirmizi, Kitâbu'l-İlim: 11.

¹⁷⁶ Ebu Davud, Sünen: 1452

¹⁷⁷ Ramazan el-Bûti, Muhammed Said, *Min Ravâi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fârâbi, Dimeşk 2007, 122.

¹⁷⁸ İbnü'l-Cezeri, *Gayetü'n-Nihaye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, I, 410; Taberi, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân* Müesssetü'r-Risâle, Beyrut 2000, I, 80.

¹⁷⁹ Taberi, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân*, I, 24.

durumda da sahâbenin Kur'ân kıraatini Hz. Peygamber'den dinleyerek aldığı ve özümsemiği görülmektedir. İbn Mes'ûd dışında Abdullah b. Abbas ve Huzeife b. Yeman'da Hz. Peygamber'den kıraatlerini bu şekilde almışlardır.¹⁸⁰

Rivâyetlerin çokluğundan anlaşıldığı üzere İbn Mes'ûd'un kendi kıraatini Allah Rasûlünün namazdaki cehri okuyuşlarından alması, onun kıraatinin oluşum safhasında epey bir yekûn tutmaktadır. Nitekim bir defasında namazda kısa sûrelerin tamamını bir rekâtta okuyan birisine; *“Kur'ân'ı hızlıca okunan bir şiir veya kötü hurmanın etrafına saçılması gibi dağınık bir nesir şeklinde okuyorsun. Hz. Peygamber senin okuduğun şekilde okumadı”* demiştir.¹⁸¹ Bu durum onun kıraatinin müşâfehe yoluyla alınma şekillerinden birisinin de namaz esnasındaki okuyuşlar olduğunu göstermektedir.

Kur'ân-ı Kerîm İslâm teşriinin ana kaynağıdır. Müslümanlar Kur'ân'ı hıfz ile zabt altına alma, manası ile amel etme konusunda âzami gayret gösterdikleri gibi, onun kıraatinin usulüne uygun olması konusunda da titizlik göstermişlerdir. Sahâbe-i kirâm arasında bu alanda kendi ifadesiyle en iyi isim olan¹⁸² Abdullah ibn Mes'ûd, Hz. Peygamber'den almış olduğu ilmi kendi okuyuşuna da yansıtmıştır. O, güzel sesi ile tertil üzere Kur'ân'ı kıraat eder¹⁸³ ve kıraat konusunda ümmete tertil üzere okumayı tavsiye ederdi.¹⁸⁴

Öte yandan İbn Mes'ûd, kıraatin en önemli unsurlarından biri olan tecvidile okumaya büyük önem vermiş ve kıraatinin tecvitli olmasına da özen göstermiştir. Konu ile alakalı rivâyette *“Kur'ân'ı tecvitle¹⁸⁵ okuyun.¹⁸⁶ Onu güzel seslerle süsleyin. Çünkü Kur'ân Arapçadır. Şüphesiz ki Allah onu Arapça şekliyle okuyanları sever”*¹⁸⁷ diyerek kıraatteki üslubunun da ipuçlarını vermiştir.

¹⁸⁰ Nebil b. Muhammed, İbrahim, *İlmü'l-Kirâât*, Mektebetü't Tevbe, Riyad 2000, 72.

¹⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*: V, 195-197.

¹⁸² İbnü'l-Cezeri, *Ğâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, I, 410.

¹⁸³ Kur'ân-ı Kerîm'i harf ve mahreçlerine riayet ederek, tane tane okumaktır. Bkz. Dâni, Ebu Amr Osman b. Saîd, *et-Tahdîd fî'l-İtkân ve'l-Tecvid*, thk: Ğânim Kaddûri, Dâru'l-İmâr, Amman, 2000, 69; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (2. bs) Medresetü'r-Risâle, Dimeşk 2015, 200.

¹⁸⁴ İbn Ebi Dâvud, I, 514-15.

¹⁸⁵ Ğânim Kaddûri, *el-Müeyesser fî İmi't-Tecvid*, Merkezi'd-Dirâsât ve'l-Ma'lûmâtî'l-Kur'âniyye, Cidde 2009, 12; Temel, 130. Tecvid İlmi hakkında Geniş bilgi için bkz. İbrahim Tetik, *“Tecvid İlmi: Tarihsel Evveliyatı, Doğuşu ve Gelişim Süreci”* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), AÜSBE, Erzurum 2016.

¹⁸⁶ Bu rivayetin aslının جَرَدُو (Kur'ân'ı fazlalıklardan tecrit edin) şeklinde olduğuna dair geniş bilgi için bkz. İ. Tetik, 32-38.

¹⁸⁷ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr fî'l-Kirâati'l-Aşr*, 210.

İbn Mes'ûd, diğer sahâbe gibi ilmi Hz. Peygamber'in ağzından öğrenme ve onun takrirlerine sahip olma konusunda iştıyaklı idi. Birçok ilim dalında, bilgi ve birikimine başvuru, sözleri hem halk tabakası hem de yöneticiler tarafından dikkate alınan önemli isim olması, meraklı olması ve çok soru sormasındandır. Kadîm eserler onun Hz. Peygamber'e soru sorması ile alakalı birçok örnekle doludur. Bir defasında kendisine *"Bu ilmi nasıl elde ettin?"* sorusu yöneltildiğinde, *"Çok soran bir dil ve selim bir kalp ile"* diye cevap vermiştir.¹⁸⁸ Bu durum İbn Mes'ud'un Kur'ân ve kıraate dair bilgi birikiminin kaynağını göstermesi bakımından kayda değerdir.

Abdullah ibn Mes'ûd'un kıraatinin oluşumunda önemli sayılan hususlardan bir tanesi de arzaldır. İbn Mes'ûd'un arzâlarda ve özellikle son arzâda bulunup bulunmadığının bilinmesi İbn Mes'ûd kıraati hakkında fikir yürütebilmek için bir hayli önemlidir. Bu konu çalışmamızda müstakil bir başlık olarak etraflıca ele alınacaktır.

Abdullah ibn Mes'ûd Kur'ân ve kıraat konularında Peygamber övgüsüne nâil olmanın yanında sahâbe ve tabiûn ulemâsının da teveccühüne mazhar olmuştur. Ashâbın öncü isimleri onu övmüş ve onun ilmi yetkinliği ile alakalı övgü dolu sözler söylemişlerdir. Bunlardan bazıları şunlardır:

Ukbe b. Amir (ö. 58/678): Hz. Muhammed'e (s.a.v) indirilen Kur'ân-ı Abdullah'tan daha iyi bilen birini tanımadığını ifade etmiştir.¹⁸⁹

Sahâbenin önemli isimlerinden biri olan Ebû'd-Derda'ya (ö. 32/652) Abdullah ibn Mes'ûd'un vefat ettiği haberi verildiğinde O, İbn Mes'ûd'un ilmi yetkinliğine atıfta bulunarak *"Kendisi gibisini bırakmadan vefat etti"* demiştir.¹⁹⁰

Şakik b. Seleme (ö. 82/701) halk tabakası içerisinde İbn Mes'ûd'un durumunu tahlil eden şu veciz cümleleri söylemiştir: *"Ben halkın sohbet ettiği ilim halkalarında oturup onların ne söylediğini dinliyordum. Abdullah ibn Mes'ûd'un sözünün hilafına söz söyleyen bir tek kimseyi işitmedim"*¹⁹¹

Ebû Osman en-Nehdi (ö. 100/718-19), İbn Mes'ûd'un kıraati hakkında şunları söylemiştir: *" Abdullah ibn Mes'ûd İhlas sûresini kıraat ederek bize bir akşam namazı*

¹⁸⁸ Râzi, Ebu Abdullah, Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin, *Tefsir-i Kebir, Mefâtihu'l-Ğayb I-XXXI*, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, Beyrut 1981, XXI, 401.

¹⁸⁹ Hallaf, 35.

¹⁹⁰ İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğâbe fi Mârifeti's-Sahâbe*, III, 387. İbn Asâkir, XXXIII, 57.

¹⁹¹ Buhârî, Fedailu'l-Kur'ân: 8. İbn Sa'd, II, 296.

kıldırıldı. Sesi ve okuyuşu o kadar güzeldi ki, (okuyuşunu uzatması için) Bakara sûresini okumasını temenni etmiştim."¹⁹²

İlk dönem ulemâsının İbn Mes'ûd kıraati hakkında söylemiş olduğu bu sözler onun tâliminin nirengi noktasının Hz. Peygamber olduğunu göstermektedir. O, günümüz usulleriyle kıraatini Hz. Peygamber'den almış ve bunu gerek Peygamber dönemi, gerekse sonrasında talebeleri yoluyla ümmete aktarmıştır.

1.3.2. Kur'ân-ı Ker'im Hassasiyeti ve Kur'ân Algısı

Abdullah ibn Mes'ûd'un hayatında Kur'ân-ı Kerîm'in tilâveti önemli bir yer tutardı. O, Kur'ân-ı Kerîm'i çokça okur ve hatmederdi. Beyhâkî'de yer alan bir rivâyette bu durum şöyle ifade edilmiştir: “ *Abdullah ibn Mes'ûd Ramazan ayında Kur'ân'ı üç defa hatmederdi. Ramazan ayının dışındaki zamanlarda Cuma'dan Cuma'ya hatmini tamamlardı.*¹⁹³ İbn Mes'ûd'a göre Kur'ân hatminin en az süresi üç gündür. Kur'ân okuyucusunun hatim yapmasına uygun olan zaman ise yedi gündür.¹⁹⁴

Abdullah ibn Mes'ûd'un kişisel görüşü olarak alabileceğimiz bu süreler kanaatimizce de okuyucunun okuduğunu anlaması ve içselleştirmesi için en asgari zamanlardır. Özellikle üç günün altındaki okumalarda kişi ne okuduğunu bilemez bu da Kur'ân'ın ruhuna aykırıdır.

Abdullah ibn Mes'ûd'un Kur'ân hassasiyetinin bir diğer tezahürü de, onu her türlü dış etkidenden korumak ve Kur'ân'ı aslî şekliyle muhafaza etmek olmuştur. Bu bağlamda İbn Mes'ûd Kur'ân'a nokta ve hareke konulmasını, onun farklı vecihlerle okunmasını engelleyebileceği veya kısıtlayabileceği düşüncesinden hareketle, hoş karşılamamıştır.¹⁹⁵

Abdullah ibn Mes'ûd, Peygamber'in mirası¹⁹⁶ olarak gördüğü Allah kelamına olan muhabbeti ve sevgisi nedeniyle, şahsi ticaret ve mülkiyete konu olmasını, alınıp

¹⁹² İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr fî'l-Kurâti'l-'Aşr*, I, 212.

¹⁹³ Beyhâkî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa, *es-Sünenü'l- Kübra I-X*, Mektebet-ü Dâru'l-Bâz, Mekke-i Mükerrre 1996, 2, 396.

¹⁹⁴ Cassâs, Ahmed b. Ali, *Ahkâmu'l-Kur'ân I-V*, thk: Muhammed Sâdık Kâmhâvi, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 1405, V, 35.

¹⁹⁵ Dâni, Ebu Amr Osman b. Saîd, *el-Mukni' fî Resmi Mesâhifi'l-Emsâr mea Kitâbi'n-Nukat*, Mektebet-ü Külliyyeti'l-Ezheriyye, Kâhire t.y, 130.

¹⁹⁶ Jefry, *Mukaddimetan fî Ulumi'l-Kur'ân*, 259.

satılmasını, bundan elde edilecek gelirin kullanılmasını, bir bedel karşılığında yazılmasını kerih görürdü.¹⁹⁷ İbn Mes'ud, Kur'ân-ı Kerîm'in onar âyete ayrılması demek olan ta'siri de caiz görmezdi.¹⁹⁸ Kur'ân-ı Kerîm'in âyetlerinin sayısı konusunda da İslâm ulemâsı arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Abdullah ibn Mes'ûd bir rivayete göre Kur'ân-ı Kerîm'deki âyet sayısı 6217¹⁹⁹ diğer bir rivâyete göre ise 6219 olduğunu belirtmiştir.²⁰⁰

1.4. ARZA-İ AHÎRA'DA İBN MES'ÛD

Kur'ân-ı Kerîm, insanların dünya ve ahiret mutluluğunu kendisine gaye edinen ilahi kelimedir. Kur'ân-ı Kerîm'i diğer söz ve metinlerden üstün kılan özelliklerinden bir tanesi de onun korunmuşluğudur.²⁰¹ Bu korunmuşluk ilahi muhafazanın yanı sıra, hem metnin yazılması, hem de Hz. Peygamber'in zihninde cem edilmesi²⁰² suretiyle gerçekleşmiştir. Böylece Kur'ân, noksanlık, tahrif ve unutulmaktan berî kılınmıştır. Diğer taraftan Hz. Peygamber'in hayatında gerçekleşen ve İslâmî terminolojide arzâ olarak bilinen, Hz. Peygamber ve Cebrail (as)'in mukâbelesi de diyebileceğimiz toplantılarda Kur'ân'ın tekrar edilmesi ve ashâbın da buna şahitlik etmesiyle birlikte bu korunmuşluktaki derece artmıştır.

Arza, Hz. Peygamber'in her sene Ramazan ayında o zamana kadar nâzil olan âyetleri Cebrail ile mukâbele etmesi, karşılıklı okumasıdır. Bi'setin son senesinde ise arza iki defa gerçekleşmiştir. O yüzden bu arzaya arza-i ahîra denilmektedir.²⁰³ Bu durum farklı rivâyetlerde şu şekilde geçmektedir; *"Hz. Peygamber insanlar arasında en cömert olandı. Cebrail (a.s) ona geldiğinde cömertliği daha da artardı. Cebrail (a.s) Ramazan ayı çıkıncaya kadar her gece gelirdi. Hz. Peygamber Kur'ân-ı Kerîm'i ona arz ederdi."*²⁰⁴

¹⁹⁷ İbn Ebî Dâvûd, I, 570.

¹⁹⁸ İbn Ebî Dâvûd, I, 516; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 87.

¹⁹⁹ İbnu'l-Cevzî, Cemaleddin Ebu'l-Ferec, *Funûnu'l-Efnân fî Uyûn-i Ulûmi'l-Kur'ân* Dâru'l-Beşîru'l-İslamiyye, Beyrut 1987, 242.

²⁰⁰ Jefry, *Mukaddimetan fî Ulumi'l-Kur'ân*, 246.

²⁰¹ Hicr: 15/9

²⁰² Kıyame: 16/17

²⁰³ Abdalbaki Turan, "Arza", md. *DİA*, TDVY, İstanbul 1991, III, 446.

²⁰⁴ Buhari, Savm: 7

Arza-i ahîra ile alâkalı bir hadiste Hz. Âişe, Hz. Fatıma'dan nakille şöyle dediğini aktarmıştır; *“Babam bana gizlice dedi ki ‘‘Cebrâil bana Kur’ân-ı her sene arz ediyor. Bu yıl ise iki defa arz etti. Öyle sanıyorum ki ölümüm yaklaşmıştır’’*²⁰⁵

Bir başka deyişle arza, Kur’ân-ı Kerîm’in hıfz yönünden cem edilmesini tespit konusunda her sene yapılan bir sağlama niteliğindedir.

Arza ile alakalı önümüze birkaç soru çıkmaktadır. Arza ne zaman başlamıştır? Arzanın mahiyeti nasıldır? Maddi bir âlemde mi yoksa metafizik bir âlemde mi olmuştur? Abdullah ibn Mes’ûd, özelde kendi kıraati, genelde ise kıraat ilmi açısından son derece önemi haiz olan arzalara özellikle arza-i ahira’ya katılmış mıdır? Arzalarda sahâbenin konumu nedir? Şimdi çalışmamızla alakalı son derece önemli gördüğümüz bu soruları kısaca tartışıp cevaplandırmaya çalışalım.

İslâmî kaynaklarda arzânın hangi tarihte başladığı ile alakalı kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bu konudaki en önemli bilgi onun Ramazan ayında gerçekleşmiş olmasıdır. Bu bilgiye istinâden yapılan bazı akli çıkarımlar neticesinde birkaç farklı görüş oluşmuştur.

Muhammed Hamidullah’a göre arza, oruç ibadetinin farz kılındığı Medine döneminde başlamıştır. O, hicretten sonra orucun farz kılınmasından ve Ramazanın oruç ayı olarak müesseseseleşmiş olmasından hareketle arzâ ve Ramazanı eşleştirmiş ve arzâ’ yı bu tarihte başlatmıştır.²⁰⁶

Demirci ise bu fikri eleştirmektedir. Ona göre, bu ayın Ramazan olarak isimlendirilmesi, oruç ibadetinin bu aya tahsis edilmesinden çok öncedir. Ramazan ayı Medine dönemi öncesinde de mukaddes bir aydır. Ramazan ayı orucun kendisine tahsisi ile kutsiyet kazanmamıştır. Kendisinde var olan bu kutsiyet sebebiyle oruç bu aya tahsis edilmiştir. Arza ile ilgili hadislerde geçen Ramazan ayında olduğuna dair ifade göz önünde bulundurulduğunda bunu sadece Medine dönemine hasredip, seksen küsur sürenin arzının yok sayıldığını söyleyen müellife göre arza, Mekke döneminde bi’setten sonraki ilk Ramazan ayı ile birlikte başlamış olmalıdır. Ayrıca ilgili hadislerde geçen

²⁰⁵ Buhari, Fezâil: 7

²⁰⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi* II, 700.

“*her sene*” ifadesinin de delaletiyle arzayı sadece Medine dönemine has kılmak pek mümkün görünmemektedir.²⁰⁷

Kastallâni ise arzanın başlangıç tarihi olarak iki ihtimal üzerinde durmaktadır. İlki bi’setten sonraki ilk Ramazan itibariyle, ikincisi ise fetretü’l-vahy’den sonraki ilk Ramazan ayında başlamış olmasıdır. Bi’setten sonraki ilk Ramazanda henüz vahyin çok az miktarda nazıl olduğunu da söyleyen müellif, ikinci ihtimali kendisine daha olabilir bulmaktadır.²⁰⁸ Kastallâni’ye göre arzanın gerçekleşmesi muhtemel olan her iki tarih de Mekke dönemidir.

Kanaatimizce, konuyla ilgili hadislerin lafzen delaleti, arzanın gerçekleşmesindeki gaye ve akli çıkarımlar göz önünde tutulduğunda, arzâ’nın vahyin başlangıcıyla beraber olması daha tutarlıdır. Aksi takdirde arzanın özellikle Mekke dönemi dikkate alınmamış ve sadece Medine dönemine hasredilmiş olacağından, vahyin korunmuşluğunun önemli argümanlarından olan arzada bir eksiklik meydana gelecektir.

Arza ile ilgili hadisler incelendiğinde, okuyanın bazen Hz. Peygamber bazen de Cebrail (a.s) olduğu görülmektedir. Bu durum arzâ’nın mahiyet bakımından mukâbele şeklinde gerçekleştiğini göstermektedir. Ancak bu mukâbelenin nasıl olduğu, dinleyicilerin bulunup bulunmadığı, eğer varsa Cebrail (a.s)’i nasıl duydukları konusunda farklı görüşler serdedilmiştir.

Öncelikle şunu söylemek gerekir ki, tüm arzalar esnasında sahâbeden bazılarının huzurda bulunduğu ve arzaya şahitlik ettiğine dair bilgi kesine yakındır. Nitekim ilgili rivâyetlerde Hz. Ebûbekir, Ömer, Osman, Zeyd b. Sabit, Abdullah ibn Mes’ûd, Übey b. Ka’b gibi isimlerle ensar ve muhacirden bazılarının arzalara katıldığı zikredilmektedir.²⁰⁹ Hatta Hamidullah’a göre, sahâbeden bazı kimseler kendilerine ait özel mushaflarını bu arzalara getirip, kelime yanlışlarını, nâsih ve mensuhu, âyet ve sûrelerin sıralarını yeniden tanzim edip, düzeltiyorlardı.²¹⁰

Arzada iki taraflı bir mukâbele söz konusudur. Birinci taraf, Hz. Peygamber ve dinleyici sahâbelerden oluşan insan tarafı, ikincisi ise Cebrail’in bulunduğu melek

²⁰⁷ Demirci, *Kur’ân Tarihi*, 152-53.

²⁰⁸ Kastallâni, Ahmed b. Muhammed b. Ebubekir *İrşâdu’s-Sâri li Şerhi Sahîhi’l-Buhârî I-X*, (7. bs) el-Matbaatü’l-Kübrâ, Mısır 1323, VII, 456.

²⁰⁹ Zerkeşi, I, 237.

²¹⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 698.

tarafı. Durum böyle iken arzanın mahiyeti konusunda öne çıkan görüşler şunlardır: Cebrail (a.s.)'in melek olduğu ve insani bir vasfa bürünmediği müddetçe işitilmesinin mümkün olmadığı gerekçesiyle, arzaların tamamen metafizik bir âlemde gerçekleştiğini söyleyenler olduğu gibi,²¹¹ Cebrail'in arzaların dışındaki sair zamanlarda olduğu gibi insan suretinde mukâbelede hazır bulunduğunu ve arzaların hem insan hem de melek boyutuyla tamamen maddi bir ortamda gerçekleştiğini²¹² savunanlarda vardır.

Üçüncü görüş ise Cebrail'in arzanın yapıldığı yerde gözle görülmeksizin kendi suretinde bulunması ve Allah Rasûlü'ne Kur'ân'ı okuması, Hz. Peygamber'inde Cebrail'in okuması sonrasında sahâbeye ve Cebrail'e aynı anda okuması şeklinde gerçekleşmiştir.²¹³

Arzanın mahiyetinin ne olduğu konusunda elimizde sağlam verilerin bulunmadığından, söylenecek her sözün söyleyenin kişisel tercihi ve akli çıkarımından öteye gitmeyeceği muhakkaktır. Bu bağlamda, sahâbeden arzâya iştirak ettiği iddia edilenlerin hiç birisinden Cebrail'i gördüklerine dair bir söz vârid olmaması ve her varlığın kendine has şekliyle bulunma zaruretinin arzanın ruhuna uygun olması üçüncü görüşü haklı çıkarmaktadır.

Abdullah ibn Mes'ûd ilk Müslümanlardandır ve vahyin her iki dönemine de şahitlik etmiştir. Hz. Peygamber'in her daim yanında bulunan ve onun arkadaşım²¹⁴ diye nitelediği, bu seçkin sahâbinin arza-i ahîradaki durumu ise tartışmalıdır.

Arzalar vahyin başlangıcından sonraki 23 yıllık zaman diliminde her sene Ramazan ayında, bazen Rasûlüllah itikâfta iken²¹⁵ gerçekleşmiştir. Sahâbeden bazılarının bu arzâ'lara şahitlik ettiği iddia edilmiştir. Arzalardan en önemlisi hiç şüphesiz arzâ-iahîra olarak da bilinen ve Allah Rasûlü'nün vefat ettiği sene gerçekleşen son arzadır. Çünkü bu arzadaki kıraat, daha sonraki dönemlerde gerçekleştirilecek olan Kur'ân'ın cem ve istinsahında esas alınan kıraattir.

²¹¹ Zeynel Abidin Aydın, *Hiz. Osman ve Sonrası Dönemde Kur'ân'ın Metinleşme Târihi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008, 151.

²¹² Ziya Şen, "Arza ve Mahiyeti", *DEUİFD*, (42), 2015, 53.

²¹³ Muhammed Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerim Târihi*, (Çev. Salih Tuğ), İFAV, İstanbul 2007, 43.

²¹⁴ Ebu Nuaym el-İsbahâni, *Marifetü's-Sahâbe*, II, 1772.

²¹⁵ İbn Mace, *Sıyam*: 58, İbn Sa'd, II, 174.

Abdullah ibn Mes'ûd arza-i ahîraya katıldığını bizzat kendisi ifade etmiştir. İlgili rivâyet şöyledir: “*Şâyet arza-i ahîraya benden sonra katılan ve devemin beni kendisine ulaştıracağı birisini bilseydim mutlaka kendisine ulaşırdım veya ona ulaşmak için çabalırdım*”²¹⁶ demiştir. Yine İbn Mes'ud'dan yapılan bir rivâyette O, arza-i ahîra senesine atıfta bulunmuş ve o yılki tâlimini şöyle ifade etmiştir; “*Ben arza-i ahîra senesinde Kur'ân-ı Kerîm'i Hz. Peygamber'in ağzından okudum. Şâyet Kur'ân'ı benden daha iyi bilen ve devemin beni kendisine ulaştıracağı bir kimseyi bilseydim mutlaka kendisine ulaşırdım. Allah'a yemin olsun ki ben böyle bir kimseyi bilmiyorum.*”²¹⁷ Arza-i ahîra ile alakalı İbn Mes'ud'un bir diğer ifadesi şu şekildedir: “*Kur'ân-ı Kerîm her sene Ramazan ayında Hz. Peygamber'e arz olunuyordu. Peygamber'in vefat ettiği sene iki defa arz olundu. Arzâ bitince ben Hz. Peygamber'e okuyordum. Bana güzel okudun diyordu*”²¹⁸ demiştir.

İlk dönem İslâmî kaynaklarda da arza-i ahîra katılanlar arasında Abdullah ibn Mes'ûd ismi sıklıkla geçmektedir. Özellikle İbnAbbâs'tan gelen rivâyetlerde İbn Mes'ud ismi zikredilmekte ayrıca onun kıraatinin son kıraat olduğu vurgulanmaktadır. İbnAbbâs'tan rivâyet edilen hadislerden birisi şöyledir: “*Hangi kıraati ilk kıraat sayarlar diye sordu? Oradakiler; Abdullah'ın kıraati dediler. İbn Abbas: Hayır, bilakis o son kıraattir. Kur'ân-ı Kerîm Peygamber'e her sene bir defa arz olunurdu. Vefat ettiği sene iki defa arz olundu. Abdullah da bu kıraate şahit oldu. Nâsih ve mensuhu öğrendi*”²¹⁹ demiştir.

Benzer bir rivâyette İbn Abbas arza-i ahîra'nın durumunu anlattıktan sonra “*Abdullah'ın kıraati işte bu son kıraattir*”²²⁰ demiştir.

Abdullah ibn Mes'ûd'un arza-i ahîra'ya katılmadığına dair görüş bildirenlerin içerisinde hem kadîm hem de muasır ulemâdan isimler bulunmaktadır. Bu isimlerin görüşlerine geçmeden önce şunu söyleyelim ki Abdullah ibn Mes'ûd'un arza-i ahîra'ya katılmadığına dair herhangi bir rivâyete ulaşmış değiliz. Bu bağlamda düşünüldüğünde bu isimlerin görüşlerinin ana çıkış noktası İbn Mes'ûd'un söylediklerinin farklı

²¹⁶ Horasânî, Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be, *Sünen-i Saîd b. Mansur I-VIII*, thk: Said b. Abdurrahman, 2017, I, 246.

²¹⁷ İbn Sa'd, II, 175.

²¹⁸ Mekki b. Ebi Tâlip, *el-İbâne an Meâni'l-Kirâât*, 103.

²¹⁹ Buhari, *Fedailu'l-Kur'an*: 6,7, 101-102.

²²⁰ Ahmed b. Hanbel Müsned: I, 325, 405

yorumlanması veya diğer sahâbeden gelen rivâyetlerden birtakım akli çıkarımlar yapmış olmalarıdır.

Abdullah ibn Mes'ûd'un arza-i ahîra'ya katılmadığını imâ yoluyla işaret edenlerden birisi Mekki b. Ebi Tâlip'tir. O, Abdullah ibn Mes'ûd'un arza-i ahîradan sonra Hz. Peygamber'e Kur'ân-ı Kerîm'i arz etmesini ve hıfzını Hz. Peygamber'in vefatından sonra tamamlamasını gerekçe göstererek arza-i ahîraya katılmadığını iddia etmektedir.²²¹

Muâsır isimlerden birisi olan Muhammed Tâsan da zikrettiğimiz çıkarımlara ek olarak Abdullah ibn Mes'ûd'un daha önce aktardığımız "*Ben Peygamber'in bizzat ağzından yetmiş sûre aldım*"²²² sözünü delil getirmektedir. Kur'ân-ı Kerîm 114 sûredir. Bu bağlamda Tâsan şu soruyu sormaktadır. İbn Mes'ûd geriye kalan sûreleri nasıl almıştır? Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'in cem ve istinsahında Zeyd b. Sâbit'in seçilme yeterliliklerinden bir tanesi de arza-i ahîra'ya katılmasıdır. İbn Mes'ûd cem ve istinsaha alınmadığına göre bunun öncelikli nedeni arza-i ahîra'ya katılmamasıdır. Tâsan'ın diğer bir gerekçesi Hz. Ebûbekir, Ömer, Osman, Zeyd b. Sâbit, ensar ve muhacirin kıraatinin aynı olduğu ve bunların kıraatinin ortak noktasının arza-i ahîra'daki son kıraat olmasıdır. Abdullah ibn Mes'ûd'un kıraati ise bu kıraatten farklıdır. Bu durum onun arza-i ahîra'ya katılmadığının göstergesidir.²²³

Abdullah ibn Mes'ûd'un arza-i ahîraya katılması ile alakalı bir diğer görüş ise diğerlerine nazaran farklıdır. Ya'kubi'ye göre; İbn Mes'ûd her sene yapılan arzalara katılmıştır. Diğer arzâlardan farklı olarak Hz. Peygamber'in vefat senesinde iki defa gerçekleşen son arza'da ise Zeyd b. Sâbit bir arzaya, İbn Mes'ûd diğer arzaya katılmıştır.²²⁴ Ancak müellif, kimin hangi arzaya katıldığına dair bir görüş bildirmemiştir.

Arza-i ahîra gerek Kur'ân Tarihi gerekse kıraatler açısından önemli bir konudur. Sonraki dönemlerde yazılı nüshaların Mushaf haline getirilmesinde ölçü olarak kullanılan Arza-i ahîra'ya katılanlar ile ilgili rivâyetler incelendiğinde kaynaklar iki isim

²²¹ Mekki b. Ebi Tâlip, *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât*, 103.

²²² İbnü'l-Cezeri, *Ğayetü'n-Nihaye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, I, 409

²²³ Tâsân, 53-65.

²²⁴ Ya'kubi, Abdullah b. Yusuf b. İsâ b. Ya'kup, *el-Mukadimâtü'l-Esâsiyyetü fî Ulûmi'l-Kur'ân, Merkezü'l-Buhusi'l-İslamiyye*, Biritanya 2001, 112.

üzerinde durmaktadır. Bu isimler İbn Mes'ûd ve Zeyd b. Sabit'tir. İlk döneme ait eserlerde ise İbn Mes'ûd ismi, Zeyd b. Sabit'e nazaran sıklıkla geçmektedir.²²⁵ Birçok rivâyette Abdullah ibn Mes'ûd'un arza-i ahîraya katıldığı hususu sahâbenin öncü isimleri tarafından zikredilmektedir.²²⁶ Abdullah ibn Mes'ûd'un arza-i ahîra'ya katılmasının konumuz açısından önemi ise, onun kıraatine son şeklini arza-i ahîra'da vermesidir. Abdullah ibn Mes'ûd'un kıraatini ve Kur'ân ezberinin son şeklini burada aldığına dair rivâyetler de ²²⁷onun arza-i ahîra'ya katıldığına dair diğer rivâyetleri sağlamlaştırmaktadır.

İlgili rivâyetlerin ışığında kanaatimiz şudur ki; Abdullah ibn Mes'ûd erken dönemde gerçekleşen tüm arzalara ve son arzaya katılmış ve kıraatine son şeklini de burada vermiştir. Zikrettiğimiz rivâyetler onun arza-i ahîra'da bulunduğunu, döneme şahit olan isimlerin ağzından teyid etmektedir. Abdullah ibn Mes'ûd'un kendi ifadesiyle yetmiş sûreyi Peygamberden alması ile arza-i ahîra arasında kurulmaya çalışılan bağ tutarsızdır.

Abdullah ibn Mes'ûd'un cem ve istinsahta bulunmaması da arza-i ahîra da bulunmadığına delil olarak gösterilemez. Kaldı ki İbn Mes'ûd'un Kur'ân'ın cemine katılıp katılmadığı da ihtilaflı bir konudur. Çalışmamızın sonraki bölümünde bu konu ele alınacaktır.

1.5. KUR'ÂN'IN CEM EDİLMESİNDE İBN MES'ÛD

Cem, sözlükte “*toplamak, bir araya getirmek, birleştirmek*” manasındadır. Cem'ul-Kur'ân terkihi ise Kur'ân-ı Kerîm'in toplanması, farklı yazı malzemelerinde yazılı bulunan Kur'ân'ın, mushaf haline getirilmesi demektir.²²⁸

Hiz. Peygamber'in ilk vahyi almasından sonra başlayan Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûl süreci onun vefatıyla sona ermiştir. Bir yandan hafızalarda muhafaza edilen Kur'ân-ı Kerîm diğer taraftan da yazıya geçirilmiştir.

²²⁵ Şen, *Arza ve Mahiyeti*, 49.

²²⁶ Müsa'id b. Süleyman, *el-Muharrar fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Merkezi'd-Dirâsât ve'l-Ma'lûmâtî'l-Kur'âniyye, 2008, 200; İbn Abdilber, *el-İstiâb fî Mârifeti'l-Ashâb*, 410.

²²⁷ Hâkim en-Nisâbüri, II, 250; Suyuti Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *ed-Dürü'l-Mensûr fî Tefsiri'l-Me'sûr*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2011, II, 259; Said Havva, 1792.

²²⁸ Karagöz, 90.

Kur'ân-ı Kerîm dönemin şartlarında kâğıdın azlığı sebebiyle başka malzemeler üzerine yazılmıştır. Başlangıcının ne zaman olduğu konusunda elimizde sağlıklı veriler olmamakla beraber, vahyin satırlara nakşedilmesi Hz. Peygamber'in sağlığında gerçekleşmiştir. Muhammed Hamidullah, Mekke döneminde bi'setin beşinci yılında gerçekleşen Hz. Ömer'in Müslüman olma hadisesinde, Ömer'in kardeşinin evinde bulunan Kur'ân yazılı sayfalar, Kur'ân-ı Kerîm'in yazıya geçirilmesindeki en geç tarihin bi'setin beşinci yılına denk geldiğini gösterdiğini söylemektedir.²²⁹ Ancak bu tarihin öncesinde de yazıya geçirilmiş olması, Kur'ânın bu manadaki korunmuşluğu açısından elzemdir. Bu bakımında Kur'ân, indiği zamandan itibaren yazılı olarak da muhafaza altına alınmıştır denilebilir.²³⁰

Kur'ân-ı Kerîm Hz. Peygamber döneminde yazıya geçirilmesine rağmen bir kitap haline getirilmemişti.²³¹ Kur'ân metninin teminatı konumunda bulunan Eminü'l-Vahy hayatta olduğu ve vahiy de devam ettiği için Hz. Peygamber döneminde Kur'ân-ı Kerîm'in bir araya toplanmasına dair bir ihtiyaç hâsıl olmamıştı. Hz. Peygamber döneminde sahâbe arasında kıraat ile alakalı ihtilaflara da kısmi olarak rastlanmakla birlikte bu sorunlar Hz. Peygamber tarafından mahallinde çözümlenmiştir.

Hız. Peygamber'in vefatının hemen sonrasında ve Kur'ân-ı Kerîm'in henüz bir kitap haline getirilmemişken gerçekleşen Yemâme savaşında kurrânın önde gelenlerinin şehit olması Hız. Ömer'i endişeye sevk etmişti. Hız. Ömer Kur'ân-ı Kerîm'in zâyî olması korkusuyla halife Hız. Ebûbekir'e Kur'ân'ın iki kapak arasında toplanması teklifini götürdü. Yapılan istişareler sonucunda hem halifenin hem de toplumun rızası alınarak, Hız. Peygamber'in Medine dönemindeki vahiy kâtipliğini yapan ve kurrâ sahâbeden olan Zeyd b. Sâbit'e çeşitli yazı malzemelerine yazılan Kur'ân-ı Kerîm'i bir kitap haline getirme görevi verildi.²³²

Kur'ân-ı Kerîm'in cem edilmesinin çalışmamızla alakalı kısmı ise Abdullah ibn Mes'ûd'un bu faaliyete katılıp katılmadığıdır. Öncelikle şunu ifade edelim ki, Kur'ân-ı Kerîm'in cem edildiği ilk halife Hız. Ebûbekir döneminde Abdullah ibn Mes'ûd

²²⁹ Muhammed Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerim Târîhi*, 42

²³⁰ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, (29. bs), İFAV, İstanbul 2014, 74.

²³¹ Abdussettar Eş Şeyh, 109.

²³² İbî Aşur Muhammed b. Muhammed b. Tâhir, *et- Tahrîr ve't Tenvir I-XXX*, Müesssetü't-Târîhi'l-Arâbi, Beyrut 2000, X, 5; Taberi, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân*, I, 24.

herhangi bir idari ve adli görevde bulunmamıştır. Bu dönemde İbn Mes'ûd, ilmi faaliyetlerin içinde bulunmuş, Medine'de talebe yetiştirmiş ve Kur'ân öğretimiyle meşgul olmuştur.²³³

Tarihi kaynaklarda bazı münferit görüşleri saymazsak Abdullah ibn Mes'ûd'un Kur'ân-ı Kerîm'in cem edilmesinde bulunmadığına dair genel bir kanaat hâkimdir. Hz. Ebûbekir tarafından Zeyd b. Sâbit cem ile görevlendirilmiş, Zeyd de Kur'ân-ı Kerîm'i bir araya getirmiştir.

Zeyd b. Sâbit'in İbn Mes'ûd'a tercih edilmesinin sebepleri arasında, Zeyd'in zekâsıyla sahâbe arasında seçkin bir seviyede olması, yaşının genç olması, Medine dönemi vahiy kâtiplerinden olması, fasih bir Arapçaya vakıf olması, arza-i ahiraya katılmış olması gibi sebepler gösterilmektedir.²³⁴ Bazı kaynaklarda Zeyd b. Sabit'in seçilmesinde bir diğer sebep olarak da Zeyd'in uzlaşmacı bir kişiliğe sahip olması, bunun aksine İbn Mes'ûd, Übey b. Ka'b ve Kur'ân-ı Kerîm konusunda temâyüz etmiş şahsiyetlerin fevri ve bağımsız hareket etmelerinin muhtemel olması gösterilmektedir.²³⁵

Kur'ân-ı Kerîm'in ceminde Zeyd b. Sabit'in Abdullah ibn Mes'ûd'a tercih edilmesinin sebepleri arasında gösterilen arza-i ahiraya katılması, vahiy kâtiplerinden olması ve kadîm Arap diline vukufiyeti ve fasih Arapçası, daha önce ilgili rivâyetlerle açıkladığımız gibi Abdullah ibn Mes'ûd için de söz konusudur. İbn Mes'ûd da arza-i ahiraya katılmış, cahiliye dönemi arap şiirine vukufiyeti ile tanınan vahiy kâtiplerinden biri olmuştur.

Abdullah ibn Mes'ûd'un Kur'ân-ı Kerîm'in ceminde bulunduğuna dair rivâyetlerin sayısı azdır. Bir kısım ulemâya göre Kur'ân-ı Kerîm Hz. Peygamber döneminde içerisinde İbn Mes'ûd'un da bulunduğu sahâbe topluluğu tarafından yazıya geçirilmiştir.²³⁶ Kur'ân'ın cem edilmesi veya iki kapak arasına alınması ise, Hz.

²³³ Zağlul, 117.

²³⁴ Ebu Şâme, Şihabuddin Abdurrahman b. İsmail, *Mürşidü'l-Vecîz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, 70-71.

²³⁵ Mehmet Ünal, "Kur'ân'ın Metinleşme Târihi", Mehmet Akif Koç (ed), *Tefsir*, (5. bs), Grafiker Yayınları, Ankara 2017, 34.

²³⁶ Ebu Şuhbe, Muhammed, *el-Medhal li Diraseti'l-Kur'âni'l-Kerim*, (3. bs), Dâru'l-Livâ, Riyad 1987, 338; Bâzemûli, Muhammed b. Ömer b Salim, *el-Kıraât-ü ve Eseruha fi'l-Tefsir-i ve'l-Ahkâm*, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Mekke-i Mükerrreme, 1992, 42.

Peygamber tarafından yazdırılan vahyin günümüz ifadesiyle ciltlenmesi²³⁷ manasındadır.

Kaynaklardan bir kısmına göre Kur'ân-ı Kerîm'in cemi bir komisyon tarafından gerçekleştirilmiştir. Hz. Ömer Kur'ân-ı Kerîm'in cem edilmesi teklifinde bulunmuş, sahâbenin ileri gelen hafızları olan Hz. Osman, Ali, Übey b. Ka'b, Abdullah ibn Mes'ûd, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Talha, Sa'd, Amr b. As, Ebû Hüreyre, Hâlid b. Velid, Ebû Musâ el Eşâri, Ebû'd Derdâ gibi isimlerden bir müşavere heyeti kurulmuştur. Dolayısıyla İbn Mes'ûd bu komisyonun asıl üyesidir ve cem faaliyetinde görev almıştır. Zeyd b. Sâbit ise cem ile görevlendirilen asıl kişidir. O, cem süreci devam ettikçe topladığı sayfaları heyetin istişaresine sunmuş ve oradan çıkan kararlar sonucunda Kur'ân-ı Kerîm'in cemi tamamlanmıştır.²³⁸

Sonuç itibariyle, Abdullah ibn Mes'ûd'un Kur'ân-ı Kerîm'in cem edilmesinde bir görev alıp almadığı ihtilaflı bir konudur. Kaynaklarda görev almadığına dair rivâyetler baskın olsa da Kur'ân konusunda sahâbenin en mümtaz şahsiyetlerinden birisi olarak addedilen İbn Mes'ûd'un toplumsal dayanışma ve koordineli hareket etmeyi icap ettiren Kur'ân birikiminin kayıt altına alınmasında adeta elde avuçta ne varsa ortaya konulmasını gerektiren cem faaliyetinden soyutlanarak bu sürece dâhil edilmediğini savunmak kanaatimizce mümkün gözükmemektedir. Cemin bir komisyon eliyle yapıldığına dair rivâyetteki sahâbe incelendiğinde de hemen hepsi Kur'ân hıfzı ile meşhur ve İslâmî ilimlerde öncü olan şahsiyetlerdir. Bu sahâbenin cem gibi önemli bir konuya dâhil edilmemesi de İslâm'ın öngördüğü istişare geleneğine aykırıdır.

Âzami cemin komisyon marifetiyle yapıldığı konusunda biraz daha ileri giderek, cem edilen Kur'ân'ın bütün hafızların ezberleriyle karşılaştırıldığını ve böylece herkesin derleme sürecine dâhil edildiğini iddia etmiştir.²³⁹ Ayrıca sahâbe-i kirâm içerisinden Kur'ân cem edildikten sonra aykırı bir sesin çıkmamış olması da ²⁴⁰ bir nevi icma sayılacağından bu durum sahâbenin bu işe dâhil olduğunu göstermektedir.

²³⁷ Sıtkı Gülle, "Taberî'nin, Tefsîr'indeki Kıraat Değerlendirmeleri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, 2004, 70. Keskiöğlu, 97.

²³⁸ İbn Mücâhid, 6; Bilmen, I, 22; Musâ Cârullah, *Târihu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhif*, el-Matbaatü'l-İslamiyye, Petersburg 1905, 25.

²³⁹ Âzami, Mustafa, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'ân Tarihi*, (Çev: Ömer Türker, Fatih Serenli), İz Yayıncılık, İstanbul 2006, 124.

²⁴⁰ Musâ Cârullah, 25; Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzûlu ve Kıraati*, 174.

Kur'ân-ı Kerîm'in cem edilmesinden sonra, Abdullah ibn Mes'ûd'un teklifiyle cem edilen bu Kur'ân'a Mushaf ismi verilmiştir.²⁴¹

Mushaf cem edildikten sonra Hz. Ebûbekir tarafından muhafaza edilmiştir. Eldeki mushaf sayısının yetersiz olması sebebiyle bu dönemdeki Kur'ân eğitim ve öğretim faaliyetleri daha önce olduğu gibi sahâbenin derlediği şahsi mushaflarla devam etmiştir.²⁴²

1.6. KÛFE DÖNEMİ İBN MES'ÛD KIRAATİ

Hz. Peygamber'in vefatından sonra fetih hareketlerine hız verilmiş ve Medine İslâm Devletinin sınırları genişlemiştir. Bu fetihlerde kimi zaman kadîm beldeler İslâm toprağı olmuş, kimi zamanda Müslümanlar tarafından fethedilen toprak parçaları imar edilmek suretiyle şehirleştirilmiştir. Medine'de Hz. Peygamber'in tedrisatında yetişen ashâb zamanla bu şehirlere dağılmış ve ilmi faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Hulefa-i Râşidin'in ikincisi olan Hz. Ömer döneminde kurulan bu şehirlerden bir tanesi de Kûfe'dir.²⁴³ Kûfe Hz. Ömer döneminde bir taraftan madden imar edilirken, diğer taraftan Abdullah ibn Mes'ûd'un buraya gönderilmesiyle manen de imar edilmiştir.

Fetih hareketleri neticesinde İslâm'la tanışan beldelerde devlet yapısının kurumsallaşması için idari, adli ve eğitim gibi alanlarda uzman sahâbeler gönderilmiştir. Hz. Peygamber döneminde meşhur olan bu sahâbilerden Übey b. Ka'b, Şam bölgesine, Ebû Musa el-Eşâri Basra'ya, Abdullah ibn Mes'ûd ise Kûfe'ye Kur'ân eğitimi vermek için gönderilmişlerdir.²⁴⁴

Abdullah ibn Mes'ûd Kûfe'ye gittikten sonra Kur'ân öğretimiyle meşgul olmuştur. Kûfe'de kıraat tâliminde Hz. Peygamber'den aldığı kıraati okutmuştur. Hz. Peygamberden kıraat tâlim eden sahâbenin hepsi aynı şekilde kıraat almıyordu. Kimi tek bir kıraati tâlim ederken kimisi iki üç vechi alabiliyordu. Doğal olarak gittikleri beldelerde de öğrendikleri kadarını tâlim ettiriyorlardı. Bu bağlamda İbn Mes'ûd'da

²⁴¹ Vehbe b. Zuhayli, *et-Tefsiru'l-Münir I-XXX*, (3.bs), Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1418, XIV, 14; Zerkeşi, I, 281

²⁴² Ünal, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 24.

²⁴³ Sehavi, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed, *Fethu'l-Muğîs I-III*, Dâru'l-Kitabi'l-İlmiyye, Lübnan 1403, III, 243; el-Aynî Bedreddin Ebi Muhammed, *Umdetü'l-Kâri Şerhu Sahihi'l-Buhâri I-XXV*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 211, VI, 5.

²⁴⁴ Suyuti, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 159.

kıraati Hz. Peygamber'den öğrendiği şekilde okutmuştur. Bu beldelerde okuttukları kıraat ise zamanla bölgeye has olarak ekolleşiyordu.²⁴⁵ İbn Mes'ud kıraati ise Kûfe halkı arasında meşhur olmuştur. Kûfe halkı Abdullah ibn Mes'ûd'un kıraatini öylesine benimsemiştir ki Huzeyfe b. Yemân: “*Vallahi Kûfe halkı arasında onun kıraatinden daha fazla benimsenen başka kimsenin kıraatini görmedim*” demiştir.²⁴⁶

Sahâbenin gönderildiği bölgelerde muallim konumunda bulunan sahâbinin kıraati baskın hale gelirdi. Bunun doğal sonucu olarak kıraatler şehirden şehre değişiklik gösteriyordu.²⁴⁷ Abdullah ibn Mes'ûd da Kûfe'de yaşadığı dönem boyunca neredeyse kıraatte tek otorite idi. Kûfe'de İbn Mes'ûd kıraati yaygınlaştığı için diğer kıraatler pek bilinmemekte idi. A'meş(ö. 148/765) bu durumu teyid eder nitelikteki şu sözleri sarfetmiştir; “*Ben Kûfe halkına yetiştim. Bugün Abdullah ibn Mes'ûd'un kıraati Kûfe halkı için nasılsa (kıraati yaygın değilse), o gün de Zeyd b. Sâbit'in kıraati böyle idi. Birkaç kişinin dışında bu kıraati (Zeyd'in kıraati) tilâvet eden kimse yoktu.*”²⁴⁸

Abdullah ibn Mes'ûd'un ilmi yeterliliği sayesinde kişiler üzerinde sağlamış olduğu güven, siyasi iradeye de yansımıştır. Bu bağlamda İbn Mes'ûd'un Kur'ân tâlimi de, hilâfet makamında bulunan Hz. Ömer tarafından kabul görmüştür. Nitekim bir kişi Hz. Ömer'e gelip Kûfe'de bir zatın ezberden Kur'ân-ı Kerîm'i yazdığını haber verince bu durum Ömer'i öfkelenmişti. Daha sonra bahse konu bu kişinin İbn Mes'ûd olduğunu öğrenince öfkesi yatışmış, sükûneti yerine gelmiş ve “*Allah iyiliğini versin. Kur'ân-ı Kerîm'i Abdullah ibn Mes'ûd'dan daha iyi bilen kimse kaldı mı?*”²⁴⁹ diyerek memnuniyetini belirtmiştir.

Siyasi otorite üzerindeki İbn Mes'ûd güvenilirliğini gösteren örnekler bununla sınırlı değildir. Hz. Ali Kûfe'de iken bir kısım insanlar yanına gelerek Abdullah ibn Mes'ûd hakkında “*Ondan daha güzel ahlaka sahip, daha güzel Kur'ân öğreten ve takvası fazla bir başka kimse görmedik.*” dediler. Bunun üzerine Hz. Ali: “*Gerçekten bu sözlere kalben inanarak mı söylüyorsunuz?*” deyince Onlar da “*evet*” cevabını

²⁴⁵ N. Tetik, 56.

²⁴⁶ Hâtır, 64.

²⁴⁷ Mekki b. Ebi Tâlip, *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât*, 48.

²⁴⁸ İbn Mücahid, 67.

²⁴⁹ Jefry, *Mukaddimetan fi Ulumi'l-Kur'ân*, 36; Hâtır, 64.

vermişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ali “*Şahid ol ya Rab! Abdullah hakkında ben daha fazlasını söyleyebilirim.*”²⁵⁰ şeklinde mukabelede bulunmuştur.

Abdullah ibn Mes’ûd, kıraat tâliminde Huzeyl lehçesini kullanmıştır. Bu durumu Hz. Ömer öğrenince ileride ortaya çıkması muhtemel anlaşmazlıkların önüne geçmek için kendisini uyarmış, Kur’ân-ı Kerîm’in insanlara Kureyş lehçesiyle nazil olduğunu söyleyip Huzeyl ile değilde Kureyş lehçesiyle okutmasını salık vermiştir.²⁵¹ Abdullah ibn Mes’ûd kıraat tâlimini kendi mushafı vasıtasıyla yapmıştır. Kıraatinin Kûfe’deki varlığı ise Kur’ân-ı Kerîm’in istinsahına kadar devam etmiştir.²⁵² Bu bakımdan Abdullah ibn Mes’ûd’un kıraati önemli bir merkez olan Kûfe’de kıraatin ilk tabakasını oluşturur.

1.7. KUR’ÂN’IN İSTİNSAHINDA İBN MES’ÛD

İstinsah kelimesi Arapça n-s-h kökünden türemiş olup, “*Bir kitabın ve yazılı bir metnin kopyasını çıkarma, bakarak yazma, teksir etme*”²⁵³ anlamlarında kullanılır. İslâmî terminolojide Kur’ân’ın istinsahı denince Hz. Ebûbekir zamanında derlenen Kur’ân-ı Kerîm’in, Hz. Osman’ın devlet başkanlığı döneminde kurulan bir heyet tarafından çoğaltılması anlaşılmaktadır.²⁵⁴

Hz. Ömer’in şehadetinden sonra İslâm devletinin başına Hz. Osman geçmiştir. İslâm devletinin sınırları bu dönemde de genişlemeye devam etmiş ve gayr-ı Arap topluluklar da İslâm ile şereflenmiştir. Fethedilen topraklardaki bu Müslüman tebaa daha sonraki fetihlere İslâm ordusunun saflarında birer nefer olarak katılmışlardır. Çeşitli bölgelerden gelen insanlar, geldikleri bölgede Kur’ân tâlimi veren sahâbenin kıraatini taklit etmişlerdir. Daha önce de zikrettiğimiz gibi okunan bu kıraatler o halkın geldiği bölgede bilinen tek kıraattir.

²⁵⁰ İbn Sad, III, 144; Rûmi, Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman, *Buhûs fî Usûli’r-Tefsir*, (4. bs), Mektebetü’t-Tevbe, Riyad 1419, 27.

²⁵¹ İbn Hacer, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. el-Askalânî, *Fethu’l-Bâri I-X*, Kâhire 1987, 644.

²⁵² Hâtır, 64.

²⁵³ İbrahim Mustafa, Hasan Ziyâd, Hâmid Abdulkadir, Muhammed Ali Neccâr, 917.

²⁵⁴ Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 136.

Fetih hareketleri devam ederken Azerbaycan ve Ermenistan fetihleri²⁵⁵ esnasında İslâm orduları içerisinde bulunan Huzeyfe b. Yeman, askerlerin bölgesel farklılıklar sebebiyle farklı kıraatleri okuduklarını, kendi kıraatleri dışındakileri Kur'ân'dan saymama gibi eğilimlerinin olduğunu hatta birbirlerini tekfire varan istem dışı sorunların ortaya çıkmaya başladığını gözlemlemiştir. Huzeyfe Medine'ye döner dönmez durumu Halife Osman'a bildirmiş ve kendisine Müslümanların Hristiyan ve Yahudiler gibi kitapları hakkında ihtilafa düşmeden bu ümmeti kontrol altına alması tavsiyesinde bulunmuştur.²⁵⁶

H. Osman h. 25. yılda gerçekleşen Azerbaycan fetihlerindeki bu ihtilafları göz önünde bulundurup, Kur'ân-ı Kerîm'in ihtilafa yol açmayacak şekilde tek bir kıraat üzerinde çoğaltılması kararını almıştır.²⁵⁷ Bu istihşah bir görüşe göre, Hz. Ebûbekir döneminde cem edilen İmam mushaf'ı Hz. Hafsa'dan alıp çoğaltmak suretiyle gerçekleştirmiştir. Diğer bir görüşe göre ise Hz. Osman bir heyet vasıtasıyla Kur'ân-ı Kerîm'i yeniden cem ettirip oluşan nüshayı İmam Mushaf ile karşılaştırmış ve eksiklikler giderildikten sonra istinsah ettirmiştir.²⁵⁸

Kur'ân tarihi açısından bakıldığında Hz. Ebûbekir'in Kur'ân'ı cem etmesinden sonraki ikinci kırılma noktası, Hz. Osman döneminde gerçekleştirilen istinsahıdır.²⁵⁹ Asıl itibariyle bu istinsah, ümmet içerisinde gerçekleşmesi muhtemel olan birçok sorunun daha başlangıçta engellenmesine sebep olmuştur.

H. Osman, durumun vahamet ve aciliyetine binaen sahabe ile yaptığı istişareler sonucunda, Kur'ân -ı Kerîm'in istinsahı için Zeyd b. Sabit'in başkanlığında bir heyet görevlendirmiştir. İstinsah Hz. Osman'ın emriyle Kureyş lehçesi esas alınarak yapılmıştır.²⁶⁰

²⁵⁵ Âdem Apak , "Hulefâ-i Râşidin Dönemi", Eyüp Baş (ed), *İslam Tarihi*, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, 271.

²⁵⁶ Hâzin, Alâuddin Ali b. Muhammed, *Lübâbü't-Te'vil fî Meâni't-Tenzîl I-VII*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1979, I, 8; Hanbeli, Mecîruddin b. Muhammed, *Fethu'r Rahmân fî Tefsîri'l-Kur'ân I-VII*, Dâru'n-Nevâdir, Beyrut 2009, I, 13.

²⁵⁷ Suyuti, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 133.

²⁵⁸ Âzami, 130.

²⁵⁹ Dağ, *İbn Mücahid'in Kıraat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması*, 4.

²⁶⁰ Buhari, *Fedailu'l-Kur'ân*, 2,3; İbn Ebi Dâvud 17; Salih, 78

İstinsah tamamlandıktan sonra Hz. Osman, istinsah edilen Kur'ân-ı Kerîm'i sahâbenin huzurunda okumuş ve herhangi bir itiraz vuku bulmamıştır.²⁶¹ Abdullah ibn Mes'ûd'un istinsaha bir muhalefeti olmuş gibi gözükse de bu itirazı istinsaha yönelik değildir. O, istinsah'a alınmamasına ve istinsah sonrası gelişen olaylara itiraz etmiştir. Bu bakımdan, istinsah sahâbenin icması ile gerçekleşmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'in istinsahıyla görevlendirilen heyette Zeyd b. Sabit'in haricinde Abdullah b. Zübeyr, Said b. el-Âs ve Abdurrahman b. Hâris b. Hişâm da bulunmaktaydı. Tarihi rivâyetlerin neredeyse tamamına göre Kur'ân ve kıraat alanında önde gelen isim olan Abdullah ibn Mes'ûd istinsahta yer almamıştır. Bunun birtakım sebepleri bulunmaktadır. Bunlar;

1- Abdullah ibn Mes'ûd'un Kur'ân-ı Kerîm'in istinsahında görev almaması ile alakalı gösterilen en önemli sebep, onun istinsah esnasında Kûfe'de Beytulmâl emini olarak görevli bulunmasıdır. Kendisi bu sırada Medine'de değildi ve bu sebeple istinsaha dâhil edilmedi.²⁶²

2- Abdullah ibn Mes'ûd, İbn Abbas'la beraber tefsirde bir otorite idi. Ancak Kur'ân'ı istinsah etme işinde aranan meziyet ve üstün yetenekler tam anlamıyla Zeyd b. Sabit'te toplanmıştı.²⁶³

3- Hz. Ebûbekir Kur'ân-ı Kerîm'in ceminde asli rolde Zeyd b. Sâbit'i görevlendirmişti. O, cemde Kur'ân-ı Kerîm'i bir araya getirme şerefine nail olmuştur. Hz. Osman'ın yaptığı ise Hz. Ebûbekir'in açtığı yolu yürümüş olmaktan başka bir şey değildi.²⁶⁴

4- Zeyd b. Sâbit Medine dönemi vahiy kâtiplerindendi, arzâ-i ahirada bulunmuş ve Hz. Peygamber'in sağlığında hıfzını tamamlamıştı.²⁶⁵

5- Abdullah ibn Mes'ûd ile Hz. Osman arasında gerçekleşen tatsız olaylar İbn Mes'ûd'un istinsaha alınmamasına sebep olmuştur. Ayrıca İbn Mes'ûd'un Kûfe görevi

²⁶¹ Jefry, *Mukaddimetan fi Ulumi'l-Kur'ân*, 45; Bekâr, Abdulkâdir Mahmut, *Resmü'l-Mushaf ve Zabduhu*, (2. bs), Dâru's-Selam, Kâhire 2001, 18; İtr, 177.

²⁶² Abdussettâr Eş Şeyh, 119.

²⁶³ Abdulhalim Oflaz, *Kur'an Tarihi Etrafındaki Düşünceler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2006, 16.

²⁶⁴ Küçükkalay, 78.

²⁶⁵ Bu konudaki mülazhamız hakkında bkz. "Kur'ân'ın cem edilmesinde İbn Mes'ûd" başlığı

esnasındaki ve sonraki dönmelerdeki tavrı onun istihsa alınmamasında da belirleyici rol üstlenmiştir.²⁶⁶

Kur'ân-ı Kerîm'in istinsahıyla alakalı rivâyetlere baktığımızda kesin olarak Abdullah ibn Mes'ûd'un bu faaliyette görev almadığını söyleyebiliriz. Ancak İbn Mes'ûd'un görev almamış olması onun Kur'ân'a olan vukufiyetine ve bu alandaki değerine herhangi bir hanel getirmemelidir. Zira İbn Mes'ûd, Allah Rasûlü'nün Kur'ân-ı Kerîm'in kendisinden alınmasını istediği ve ilk nazil olduğu gibi okumak isteyeninin kendisi gibi okumasını tavsiye ettiği bir kimsedir.

Kaldı ki İbn Mes'ûd'un ilmi değerini istinsah alınıp alınmamasıyla tayin etmeye çalışmak lafız ve anlam odaklı Kur'ân ilimlerinin neşvü nema bulmasındaki olanca gayretini hiçe saymakla eş değer bir yorum olacaktır. Zeyd b. Sabit'in bu işi üstlenme noktasındaki meziyetleri baskın hale geldiğinden, idari takdir bu minvalde vuku bulmuş, Zeyd de bu görevi lâıkiyle yerine getirmiştir. Zeyd'in bu çabası sayesinde istinsah sonrasında herhangi bir tartışma ortamına mahal kalmamıştır.

Abdullah ibn Mes'ûd'un bu konudaki ilk tepkisi Hz. Huzeyfe'ye yönelik olmuştur. O, halifenin huzuruna çıkacak olursa insanları tek bir kıraat üzerinde toplayıp, geriye kalan kıraatleri lağv etmesini tavsiye edeceğini söyleyince İbn Mes'ûd, Huzeyfe'ye ağır konuşmuş ve onu susturmuştur.²⁶⁷

Abdullah ibn Mes'ûd istinsah alınmamış olmasına da sert tepki göstermiştir. Kendisi Zeyd'den daha önce Müslüman olmuş, Hz. Peygamber ile daha fazla beraber olmuş ve onun rahle-i tedrisatında yetişmiş birisi olarak, kendisini Zeyd b. Sabit'ten daha deneyimli görüyordu. Bu durumu, *"Ben onların içinde Allahın kitabını en iyi bilenim."*²⁶⁸ sözleriyle ifade etmiştir.

Abdullah ibn Mes'ûd'un Hz. Zeyd hakkındaki sözlerinde üslup bazen istenmeyen bir dozaja varmıştır. Bununla ilgili farklı tariklerle gelen birçok rivâyet bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesinde İbn Mes'ûd : *"Ey Müslümanlar! (Zeyd b. Sabit'i kastederek) Onu Mushafları çoğaltan heyetten azledin. Oraya başka birisi geçer. Allah'a yemin*

²⁶⁶ Şen, *Kur'anin Metinlesme Surecinde Ortaya Cikan Problemler*, 194.

²⁶⁷ İbn Ebi Dâvud, I, 181.

²⁶⁸ İbn Asâkir, XXXIII, 135.

ederim ki ben İslâmı kabul ettiğim zaman o, kâfir babasının sülbünde idi.”²⁶⁹ demiştir. Hadis bir başka tarikte “Ben azledildim ve Kur’ân’ı istihzah etmek üzere başka birisi görevlendirildi”²⁷⁰ ifadeleri yer bulmuştur.

Başka bir rivayette İbn Mes’ûd kendisinin Hz. Peygamber’den Kur’ân’ı tâlim ederken Zeyd’in daha küçücük bir çocuk olduğunu vurgulayarak “Ben Hz. Peygamber’in ağzından yetmiş sûre aldım. Bu sırada Zeyd b. Sâbit çocuklarla beraber oyun oynuyordu. (Bu durumda)Ben Rasûllullahın bizzat ağzından almış olduğum kıraati terk eder miyim?”²⁷¹ demiştir.

Abdullah ibn Mes’ûd’un Hz. Peygamber’in vahiy kâtipliğini yapmış, hıfz ve kitâbetiyle ilk üç halifenin övgü ve taltifine mazhar olmuş Zeyd b. Sâbit gibi bir isme bu tür ithamlarda bulunduğu ihtimal vermiyoruz. Zeyd b Sâbit’in istinsaha alınıp kendisinin bu hayırlı hizmetten yoksun kalmasına verdiği ilk andaki tepkiyi ise Kur’ân’a hizmet yolunda geri bırakılmasının üzüntüsüne hamlediyoruz. Nitekim Kurtubi’ye göre bu sözler kızgınlık anında söylenmiştir ve dikkate alınmamalıdır. Çünkü Abdullah ibn Mes’ûd kızgınlığı geçince söylediklerinden nedâmet duymuş, Sahâbenin seçimini kabul etmiş ve onları onaylamıştır.²⁷²

Abdullah ibn Mes’ûd’un istinsah sonrasında Zeyd b. Sâbit hakkındaki sözlerine Sahâbeden tepkiler gecikmemiştir. Buna mukabil Abdullah ibn Mes’ûd’un istinsahın bitimindeki tavrı da başlangıçtaki gibi olmamıştır. O söylediklerine pişman olmuştur. Abdullah ibn Mes’ûd’un bu pişmanlığının en önemli delili ise bir hutbe esnasında, “Ben onların en hayırlısı değilim” deyip minberden inmesidir.²⁷³

Hz. Osman döneminde gerçekleştirilen istinsah, Kur’ân kıraati ve tâliminde bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü Hz. Osman çoğaltılan nüshalarda lehçeleri teke düşürmüş ve bu nüshaları farklı beldelere gönderirken sahâbeden kıraatiyle öne çıkanlarla kıraatin öğretimi için o beldelere göndermiştir.²⁷⁴

²⁶⁹ Zehebi, *et-Tefsir ve'l-Müfessirun*, I, 84; Beyli, Ahmed, *el-İhtilâf Beyne'l-Kirâât*, Dâru'l-Cil, Beyrut 1988, 66.

²⁷⁰ Kastallâni, *Letâifu'l-İşarat li Funûni'l-Kirâât*, I, 112.

²⁷¹ İbn Asâkir, XXXIII, 135; İbn Ebi Dâvud, I, 183.

²⁷² el- Kurtubi, *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 53.

²⁷³ Jeffry, *Mukaddimetan fi Ulumi'l-Kur'ân*, 95.

²⁷⁴ Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 145.

1.8. İBN MES'ÛD SONRASI KIRAATİNİN KÛFE'DEKİ DURUMU

Hiz. Osman Kur'ân-ı Kerîm'in istinsahından sonra farklı beldelere kâiler göndermiştir. Bu bağlamda Kur'ân kıraatini öğretmek üzere Ebû Abdurrahman es-Sülemî de (ö. 73/692)²⁷⁵ Kûfe'ye gitmiştir. Abdullah ibn Mes'ûd'un istinsah öncesinde üstadı olduğu Kûfe kıraatine, istinsah sonrası süreçte Ebû Abdurrahman es-Sülemî yön vermiştir. Abdullah ibn Mes'ûd'un ayrılmasından sonra Kûfe'de Mushaf-ı Osmânî'yi ilk defa kıraat eden isim de Sülemî'dir.²⁷⁶

Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Kûfe'deki kıraat tâlimini mescitte yapmıştır. Kıraat tâliminde halka kimi zaman yirmi âyet sabah, yirmi âyet de akşam, kimi zamanda sabah-akşam beşer âyet olmak üzere Kur'ân âyetlerini tâlim ettiriyordu. Ayrıca okuduğu yerlerdeki ayetlerin tefsirini de yapıyordu.²⁷⁷ Sülemî, toplu tâlimin yanı sıra Asım, Yahya b. Vessat, Ata b. Sâib gibi isimlere bireysel olarak da Kur'ân-ı Kerîm'i tâlim ettiriyordu.²⁷⁸ Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin Kûfe'deki Kur'ân tâlimi kırk yıl sürmüş ve onun kıraati İbn Mes'ud döneminde okunan kıraatin yerini almıştır. İbn Mes'ûd kıraati zamanla sadırlardan silinmeye başlamış ve sonuç itibarıyla Kûfe'deki merkezi konumunu kaybetmiştir.²⁷⁹

Ebû Abdurrahman es-Sülemî'ye Mushaf-ı Osmânî'nin yayılmasında Hâris b. Kays, Alkame b. Kays, Mesrûk b. el Ecda', Amr b. Şurahbil, İbrahim en- Nehâi, Ebû Zürâ', Amr b. Meymun, Sâid b. Cübeyr gibi kurrânın önde gelen isimleri katkıda bulunmuşlardır.²⁸⁰

Hiz. Osman döneminde farklı beldelere gönderilen kâiler vasıtasıyla okutulan kıraatler zamanla o bölgenin baskın kıraatlerinin yerini almıştır. Her ne kadar bu durum kıraatte birliği sağlama yolunda önemli bir adım olsa da, ilk tahlilde istinsah öncesi

²⁷⁵ Tabiinin ikinci tabakasındandır. Hiz. Osman, Zeyd b. Sâbit ve İbn Mes'ûd'dan ders almıştır. Kûfe'de 40 yıl Kur'ân dersleri vermiştir. Kütüb-i Sitt'e de rivayet ettiği hadisler yer almaktadır. Hicri 73 yılında Kûfe'de vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Demirci Muhsin, "Ebu Abdurrahman es-Sülemi", md. *DİA TDVY*, İstanbul 1994, X, 87; Ebu Abdurrahman, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Sualât-i Ebi Bekr el-Esrem li Ahmed b. Hanbel fi'l- Cerhi ve't Ta'lil*, el Faruku'l-Hadîse li't Tibâat-i ve'n-Neşr, Kâhire 2007, 146.

²⁷⁶ Hâtır, 64.

²⁷⁷ Ğânim Kaddûri, *Muhâzarât fi Ulumi'l-Kur'ân*, Dâru Ammâr, Amman 2003, 119.

²⁷⁸ N. Tetik, 32.

²⁷⁹ Maşalı, 30.

²⁸⁰ Öztoprak, 33; Ünal, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 31.

okuyuşların tamamen terkedildiğini söylemek tarihsel veriler ışığında pek mümkün gözükmemektedir. Kaynaklara göre sonraki dönemlerde İbn Mes'ûd kıraati kısmi de olsa varlığını sürdürmüştür.²⁸¹

Abdullah ibn Mes'ûd kıraatinin istinsah sonrası dönemde varlığı devam ettirdiğine dair rivâyetler bulunmaktadır. Bu rivâyetler İbn Mes'ûd sonrasında kıraatinin varlığının ne zamana kadar sürdüğüne dair ipuçları vermektedir. Bu rivâyetlerden bir kısmı şu şekildedir.

İsmail b. Abdilmelik İbn Mes'ûd kıraati hakkında şöyle demiştir. “*Said b. Cübeyr Ramazan ayında bize imamlık yaptı. O namazda, bir gece Abdullah ibn Mes'ûd'un kıraatini, diğer gece Zeyd b. Sabit'in kıraatini okurdu*”²⁸² Said b. Cübeyr Tabiûn ulemâsındandır ve hicri doksan dört yılında vefat ettiği bilinmektedir.²⁸³ Onun bir Ramazan ayında İbn Mes'ûd kıraatiyle namaz kıldırması, en az hicri birinci asrın sonuna kadar Abdullah ibn Mes'ûd kıraatinin varlığına ve tabiin tarafından namazda tilâvet edildiğine delalet eder. Bu dönemde henüz kıraat tasnifi yapılmamıştır. Kurrâ güvendiği sahâbenin kıraatine göre Kur'ân'ı kıraat etmektedir.

Kıraat ilminin önemli isimlerinden birisi olan İbn Hâleveyh, Talha b. Musarrıf (ö. 112) ve A'meş'in Abdullah ibn Mes'ûd'un kıraatine tabi olduklarını, Himran b. A'yan'ın ise Mushaf-ı Osmâni'ye muhalefet etmeksizin İbn Mes'ûd Kıraatini okuduğunu söylemiştir.²⁸⁴ Başka bir rivâyette İbn Hâleveyh İbn Enbârî'den nakille şöyle demiştir: “*Mansur b. Mu'temir'in (ö.132) arkasında namaz kıldım. Duhan sûresi 54. âyetini يَبْقَوْنَ طَعَامَ الْمَوْتِ إِلَّا الْمَوْتَةَ الْوَلَى şeklinde okudu. Bu okuduğu kıraat İbn Mes'ûd'un kıraatidir.*”²⁸⁵ Ayrıca erken dönem kıraat âlimleri İbn Şenebûz (ö. 328/939) ve A'meş'in kıraatlerinin Abdullah ibn Mes'ûd'un kıraati olduğu nakledilmektedir.²⁸⁶

Hiz. Osman dönemindeki istinsah ile birlikte lehçelerin teke düşürülmesi ve tilâvette birlik sağlamaya yönelik çalışmalar hızlanmıştır. Erken dönemde kıraatte tam bir birliktelik sağlanamamış ve bu durum bir süre daha devam etmiştir. Kûfe özelinde

²⁸¹ Muhaysin Muhammed Sâlim, *fi Rihâbi'l- Kur'âni'l-Kerim*, Kâhire, 1989, 447; Aydın, 153.

²⁸² İbnü'l-Cezeri, *Gayetü'n-Nihaye fi Tabakâti'l-Kurrâ*, I, 277.

²⁸³ Mehmet Efendioğlu, “Saîd b. Cübeyr” md, *DİA*, TDVY, İstanbul 2008, XXXV, 452.

²⁸⁴ İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed, *Muhtasar fi Şevâzi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-Mütenebbi, Kâhire t.y, 114.

²⁸⁵ İbn Hâleveyh, 100.

²⁸⁶ Hâtır, 68.

Ebû Abdurrahman es- Sülemî'nin gayretleriyle İbn Mes'ûd kıraati, büyük ölçüde Mushaf-ı Osmânî ile gerçekleştirilmesi öngörülen kıraate evrilmiştir. Ancak Müslümanların tamamı istinsah öncesi tabi oldukları kıraatlerini terk etmemişlerdir. Bu dönemle İstinsah öncesi dönem karşılaştırıldığında, kıraatlerin halk tarafından benimsenmesi farklılıklar arz etmektedir. Şöyleki istinsah öncesi Kûfe'de Zeyd b. Sâbit'in kıraatini az sayıda kişi bilirken, istinsah sonrası sûreçte durum tersine dönmüş ve Abdullah ibn Mes'ûd'un kıraatini okuyanların sayısı azalmıştır. Bunlar arasında tabiûn ulemâsından isimler olduğu gibi, hicri dördüncü asırda vefat eden ve şaz kıraatleri okuma ile tanınmış İbn Şenebûz gibi isimlerde bulunmaktadır. Ancak bu okumalar sınırlı sayıda kalmış, Kûfe de İbn Mes'ûd kıraati merkezi konumunu kaybetmiştir.

Hicri birinci asrın sonlarına doğru Kûfe'ye vali olarak atanan Haccac b. Yusuf es-Sekâfî'nin²⁸⁷ (ö. 95/714) Abdullah ibn Mes'ûd kıraatine yönelik tavrı da ehemmiyet arz etmektedir. Irak valisi olarak tayin edildiğinde dönemin çok seslilik arz eden şehri Kûfe'yi zalimane bir tavırla yöneten Haccac b. Yusuf'un önemli faaliyetlerinden birisi de o dönemde kısmi de olsa okunmakta olan Abdullah ibn Mes'ûd kıraatini yasaklamak olmuştur.

Abdullah ibn Mes'ûd kıraatinin yeniden ihya edilmesini engellemek²⁸⁸ için mi, yoksa İbn Mes'ûd ve Hz. Osman arasındaki tatsız olayların bir uzantısı mıdır bilinmez Haccac b. Yusuf, bu yasaklamayı kişileri fişleme, tehdit ve öldürme boyutuna kadar vardırmıştır. Haccac b. Yusuf'un ilk uygulamalarından birisi Abdullah ibn Mes'ûd'un kıraatini okuyanları takip ettirmek olmuştur. Ahmed b. Hanbel'den gelen bir rivâyette *Kûfe halkının küçüğü de büyüğü de Abdullah ibn Mes'ûd kıraatini okuyordu. Haccac b. Yusuf ise onları takip ettiriyordu.*²⁸⁹

A'meş ile alakalı olarak Haccac b. Yusuf'un tavrı bu durumu destekler mahiyettedir. Tabiûnun önde gelen isimlerinden birisi olan A'meş, Haccac'ın tüm engellemelerine rağmen İbn Mes'ûd kıraatini okuma konusunda ısrar etmektedir. Bu

²⁸⁷ İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekâfî", md. *DİA*, TDVY, İstanbul 1996, XIV, 427.

²⁸⁸ Betül Genan, *Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'ân Eseri Bağlamında Mushaf ve Mushaf İmlası Olgusu* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, 33.

²⁸⁹ İbn Abdilber, el-Endelusi, Ebi Ömer Yusuf b. Abdullah, *et-Temhid lima fi'l-Muvatta mine'l-Meâni ve'l-Esânid I-XXVI*, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuuni'l-İslâmiyye, Kuveyt 2009, VIII, 298.

durumun farkına varan Haccac, A‘meş ile birlikte bulunduğu bir sırada: *“Allah’a yemin olsun ki ben size şu kapıdan çıkmanızı emrettiğim halde siz bu kapıdan çıkarsanız kanınız bana helal olur. Sizden hiç birinizi İbn Ümmi Abd’in (Abdullah ibn Mes’ûd) kıraatini okurken bulmayayım onun boynunu vururum. Mushafından o yazıyı domuzun kaburga kemiğiyle de olsa kazırım.*²⁹⁰ demiştir.

Haccac b. Yusuf’un Abdullah ibn Mes’ûd kıraatine olan bu tavrı, zaten halk arasında okunma oranı gün geçtikte azalan İbn Mes’ûd kıraatinin daha da azalmasına sebep olmuştur. Hicri birinci asrın sonlarına doğru Kûfe çeşitli kıraatlerin okunduğu bir merkez haline gelirken²⁹¹ buna mukâbil İbn Mes’ûd kıraatini okuyanların sayısı oldukça azalmıştır.

Abdullah ibn Mes’ûd kıraatine karşı olumsuz tavır takınanlardan bir tanesi de İmam Malik’tir. (ö. 179/795) Ancak onun İbn Mes’ûd kıraatine olan karşıtlığı düşmanlık sebebiyle değildir. Medine ehlinin amelinin fıkıh anlayışının merkezine yerleştiren İmam Mâlik, istinsahtan sonra esas alınan Mushaf-ı Osmânîye aykırı olduğu gerekçesiyle İbn Mes’ûd’un kıraatinin tilâvetine ve namazda okunmasına cevaz vermemiştir.²⁹² İmam Malik’in Abdullah ibn Mes’ûd’un kıraati ile namaz kılmadığı²⁹³ kılınan namazı ise iade ettiği belirtilmektedir.²⁹⁴

İmam Mâlik’in İbn Mes’ûd kıraati konusunda bir diğer çekincesi ise, kıraatinin Abdullah ibn Mes’ûd’a nispeti sorunudur. İmam Mâlik, İbn Mes’ûd kıraati hakkında şöyle demiştir; *“Bir kıraatin Abdullah ibn Mes’ûd’a nispet edilmesi mümkün olmakla beraber, nispet edilen kıraatin ondan kesin olarak geldiğini söylemek mümkün değildir.”*²⁹⁵

Küçükalay da İmam Malik’in bu konudaki görüşünü desteklemektedir. O, İbn Mes’ûd’dan veya başka bir kimseden İmam mushafa muhalif olarak gelen kıraatleri

²⁹⁰ İbü’l-Esir, Ali b. Muhammed b. Muhammed, *el- Kâmil fi’t-Târih I-XI*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1987, IV, 586.

²⁹¹ Fatih Tok, Ebû Hanîfe’nin Kur’ân Kıraâtlerine Yaklaşımı, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4, (6), Eskişehir 2017, 127.

²⁹² Mekki b. Ebi Tâlip, *el-İbâne an Meâni’l-Kırâât*, 55; Necdet Çağır, “Kıraatlar Hakkında Bir Değerlendirme”, *AÜSBE*, (16), 2001, 269.

²⁹³ Muharrem Önder, “Şâz Kırâatlar ve İslam Hukuku Açısından Değeri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (13), 2009, 182.

²⁹⁴ İbnü’l-Arâbi, Muhammed b. Abdullah Ebubekir, *Ahkâmü’l-Kur’ân I-IV*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2003, IV, 119.

²⁹⁵ İbnü’l-Arâbi, IV, 120.

okumak caiz görmemektedir. İbn Mes'ûd'a nispet edilen kıraatlerin hakikaten İbn Mes'ûd'a ait olduğunu kesin olarak bilemediğimiz görüşündedir.²⁹⁶

Hicri ikinci asrın başlarına gelindiğinde Abdullah ibn Mes'ûd'un kıraati Kûfe özelinde de olsa az kişi tarafından okunuyordu. Kaynaklara göre İbn Mes'ûd kıraati h. II. asrın son çeyreğinde sadırlarda gizli idi. Onun kıraati namazda ve namaz dışında tilâvet ediliyordu. Nitekim Temim b. Hezlem kıraatini değiştirmemişti ve İbn Mes'ûd kıraatini okuyordu. Ancak onun tilâvetinde bile İbn Mes'ûd kıraatinin tilâvet boyutu sınırlı idi.²⁹⁷

Kıraatlerin tasnif edilmesinde hicri dördüncü asır önemi haiz bir zaman dilimidir. Bu dönem birçok kıraatin varlığını devam ettirdiği²⁹⁸, kıraatler açısından zengin bir dönemdir. Ancak bu dönemde ulemâyı kıraatlerin tasnif edilmesine götüren temel sâik, İslâm'daki fitne hareketlerinin hemen akabinde gerçekleştiği için kıraatlerde sahih ile sakimin birbirine karışması ve tahrife²⁹⁹ teşebbüs edilmesi, mevzu kıraate dair rivâyetlerin artmasıdır. Bu dönemde kıraatleri tefrik ve tasnif eden isim ise kıraat âlimi İbn Mücahid et-Temimi'dir.³⁰⁰

Kıraat ilmi açısından Hz. Osman'ın Kur'ân'ı istinsah edip kıraatleri teke düşürmesinden sonraki en önemli olay, hiç şüphe yok ki İbn Mücahid'in (ö. 324/936) kıraatleri tasnif etmesidir. Kıraatler açısından ikinci kırılma noktası olarak nitelendirilen bu dönemde İbn Mücahid, kıraat karmaşasına kısmi olarak son vermiştir. Mezkûr döneme kadar varlığını devam ettiren kıraatleri senetleri yönünden değerlendiren³⁰¹ İbn Mücahid, mevcut kıraatleri yedi kıraat ile sınırlamış ve bu tasnif sonraki dönemlerde ulemâ tarafından da benimsenmiştir.

İbn Mücahid kendine ait birtakım gerekçelerle³⁰² yedili tasnifi benimsemiştir. Sonraki dönemlerde halk arasında revaç bulan bu tasnifle birlikte, o güne kadar gelen ve

²⁹⁶ Küçükkalay, 84.

²⁹⁷ İbnü'l-Cezeri, *Ğayetü'n-Nihaye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, I, 170.

²⁹⁸ İbn Mücahid, 62.

²⁹⁹ İsmail Karaçam, *Kur'ân İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri ve Mütevâtir Kıraatlerin Yorum Farklılıklarına Etkisi*, (2. bs), İFAV, İstanbul 2013, 99.

³⁰⁰ Geniş bilgi için bkz. Tayyar Altıkulaç, "İbn Mücâhid", md. *DİA*, TDVY, İstanbul 1999; Ziya Şen, *"İbn Kesir ve Kıraati"* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), DEÜSBE, İzmir 2000, 34.

³⁰¹ İbn Mücahid, 49.

³⁰² Dağ, İbn Mücahid'in Kıraat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması, 85.

sahih olarak addedilen³⁰³ kıraatlerin sayısını düşürmüştür. İbn Mücahid'in eserine almış olduğu yedi kıraat sahih ve muteber, bunun dışında kalan tüm kıraatler şaz olarak kabul edilmiştir.³⁰⁴ Şaz, sahihin karşısı bir kavram olarak kullanılmış ve şaz denilince yedi kıraatin dışında kalan tüm kıraatler anlaşılır olmuştur. Bu dönemden sonra şaz, kıraat ilmi özelinde sahih olmayan kıraatleri karşılayan şemsiye bir kavram haline dönüşmüştür.

İbn Mücahid'in bu tasnifi zaten yok olma tehlikesi ile karşı karşıya bulunan Abdullah ibn Mes'ûd kıraatini de olumsuz yönde etkilemiştir. Abdullah ibn Mes'ûd kıraati de şaz kategorisinde değerlendirilmiş³⁰⁵ ve okunmaması istenmiştir. Tasnifin müsebbibi konumundaki İbn Mücahid, dönemin siyasi otoritesinin desteğininde arkasına alarak Abdullah ibn Mes'ûd, Übey b. Ka'b ve sahâbenin önde gelen kurrâsının kıraatlerini de şaz oldukları gerekçesiyle engellemiştir.³⁰⁶

İbn Mücahid'in şaz kıraatleri engelleme konusundaki diğer bir teşebbüsü ise Mezkûr kıraatlerin tariklerini yasaklamak olmuştur. İbn Mücahid'in Abdullah ibn Mes'ûd kıraatini engellemesi ise onun kıraatini okuyan İbn Miksem ve İbn Şenebûz üzerinden gerçekleşmiştir.

İbn Şenebûz kıraati hakkında lehte ve aleyhte bazı görüşler bulunan önemli bir kıraat âlimidir. Kimilerine göre resmi mushafa uygun olan Abdullah ibn Mes'ûd kıratini okuyan,³⁰⁷ kimilerine göre ise mushafa aykırı, kendi heva ve hevesine göre müteradifleri değiştiren ve mushafın aslında bulunmayan eklemeleri yapan hatta bu kıraatleri namazda tilâvet eden biridir.³⁰⁸ İbn Şenebûz, siyasi otoriteyi arkasına alan³⁰⁹ İbn Mücahid tarafından vezire şikâyet edilmiş, kıraat tercihi sebebiyle bir heyet

³⁰³ Bu dönemde sahih olarak kabul edilen kıraatlerin sayısı yirmiden fazladır. İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr fi'l-Kirââtî'l-Aşr*, I, 34; Osman Bayraktutan, "Kıraatlerin Sınırlandırılması Meselesi", *İğdır üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (11), 2018, 129.

³⁰⁴ Yavuz Fırat, "Kıraat ilmi ve Tarikler", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (13), 2011, 3; Mehmet Dağ, "Kırâat İlminde Şâzz Kavramı-Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair", *Marife*, 7, (2), 2007, 62.

³⁰⁵ Abdulkâdir Mahmut, 15; el-Cüheni, Abdulaziz b. Hamid, "el-Müstedrek alâ Kitâbi Kırâat-i İbn Mes'ûd", *Mecelletü's-Şeri'a ve'd Diraseti'l-İslamiyye*, 20, 2012, 2.

³⁰⁶ Ebu Şâme, 187.

³⁰⁷ Hatip el-Bağdadi, Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târih-u Bağdat I-XVII*, thk. Beşşar Avvâd Mâruf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslamiyye, Beyrut 2001, II, 103; Safedi, II, 28.

³⁰⁸ Keskiöglü, 160.

³⁰⁹ Mustafa Öztürk, "Kur'an Kıraatlerinin Tarihsel Serencamına Genel Bir Bakış", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, (1), 2003, 224.

huzurunda tevbeye zorlanmıştır. İlk etapta suçlamaları kabul etmeyen İbn Şenebûz işkenceye maruz kalmış ve dayanamayınca şu ifadeleri kullanmıştır; “*Ben, üzerinde icma oluşmuş, sahâbenin ittifak ettiği Osman mushafına aykırı şekillerde Kur’ân okuyordum. Bunun bir hata olduğunu anladım. Şimdi tevbe ediyorum. Bu yanlışından kesinlikle döndüm. Artık Allah’ın yüce ismine sığındım. Bu yanlıştan uzak olduğumu ikrar ediyorum. Çünkü Osman’ın mushafı, kendisine muhalefet edilmesi caiz olmayan hak bir mushaftır. Bu mushafa aykırı bir Kur’ân kıraati asla caiz değildir.*”³¹⁰

Kaynaklarda belirtildiğine göre, İbn Mücahid’in bu tavrından nasibini alan bir diğer isim İbn Miksem’dir. Bağdatlı bir âlim olan İbn Miksem Mushaf-ı Osmâniye ve Arap diline uygun olan kıraatleri okumuş ve talebelerine okutmuştur. Bir kıraatin okunabilmesi için sahih olma şartını göz ardı eden İbn Miksem, ulemâ tarafından icmaya aykırı hareket ettiği gerekçesiyle şiddetle eleştirilmiştir. Olay halifeye intikal edince O’da İbn Şenebûz’un uğradığı akibete uğramıştır. İbn Mücahid’in de bulunduğu bir heyet tarafından sorgulanmış ve tevbe etmeye zorlanmış, heyet huzurunda gerçekleşen bu müzakereler bir tutanakla tespit edilmiş ve aykırı okuyuşlarının bulunduğu kitapları yakılmıştır.³¹¹

İbn Miksem kıraatte genellikle Kûfe ekolünün ve İbn Mes’ûd’un kıraatini okumuştur. O, birçok âlim tarafından sikâ olarak kabul edilen bir kimsedir. Kıraatinin büyük bir kısmı ise Kıraat-i Aşere kurrâlarından olan Halef b. Hişâm’a uygunluk göstermektedir.³¹²

İbn Mücahid’in kıraatleri kategorilere ayırıp yedili tasnifin dışındakileri şaz kabul etmesi ve bu kıraatlerin dışındaki okuyuşlara olumsuz yaklaşımı zaten son demlerini yaşayan İbn Mes’ûd kıraatini tamamen zayıflatmıştır. İlk dönemlerde Kurrâ, baştan sona İbn Mes’ûd kıraatiyle tilâvetini yaparken, bu giderek zayıflamış, daha sonra İbn Mes’ûd kıraatinin okunması bazı bölümlere kadar düşmüştür. Âyetlerdeki İbn Mes’ûd’a has okuyuşlar bireysel olarak tilâvet edilmiştir. Zamanla bu durum da terkedilmiş ve bir sûre sonra Abdullah ibn Mes’ûd’un kıraatini okuyan kimse kalmamıştır.

³¹⁰ İbn Nedim, Ebu’l-Ferec Muhammed b. Ebi Ya’kup, *el-Fihrist*, Dâru’l-Mârif, Beyrut 1978, 48.

³¹¹ Tayyar Altıkulaç, “İbn Miksem el-Attar”, md. *DİA*, TDVY, İstanbul 1999, XX, 200.

³¹² Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 96.

Abdullah ibn Mes'ûd'un kıraatinin bu sûreç içerisinde terkedilme sebeplerini,

1- İbn Mes'ûd kıraatinin Hz. Osman zamanında istinsah edilen Mushaf-ı Osmâni ile uyuşmaması,

2- İmam Malik'in görüşüne göre, İbn Mes'ûd kıraati olarak bilinen kıraatin İbn Mes'ûd'a aidiyetinin şüpheli olması,

3- Abdullah ibn Mes'ûd kıraatinin, İbn Mücahid döneminde gerçekleştirilen yedili tasnifin dışında kalması ve İbn Mücahid'in de girişimleriyle şaz kıraatler içerisinde mütalaa edilmesi,

4-Sonraki dönemlerde ortaya çıkan mütevatir kıraatlerin şartlarını İbn Mes'ûd kıraatinin sağlamaması,

5. Hz. Osman'ın Kur'ân-ı Kerîm'in istinsahı ile birlikte yedi harf ile okumayı teke düşürmesi ve böylelikle Mushaf-ı Osmâni'ye uymayan tüm kıraatleri devre dışı bırakması olarak sıralayabiliriz.

İbn Mes'ud kıraatinin tarihsel gelişimi ile alakalı sunduğumuz bu kısımdaki görüşler onun kıraatinin şaz olarak addedilen kısımlarını kapsamaktadır. İleriki bölümlerde açıklayacağımız gibi İbn Mes'ûd kıraati içerisinde şaz okuyuşlar olduğu gibi birçok sahih okuyuş da bulunmaktadır. İbn Mes'ûd kıraati içerisindeki Sahih okuyuşlar, farklı kıraatler içerisinde varlığını devam ettirmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

İBN MES'ÛD KIRAATI

Sahâbe içerisinde Kur'ân konusunda kendisine güvenilen önemli isimlerden birisi olan Abdullah ibn Mes'ûd, Hz. Peygamber döneminde başladığı Kur'ân tâlimini ölünceye dek aynı azim ve istekle sürdürmüştür. Ayrıca Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin dönemleri incelendiğinde gerek sahâbe döneminde gerekse sonraki dönemlerde Kur'ân eğitimi verme hususunda en yetenekli isimlerden birisi İbn Mes'ud'dur.

Abdullah ibn Mes'ûd kıraatinin ve tâliminin önemli noktalarından bir tanesi O'nun Huzeyl lehçesiyle okumasıdır. Kûfe'de bulunduğu sırada tâlimi kendi kabilesinin lehçesiyle yapan İbn Mes'ûd'a Hz. Ömer bir mektup yazmış ve Kur'ân'ı Kureys lehçesine göre okutmasını³¹³ söylemiştir. Muhtemeldir ki Hz. Ömer'in bu tepkisi sebebiyle, Abdullah ibn Mes'ûd'dan rivâyet edilen okuyuşlarda, Huzeyl lehçesine dayalı okumalar çok az sayıdadır.

Abdullah ibn Mes'ud'un kıraat öğretimi birçok hususta Hz. Peygamber'in tâlimiyle paralellik arz etmektedir. Hz. Peygamber'in tâlimde uyguladığı en önemli husus olan hoca ve talebe arasındaki bilgi aktarımı İbn Mes'ûd'un Kur'ân tâliminin de vazgeçilmez bir unsurudur. Kıraati Hz. Peygamber'den müşâfehe yoluyla alan İbn Mes'ûd, talebelerine de tâlimi bu şekilde yaptırmıştır. Bir keresinde Abdullah ibn Mes'ûd tâlim yaptırırken talebe, ³¹⁴ إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ âyetini medsiz bir şekilde okuyunca İbn Mes'ûd onu durdurmuş ve Hz. Peygamber'in öğrettiği şekliyle medli olarak okumuştur.³¹⁵

Abdullah ibn Mes'ûd'un kıraat tâlimindeki bir diğer üslûbu -istisnalar olmakla birlikte- Kur'ân tâlimini toplu şekilde yapmasıdır. Konuyla ilgili olarak şu rivâyet nakledilmektedir. Abdullah ibn Mes'ûd bir gün talebelerine toplu bir şekilde Kur'ân tâlimi yaptırırken bir bedevi onların yanından geçerken “*Bunlar ne yapıyorlar*” diye

³¹³ Hindi, Ali el-Muttaki, *Kenzü'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl I-XVIII*, thk: Bekri Hayyâni, Saffet es-Sekkâ, Müesssetü'r-Risâle, Beyrut 2008, II, 594.

³¹⁴ Tevbe: 9/60

³¹⁵ Suyuti, *ed-Dürü'l-Mensûr fi Tefsiri'l-Me'sûr*, IV, 221.

sormuş, İbn Mes'ûd da bu kimseye cevaben: “Allah rasûlünün mirasını paylaşıyorlar.” demiştir.³¹⁶

Hiz. Peygamber devrinin daha çok Medine dönemine has olan mescidlerin bir Dâru'l-Kurrâ gibi kullanılması, İbn Mes'ud'un Kûfe dönemi Kur'ân tâliminde de önemli bir konuma sahiptir. Abdullah ibn Mes'ûd hakkında rivâyet edilen bir hadiste Mesrûk: “Biz mescitte bulunuyorduk. İbn Mes'ûd bize Kur'ân tâlim ettiriyor, daha sonra okuduklarını bize tefsir ediyordu”³¹⁷ demiştir. Bu durum kıraat tâliminde ana merkezin mescidler olduğunu göstermektedir.

İbn Mes'ud'un talebelerine toplu tâlimin yanısıra münferid tâlim ettirdiğine dair rivâyetler de bulunmaktadır. Ancak bir seferde tâlim ettirdiği âyet sayıları konusunda birbirinden farklı sayılardan bahsedilmektedir. Bunlar:

1- İbn Mes'ud Kur'ân tâlimini tıpkı Hiz. Peygamber'in uygulamasında olduğu gibi onar âyet yapardı.³¹⁸

2- Abdulah ibn Mes'ûd'un talebelerinden olan Zir b. Hubeyş (ö. 82/701) hergün Kur'ân tâlimine devam ettiğini ve kıraati ondan birer âyet olarak aldığını söylemektedir.³¹⁹

3- İbn Mes'ûd'a nispet edilen bir diğer okuyuş ve tâlim usûlü harf harf okumadır. İbn Mes'ûd talebelerinden bazılarının Kur'ân tâlimini harf harf yapmıştı.³²⁰

Abdulah ibn Mes'ud'un kıraat tâlimi ile alakalı bir diğer metodu ise tertil üzere okuma³²¹ ve okutmasıdır. O, bir defasında kıraati hızlı bir şekilde yapan talebesi Alkâme b. Kays'a (ö. 62/682): “Anam babam sana feda olsun. Tertil ile oku. Çünkü tertil Kur'ân'ın süsüdür.” demiştir.³²² Abdullah ibn Mes'ûd'un kıraat tâlimine dair rivâyetleri incelediğimizde onun Kur'ân'ı tane tane okuduğu, sür'ati hoş görmediği, kimi zaman toplu kimi zaman da münferid tâlim metodunu uyguladığını görmekteyiz.

³¹⁶ Jefry, *Mukaddimetan fi Ulumi'l-Kur'ân*, 259.

³¹⁷ İbnü'l-Cezeri, *Ğayetü'n-Nihaye fi Tabakâti'l-Kurrâ*, I, 410.

³¹⁸ Jefry, *Mukaddimetan fi Ulumi'l-Kur'ân*, 193.

³¹⁹ N. Tetik, 40.

³²⁰ Zehebi, *Siyer-i Alâmi'n-Nübela*, I, 476.

³²¹ Mekki b. Ebi Tâlip, Ebu Muhammed, *el- Hidâye ilâ Bulûğu'n-Nihâye I-XII*, thk: Şâhid el-Buşuhi, Mecmûat-ü Buhûsi'l-Kitâb, 2008, IV, 2910.

³²² Kâsım b. Sellam, Ebu Ubeyde, *Fedâilü'l-Kur'ân, I-II*, thk: Ahmed Abdulvâhid el-Hiyâdi, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuuni'l-İslâmiyye, Mağrib 2009, I, 326.

2.1. İBN MES'ÛD KIRAATİNİN ÖZELLİKLERİ

Kur'ân ilimleri arasında mütalaâ edilen kıraat ilmi, Kur'ân-ı Kerîm'in nazmıyla alakalı ilimler içerisinde önemli bir mevkidedir. Kıraatlerin başlangıç noktası Hz. Peygamber'dir. Sahâbenin kurra isimleri kıraatlerini Hz. Peygamber'den almıştır. Her ne kadar günümüz kıraat algısı içerisinde şaz olarak değerlendirilse de İbn Mes'ûd da kıraatini Hz. Peygamber'den almıştır. İbn Mes'ûd kıraati içerisinde şaz okuyuşlar olduğu gibi sahih okuyuşlarda bulunmaktadır. Bu okuyuşların sınıflandırılmasını, İbn Mes'ud kıraatine tüm yönleri ile vakıf olmak için faydalı olacağı kanaatindeyiz.

2.1.1. Kategorize Edilen Kıraatler İçerisinde İbn Mes'ûd Kıraatinin Yeri

İbn Mücahid'in yedili tasnifi ulemâ tarafından kabul edilmiş ve bu durum İbnü'l-Cezeri'ye kadar bu şekilde devam etmiştir. İbnü'l-Cezeri kendisinden önceki yedi kıraate üç kıraat daha eklemiş olan Hüseyin b. Mihran el- İsbahani'nin onlu tasnifini³²³ açıklamış ve kendi gayretiyle bu on kıraat, kıraat-i Aşere ismi ile meşhur olmuştur.³²⁴ Sonraki dönemlerde ise on kıraat tevâtür seviyesinde, buna ilaveten dört kıraat de şaz kabul edilmiş³²⁵ ve günümüze kadar bu şekilde gelmiştir. Bu kıraatler şunlardır:

Sahih Kıraat İmamları

- 1- Nâfi b. Abdurrahman b. Ebû Nuaym el-Leysi (ö. 117/735) (Nafi Kıraati)
- 2- Abdullah b. Kesir b. Amr (ö. 120/738) (İbn Kesir Kıraati)
- 3-Ebû Amr Zeban b. el-Ala b. Ammar (ö. 154/771) (Ebû Amr Kıraati)
- 4- Ebû İmran Abdullah b. Amir b. Yezid (ö. 118/736) (İbn Amir Kıraati)
- 5-Ebûbekir b. Asım b. Ebi'n Necûd (ö. 127/745) (Asım Kıraati)
- 6-Ebû Umare Hamza b. Habib (ö. 156/773) (Hamza Kıraati)
- 7-Ebû'l Hasen Ali b. Hamza el-Kisâi (ö. 189/805) (Kisâi Kıraati)
- 8-Ebû Cafer Yezid b. el- Ka'ka el-Mahzumi 130 (ö. 130/747) (Ebû Cafer Kıraati)

³²³ el-İsbahani, Ahmed b. Hüseyin b. Mihran, thk: Muhammed Ğıyas el-Cenbari, *el- Ğâye fi'l-Kırâati'l-Aşr*, Dâru's-Şevâf, Suûdi Arabistan 1990, 127-30.

³²⁴ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr*, 41-46.

³²⁵ Akdemir, *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları*, 66.

9-Yakub b. İshak b. Zeyd el- Hadrami (ö. 205/821) (Yakub Kıraati)

10- Halef b. Hişâm b. Sa'leb (ö. 205/821) (Halefü'l-Aşir Kıraati)

Şaz Kıraat imamları

1-Ebû Hafs Ömer b. Abdurrahman b. Muhaysın (ö. 123/741)

2-Ebû Muhammed Yahya b. Mübarek el- Basri el-Yezidi (ö. 202/817)

3-Ebû Said el-Hasen b. Yesar el-Basri (ö. 110/728)

4-Ebû Muhammed Süleyman b. Mihran (ö. 148/765) (A'meş)

İbn Mücahid'in yedili tasnifinden sonra kıraat ilmindeki tanımlar da daha belirgin hale gelmiştir. Başlangıçta mütevatir ve şaz olarak ikili şekilde tanımlanan kıraatler, sonraki dönemlerde sahih, meşhur, şaz, müdrec ve mevzu kıraatler şeklinde kategorize edilmiştir.

Abdullah ibn Mes'ûd'un kıraati günümüz kıraat kategorisi bağlamında düşünüldüğünde birçok ilim erbabı tarafından farklı şekilde değerlendirilmiştir. Bu görüşleri şöyle sıralayabiliriz:

Ünlü Müfessir Taberi, (ö. 310/923) eserinde İbn Mes'ûd kıraatine çokça atıfta bulunmuş, sahih kıraatleri tespitte İbn Mes'ûd kıraatine başvurmuş³²⁶, ancak son tahlilde onun kıraatini şaz kıraat olarak değerlendirmiştir.³²⁷ İbnü'l-Cezeri (ö. 833/1429) ve daha birçok âlime göre İbn Mes'ud kıraati şaz kategorisinde değerlendirilmelidir.³²⁸ Abdullah ibn Mes'ûd kıraati hakkında değerlendirmede bulunan bir diğer müfessir Ebû'l Berekât en-Nesefî'dir. (ö. 710/1310) Nesefî, İbn Mes'ûd kıraatini Meşhur kıraat kategorisinde değerlendirmiş ve onunla ihticacı kabul etmiştir.³²⁹

Mâturidi kelâmının kurucusu İmam Mâturidi ise (ö. 333/944), arzalara katılmış olmasını dikkate almış ve İbn Abbas'ın İbn Mes'ûd kıraati hakkındaki sözlerine de atıfta bulunarak, Abdullah ibn Mes'ûd'un kıraatini sahih kıraat kategorisinde

³²⁶ Davut Şahin, "Taberî Tefsirinde Abdullah b. Mes'ûd Kıraatı", *Journal of Turkish Studies* 12, (12), 2017, 311.

³²⁷ Taberi, *Câmiu'l- Beyân an Te'vili'l-Kur'ân*, XVII, 43-44.

³²⁸ İbnü'l-Cezeri, *Müncidü'l-Mukriîn ve Mürşidü'l-Tâlibîn*, 96.

³²⁹ Nesefî, Ebu'l- Berakat Abdullah b. Ahmed, *Keşfu'l-Esrar Şerhu'l-Musanifi ale'l-Menar I-II*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2010, I, 18.

değerlendirmiştir. Maturidi'ye göre İbn Mes'ûd kıraatinin terkedilmesi mümkün değildir.³³⁰ Mâturidi bu söylemleriyle İbn Mes'ûd kıraatini hüccet olarak saymıştır.³³¹

Abdullah ibn Mes'ûd kıraatinin hangi kategoride olduğuna dair görüşleri incelediğimizde, İbn Mes'ûd kıraatini şaz kıraatler içerisinde değerlendiren ulemânın sayısının oldukça fazla olduğunu müşahade ediyoruz. Kanaatimizce İbn Mes'ûd kıraati hakkında meşhur ve sahih değerlendirmesi yapan ulemânın görüşlerini de dikkate alıp, İbn Mes'ûd kıraatine toptancı bir yaklaşımda bulunmak yerine, onun okuyuşlarının günümüz kıraat ekolleri içerisinde hangi okuyuş içerisine girdiğini tespit etmek daha tutarlı olacaktır. Çünkü İbn Mes'ûd kıraati sıhhat bağlamında incelendiğinde günümüz kıraat ekolleri içerisinde sahih, şaz ve müdrec kategorileri içerisine giren farklı okuyuşları olduğu görülecektir. Şimdi ulaşabildiğimiz sonuçlar bakımından Abdullah ibn Mes'ûd kıraatini bu bağlamda değerlendirmeye geçebiliriz.

2.1.1.1. Sahih Okuyuşlar

Sahih kıraat kendisinde üç şartı taşıyan kıraattir. Bunlar:

1- Kıraatin yazımı takdiren de olsa Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği Kur'ân-ı Kerîm'lere uygun olmalıdır.

2- Kıraat bir vechiyle bile olsa Arap dili gramerine uymalıdır.

3- Sahih ve Muttasıl³³² bir senedle Hz. Peygamber'e ulaşmalıdır.³³³

Bir kıraatin Sahih kıraat bağlamında değerlendirilebilmesi için bu üç şartı koyan ismin Mekki b. Ebi Tâlib (ö. 437/1045) olduğu rivayet edilmektedir.³³⁴ Sahih kıraatlerin reddi câiz olmadığı gibi inkârı da helal değildir. Günümüzde Kıraat-i Aşere olarak bilinen on kıraat sahihtir. Ancak sahih bir kıraat ister on imamdan ister bunların

³³⁰ Mâturidi, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed, *Te'vilâtu'l-Kur'ân I-XVIII*, thk: Bekir Topaloğlu, Ahmed Vanlıoğlu, Dâru'l-Mizan, İstanbul 2005, XV, 235.

³³¹ Aitmyrza Satybaldiev, *Mâturidi'nin Te'vilâtu'l-Kur'ân'ında Kıraat* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019, 63.

³³² Her ravinin senedin başından sonuna kadar görme ve işitme gibi kesinlik ifade eden lafızlarla birbirinden nakilde bulunmalarıdır. Bkz. Karagöz, 477.

³³³ İbnü'l-Cezeri, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf, *Tayyibetü'n-Neşr fi'l-Kirâati'l-Aşr*, Mektebetü İbnü'l-Cezeri, Dimeşk 2012, 3; Abdulfettah el-Ğazi, *el-Kirââtü's-Şâzzetü*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut 1981, 7.

³³⁴ Halis Albayrak, "Kıraat Sorunu", *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 4, (11), 2001, 31.

dışındakilerden gelsin yedi harften sayılır ve kabûlü vacip olur.³³⁵ Abdullah ibn Mes'ûd'un sahih kıraat bağlamında değerlendirilebilecek okuyuşları ise şunlardır:

Tablo 2.1. İbn Mes'ûd'un Sahih Okuyuşları

Sûre / Âyet	İbn Mes'ûd Kıraati	Kıraat-i Aşere'de Okuyan İmam
Fâtiha 4	مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ	Nâfi, İbn Kesir, Ebû Amr, İbn Amir, Hamza, Ebû Câfer
Bakara 51	إِنَّاخْتُمُّ	İbn Âmir, Hamza, Ebû Câfer, Kisâi, Yakup, Halef
Bakara 83	حَسَنًا	Hamza, Kisâi, Yakup, Halef
Bakara 85	تَعْدُوهُمْ	İbn Kesir, Ebû Amr, İbn Âmir, Hamza, Halef
Bakara 132	أَوْصَى	Nâfi, İbn Âmir, Ebû Câfer
Bakara 177	لَيْسَ الْبِرُّ	Nâfi, İbn Kesir, Ebû Amr, İbn Amir, Ebû Câfer, Kisâi,
Bakara 191	حَتَّى يَبْقُوتُكُم	Hamza, Halef, Kisâi
Bakara 197	وَلَا رُفُوتٌ وَلَا فُسُوقٌ	Ebû Câfer
Bakara 219	إِنَّكُمْ كَثِيرٌ	Hamza, Kisâi
Bakara 229	أَنْ يُخَافَا	Hamza, Ebû Câfer, Yakup
Bakara 271	فَنِعْمَ مَا	Ebû Amr, Ebû Câfer
Âl-i İmran 48	وَنَعْلَمُهُ	İbn Kesir, Ebû Amr, İbn Âmir, Hamza, Halef, Kisâi
Âl-i İmran 161	ان يغل	Nâfi, İbn Âmir, Ebû Câfer, Kisâi, Yâkup, Halef, Hamza,

³³⁵ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-'Aşr*, 15.

Tablo 2.1. (Devamı)

Nisa 25	فَإِذَا أُحْصِنَ	Şu'be
Nisa 37	بِالْبَخْلِ	Hamza, Kisâi, Halef
Nisa 66	إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ	İbn Âmir
Nisa 94	لَسْتُ مُؤْمِنًا	İbn Verdan (Ebû Cafer'in Ravisi)
Mâide 107	عَلَيْهِمُ الْأُولِينَ	Şu'be (Asım'ın Ravisi)
En'am 16	مَنْ يَصْرِفْ	Şu'be, Hamza, Kisâi, Halef, Yakup
A'raf 57	نُشْرًا	İbn Âmir
A'raf 148	مِنْ خَلِيْلِهِمْ	Hamza, Kisâi
A'raf 149	رَبَّنَا	Hamza, Kisâi, Halef
Tevbe 37	يُضِلُّ بِهِ	Yakup
Tevbe 61	لِلْمُؤْمِنِينَ وَرَحْمَةً	Hamza
Yunus 22	الَّذِي يُنْشِرُكُمْ	İbn Âmir, Ebû Cafer
Yunus 30	هُنَالِكَ تَتْلُوا	Hamza, Kisâi, Halef
Yunus 90	قَالَ أَمَنْتُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا الَّذِي	Hamza, Kisâi, Halef
Yunus 92	فَالْيَوْمَ نُنْجِيكَ بِبَدَنِكَ	Yakup
Hud 41	مُجْرِيهَا	Ebû Amr
Hud 105	يَوْمَ يَأْتِ لَا تَكَلِّمْ	Ebû Cafer, Hamza
Yusuf 31	وَقُلْنَ حَاشَى اللَّهِ	Ebû Amr
Yusuf 23	هَيْتُ لَكَ	İbn Kesir
Yusuf 110	قَدْ كُذِّبُوا جَاءَهُمْ	Nâfi, İbn Kesir, Ebû Amr, İbn Amir, Ebû Cafer

Tablo 2.1. (Devamı)

Nahl 41	مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا لَنُبَوِّئَهُمْ	Ebû Cafer, Hamza
Nahl 43	مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رَجُلًا يُوجِي إِلَيْهِمْ	Nâfi, İbn Kesir, Ebû Amr, İbn Âmir, Hamza, Kisâi, Yakup, Halef, Ebû Cafer
Nahl 62	وَأَنَّهُمْ مُفْرَطُونَ	Nâfi
İsrâ 23	إِنَّمَا يَبْتَغَانَّ عِنْدَكَ الْكَبَرِ	Hamza, Kisâi, Halef
Kehf 77	قَالَ لَوْ شِئْتَ لَتَّخِذْتَ	İbn Kesir, Ebû Amr, Yakup
Kehf 86	فِي عَيْنِ حَامِيَةٍ	İbn Âmir, Hamza, Kisâi, Halef, Ebû Cafer
Meryem 57	خَرُّوا سُجَّدًا وَبُكِيًّا	Hamza, Kisâi,
Taha 97	مَوْعِدًا لَّنْ تُخْلَفَهُ	İbn Kesir, Ebû Amr, Yakup
Taha 114	مِنْ قَبْلِ أَنْ نُقْضِيَ إِلَيْكَ وَحْيُهُ	Yakup
Enbiya 4	قُلْ رَبِّي	Nâfi, İbn Kesir, Ebû Amr, İbn Âmir, Ebû Cafer, Yakup
Enbiya 80	لِيُخْصِنَكُمْ مِنْ بَأْسِكُمْ	Nâfi, İbn Kesir, Ebû Amr, Hamza, Kisâi, Halef, Yakup
Enbiya 95	وَجَرَّمْ عَلَى قَرِينَةٍ	Hamza, Kisâi,
Enbiya 104	كَطَيِّ السَّجِّلِ لِلْكِتَابِ	Nâfi, İbn Kesir, Ebû Amr, İbn Âmir, Ebû Cafer,
Hac 2	وَمَا هُمْ بِسَكْرَى	Hamza, Kisâi, Halef
Müminun 14	فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظْمًا	İbn Âmir
Furkan 60	يَأْمُرُنَا	Hamza, Kisâi
Furkan 74	ذُرِّيَّتِنَا	Ebû Amr, Hamza, Kisâi, Halef
Şuara 1	طَسَ مَ	Ebû Câfer
Şuara 110	قَالُوا أَنُؤْمِنُ لَكَ وَاتَّبَاعَكَ	Yakup

Tablo 2.1. (Devamı)

Şuara 149	بَيُّوتًا فَرِهِينَ	İbn Kesir, Ebû Amr, Nâfi Ebû Câfer, Yakup,
Neml 36	قَالَ أَتُمِدُّونَ بِمَالٍ	Hamza, Yakup
Neml 66	بَلْ أَدْرَكَ عِلْمُهُمْ فِي الْآخِرَةِ	İbn Kesir, Ebû Amr, Ebû Câfer, Yakup
Neml 87	وَكُلُّ أُنثَىٰ دَاخِرِينَ	İbn Kesir, Ebû Amr, İbn Âmir, Yakup, Kisâi, Ebû Câfer, Kisâi,
Kasas 6	وَنُفَعْنَ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ	Hamza, Kisâi, Halef
Kasas 32	فَذَانِكَ بُرْهَانَانِ مِنْ رَبِّكَ	İbn Kesir, Ebû Amr
Kasas 48	قَالُوا سَاجِرَانِ	Nâfi, İbn Kesir, Ebû Amr, İbn Âmir, Ebû Cafer, Yakup
Rum 54	ضُعْفٍ	Nâfi, İbn Kesir, Ebû Amr, İbn Âmir, Ebû Cafer, Yakup
Secde 24	بِأَمْرِنَا لِمَا صَبَرُوا	Hamza, Kisâi
Sebe 3	عَلَامِ الْعَيْبِ	Hamza, Kisâi
Saffat 6	بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ	Hamza
Saffat 12	بَلْ عَجِبْتَ وَيَسْخَرُونَ	Hamza, Kisâi, Halef
Ahkaf 25	فَاصْبَحُوا لَا تَرَى	Nâfi, İbn Kesir, Ebû Amr, İbn Âmir, Ebû Cafer, Kisâi
Ahkaf 32	وَلَمْ يَعْ يَخْلُقْهُمْ يَقْدِرُ	Yakup
Muhammed 25	وَأُمْلِي لَهُمْ	Ebû Amr
Necm 12	أَفَتَمُرُّونَهُ عَلَىٰ مَا يَرَى	Hamza, Kisâi, Halef, Yakup
Rahman 24	وَلَهُ الْجَوَارِ الْمُنشَآتُ	Hamza, Halef
Rahman 56	لَمْ يَطْمُتْهُمْ نَاسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَانٌّ	Kisâi, Halef
Vakıa 19	لَا يُصَدِّعُونَ عَنْهَا وَلَا يُنْزِفُونَ	Nâfi, İbn Kesir, Ebû Amr, İbn Âmir, Ebû Cafer, Yakup

Tablo 2.1. (Devamı)

Haşr 7	كَيْ لَا تَكُونَ دُولَةً	Ebû Cafer, Halef
Saf 6	قَالُوا هَذَا سَاجِرٌ مُبِينٌ	Hamza, Kisâi, Halef
Meâric 1	سَالِ سَائِلٌ بِعَذَابٍ	Nâfi, İbn Âmir, Ebû Cafer
Meâric 4	يَعْرِجُ الْمَلَكَةُ	Kisâi
Müddessir 5	وَالرَّجَزَ فَاهْجُرْ	Nâfi, İbn Kesir, Ebû Amr, İbn Âmir, Hamza, Kisâi, Halef
İnsan 15	كَانَتْ قَوَارِيرًا	Nâfi, Kisâi, Ebû Cafer
İnsan 30	وَمَا يَشَاوُنُ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ	İbn Kesir, Ebû Amr
Mürselat 11	وَإِذَا الرُّسُلُ وَقَّتْ	Ebû Amr
Nebe 23	لَيَبِثَنَّ فِيهَا أَحْقَابًا	Hamza
Nebe 37	رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا	Hamza, Kisâi, Halef
Nâziat 11	عَازًا كُنَّا عِظَامًا نَاجِرَةً	Hamza, Kisâi, Halef
Tekvir 24	وَمَا هُوَ عَلَى الْعَيْبِ بِظَنِينٍ	İbn Kesir, Ebû Amr, Kisâi
Âlâ 16	بَلْ يُؤْثِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا	Ebû Amr
Fecr 3	وَالشَّفْعَ وَالْوَتْرَ	Hamza, Kisâi, Halef

2.1.1.2. Şaz Okuyuşlar

Şaz kelimesi terim olarak ikinci babdan olup, “*tek kalmak*”, “*ayrı olmak*”, “*azınlık olmak*” gibi manalara gelmektedir.³³⁶ Şaz kelimesinin ıstılahta ne manaya geldiğine dair farklı tarifler bulunmaktadır. Bu tariflere geçmeden önce şunu belirtelim ki; kıraat ulemâsının şaz tariflerini yaşadıkları dönemde kıraat alanındaki baskın görüşlerden hâli tutmak uygun değildir. Çünkü her âlim kendi döneminin kıraat algısı çerçevesinde bir tarif yapmıştır.

³³⁶ Ahmed b. Fâris, Ebu'l-Hüseyin, *Mu'cemu'l-Mekâyisi'l-Luğat I-VI*, thk: Abdu's-Selam Muhammed Harun, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1979, III, 180.

Hicri üçüncü asrın sonlarına kadar kıraatler içerisinde herhangi bir tasnif yapılmamıştı. Her kâri hocasından almış olduğu kıraati namazda ve namaz dışında okuyordu. İbn Mücahid'in yedili tasnifinden sonra şekillenmeye başlayan kıraat kavramları, İbnü'l-Cezeri sonrasında ikili bir tarifle mütevatir ve şaz olarak ayrılmıştır. Şaz kıraatler hakkında yapılan tariflerden bazıları şunlardır:

Kıraat ilminin şekillenmesinde önemli bir yere sahip olan İbn Mücâhid'e göre: Yedi kıraatin dışında kalan tüm kıraatler Şaz'dır.³³⁷ İbn Mücâhid tarafından yapılan bu tanım kâri tarafından uzun yıllar boyunca kullanılmış ve benimsenmiştir. İbnü'l-Cezeri ile birlikte İbn Mücâhid'in şaz tanımı on kıraati de içine alacak şekilde genişletilmiştir.³³⁸ Sonraki dönemlerde şaz kıraat sahih kıraat şartlarından bir veya birkaçına aykırı olan kıraat³³⁹ diye tarif edilmiştir. Kıraatleri isnad bakımından tasnife tabi tutan Suyuti'ye göre, senedi sahih olmayan kıraat şazdır.³⁴⁰

Şaz kıraatlerin tanımları içerisindeki bu kavram kargaşası ulemâ arasında da Şaz'ın ne olduğu konusunda tam bir birlik olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte ehli tarafından birçok sahâbenin kıraatleri şaz kategorisinde değerlendirilmiştir. Bunlar; Hz. Aîşe, Übey b. Ka'b, Abdullah b. Abbas, Sa' d b. Ebi Vakkas, Mesrûk b. el-Ecda', Abdullah b. Zübeyr ve Ebû Musa el-Eş'ari'dir.³⁴¹

Sahâbenin kıraat alanındaki imamlarından birisi olan Abdullah ibn Mes'ûd'un kıraati de şaz kategorisinde mütalaa edilmektedir. Ancak İbn Mes'ûd'dan sadır olan tüm kıraat birikimi için şaz demek mümkün değildir. Abdullah ibn Mes'ûd kıraatinin şaz kıraatler içerisinde sayılmasının birtakım sebepleri bulunmaktadır ki bunlar;

- 1- İbn Mes'ûd kıraati içerisinde bulunan müdrec okumalar,
- 2- Müteradif okumalar,
- 3- Mushaf-ı Osmâniye muhalif okuyuşlar.³⁴²

³³⁷ İbn Mücâhid, 87.

³³⁸ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr fi'l-Kirâati'l-'Aşr*, I, 45.

³³⁹ Zerkeşi, I, 331; Abdurrahman b. Sâlih b. Süleyman, *el-Akvâlu'sh-Şâzzet-i fi't-Tefsir*, Mecelletü'l-Hikme, Manchester 2004, 21.

³⁴⁰ Suyuti, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, 163.

³⁴¹ Önder, 180.

³⁴² Dağ, *Kirâat İlminde Şâzz Kavramı-Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair*, 79.

2.1.1.2.1. Müdrec Okuyuşlar

Terim olarak bir şeyi diğer bir şeye eklemek veya dâhil etmek manasına gelen Müdrec, ıstılahta; “*Kur’ân-ı Kerîm’in aslından olmadığı halde Sahâbe-i kirâm tarafından tefsir veya açıklama kabilinden metne yapılan ziyadelerdir.*”³⁴³ diye tarif edilmektedir.

Abdullah ibn Mes’ûd ve Sahâbenin bazılarından müdrec okuyuşların sadır olduğu birçok kaynakta geçmektedir. Ancak öncelikli olarak müdrec okuyuşun bir kıraat olmadığıнын bilinmesinde fayda mûlahaza etmekteyiz. Kendisinden müdrec okuyuş nakledilen sahâbiler de bunu bir kıraat veya farklı bir okuyuş olarak mushaflarına almamış ve tilâvette kullanmamışlardır. Bu manada müdrec okuyuşlar, ilgili âyetin bir açıklaması veya tefsiri olarak Mushafların kenarlarına yazılan³⁴⁴ ve okuyuşu kaydeden sahâbinin şahsını ilgilendiren bir durumdur.

İbnü’l-Cezeri’ye göre sahâbenin bu tür okuyuşları mushaflarına ve metinlerine almalarındaki temel sâik manayı izah ve beyandır. Çünkü onlar kıraati Allah Resûlü’nün ağzından müşâfehe yoluyla almışlardır. Sahâbenin vahyin nüzûl sürecinin hemen tüm aşamalarına şahitlik etmeleri sebebiyle diğer insanlardan farklı olarak neyin Kur’ân’dan, neyin Kur’ân dışı olduğunu kesin olarak biliyorlardı. Dolayısıyla onlar açısından yazdıklarının Kur’ân’la karışma ihtimali bulunmamaktadır. Bunun için Kur’ân ile beraber tefsir mahiyetindeki açıklamaları yazmakta herhangi bir beis görmemişlerdir.³⁴⁵

Abdullah ibn Mes’ûd’dan da birçok müdrec okuyuş nakledilmektedir. Müdrec okuyuşları Mushaflarına kaydeden diğer sahâbede de olduğu gibi, İbn Mes’ûd’un bunları Mushafına almasındaki sebep, yeni bir kıraat ihdas etmek değildir. Bundaki maksat âyeti tefsir etmek veya anlaşılmasını kolaylaştırmaktır.

Abdullah ibn Mes’ûd’a ait olan müdrec okuyuşlardan tespit edebildiklerimiz şunlardır:

³⁴³ Temel, 108.

³⁴⁴ Alican Dağdeviren, “Ebu Hayyan el- Endelusi ve Kıraat İlmindeki Yeri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, (14), 2006, 39.

³⁴⁵ Suyuti, *el-İtkân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, 167.

Tablo 2.2. İbn Mes'ûd'un Müdrec Okuyuşları

Sûre / Âyet	İbn Mes'ûd Kıraati
Bakara 127	يَقُولَانِ رَبَّنَا
Bakara 177	لَا أَنْ تَحْسِبَنَّ أَنَّ الْبِرَّ
Bakara 198	مِنْ رَبِّكُمْ فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ
Bakara 210	هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ وَالْمَلَائِكَةُ
Bakara 213	كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا
Bakara 233	وَعَلَى الْوَارِثِ ذِي الرَّحِمِ الْمَحْرَمِ مِثْلُ ذَلِكَ
Bakara 275	الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ
Bakara 285	أَمَنْ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَأَمَنْ الْمُؤْمِنُونَ
Bakara 285	كُلُّ أَمَنْ بِاللَّهِ وَمَلَيْكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَ لِقَاءِهِ رُسُلِهِ
Âl-i İmran 7	وَإِنَّ حَقَّقَةَ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ
Âl-i İmran 39	فَنَادَاهُ الْجَبْرِيلُ يَا زَكَرِيَّا
Âl-i İmran 50	فَاتَّقُوا اللَّهَ لَمَّا جِئْتَكُمْ بِهِ مِنْ الْآيَاتِ وَأَطِيعُوا
Âl-i İmran 104	وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ يَسْتَعِينُونَ لَمَّا أَصَابَهُمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ
Nisâ 20	قنطارا من ذهب
Nisâ 75	يَقُولُونَ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنَ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ ظَالِمَةً
Maide 89	فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامَ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ مُتَتَابِعَاتٍ
Enam 93	يَقُولُونَ أَخْرِجُوا أَنْفُسَكُمْ
Enam 153	وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي رَبِّكُمْ مُسْتَقِيمًا
A'raf 40	حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ الْأَصْعَرُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ
Enfâl 1	فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَصْلِحُوا فِيمَا شَجَرْتُمْ بِهِ بَيْنَكُمْ
Tevbe 7	كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِكِينَ عَهْدٌ عِنْدَ اللَّهِ وَلَا ذِمَّةٌ

Tablo 2.2. (devamı)

Yusuf 47	فَمَا حَصَدْتُمْ فَذَرُوهُ فِي سُنْبُلِهِ فَإِنَّهُ أَبْقَى لَهُ
Yusuf 70	ثُمَّ آذَنَ مُوَدَّدٌ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَخْرُجَ الْعِبرُ أ
Yusuf 88	فَأَوْفَ لَنَا الْكَيْلَ وَأَوْقِرْ رِكَابَنَا
Yusuf 96	فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ مِنْ بَيْنِ يَدَيِ الْعِبرِ أَلْقِيَهُ عَلَى وَجْهِهِ
Ra'd 10	وَمَنْ هُوَ سَارِبٌ بِالنَّهَارِ
Ra'd 38	وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ فَاسْكَنَاهُمْ فِي الْأَرْضِ وَجَعَلْنَا لَهُمْ أَزْوَاجًا
İbrâhim 7	لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَقَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ
İbrâhim 32	وَجَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ قَرَارَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً
Hicr 56	قَالَ وَمَنْ يَقْنَطُ مِنْ سَعَةِ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ
Hicr 66	وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ الْأَمْرَ فَلَمَّا أَنْ دَابَرَ
Nahl 67	تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا مُسْتَخْرِجُونَ مِنْهُ رِزْقًا حَسَنًا
Nahl 75	مَمْلُوكًا لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ هَلْ يَسْتَوِي هُوَ وَمَنْ رَزَقْنَاهُ مِنَّا رِزْقًا حَسَنًا
Nahl 81	وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِمَّا خَلَقَ ظِلَالًا يُلَاقِيكُمْ حِينَ مَسِيرِكُمْ وَجَعَلَ لَكُمْ
Nahl 86	وَإِذَا رَأَى الَّذِينَ أَشْرَكُوا شُرَكَاءَهُمْ فِي النَّارِ قَالُوا رَبَّنَا
İsrâ 23	إِنَّمَا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ إِنَّمَا وَاحِدٌ أَوْ كِلَاهُمَا
İsrâ 47	مَا ظَنُّكُمْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَسْحُورًا
İsrâ 57	أَيُّهُمْ أَقْرَبُ دَرَجَاتٍ وَيَرْجُونَ رَحْمَتَهُ
İsrâ 71	فَمَنْ إِهْتَدَى أَوتِيَ كِتَابَهُ بِبَيِّنَةٍ
İsrâ 71	فَأُولَئِكَ يُجْزَوْنَ حِسَابَهُمْ يُقْرَوْنَ كِتَابَهُ
Kehf 1	وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا بَلْ دِينًا
Kehf 5	كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ مَا لَهُمْ عَلَيْهَا مِنْ بُهْتَانٍ إِنْ يَقُولُونَ إِلَّا كَذِبًا
Kehf 25	وَقَالُوا لَوْلَا نُبِئُوا فِي كَهْفِهِمْ
Kehf 94	قَالَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِمْ يَا ذَا الْقَرْنَيْنِ

Tablo 2.2. (devamı)

Meryem 2	ذِكْرُ رَحْمَتِ رَبِّكَ الرَّحْمَانِ أَدْنَاهُ عَبْدُهُ زَكَرِيَّا نَدَاءً
Meryem 77	أَفَرَأَيْتَ يَا مُحَمَّدُ الَّذِي كَفَرَ
Taha 15	إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ فَلَا تَكُنْ فِي مِرْيَةٍ مِنْهَا أَكَادُ أَخْفِيهَا لِتُجْ
Taha 15	أَكَادُ أَخْفِيهَا مِنْ نَفْسِي فَكَيْفَ أَغْلُمُهَا لَكُمْ
Taha 46	قَالَ لَا تَخَافَا إِنِّي مَعَكُمْ تَخَاوَرَكُمَا أَسْمَعُ وَار
Taha 135	فَسَتَعْلَمُونَ مَنْ أَصْحَابُ الصِّرَاطِ الْمُسْتَقِيمِ
Müminun 21	فِي الطَّيْرِ وَالْأَنْعَامِ لَعِبْرَةٌ
Müminun 71	وَلَوْ اتَّبَعَ الْحَقُّ أَهْوَاءَهُمْ لَفَسَدَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ وَمَا بَيْنَهُمْ
Şuarâ 6	فَقَدْ كَذَّبُوا بِرُسُولِهِمْ لَمَّا جَاءَهُمْ فَسَيَاتِبُهُمْ
Şuarâ 215	وَهُمْ أَهْلُ بَيْتِكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فَإِنْ عَصَوْكَ
Neml 40	أَنْظُرْ فِي كِتَابِ رَبِّي ثُمَّ أَنْتِ
Neml 44	فَلَمَّا دَخَلْتَهُ قَالَتْ
Kasas 7	وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ لَمَّا وَضَعَتْهُ أَنْ أَرْضِعِيهِ
Kasas 23	وَوَجَدَ مِنْ دُونِهِمُ امْرَأَتَيْنِ حَابِسَتَانِ
Kasas 57	حَرَمًا أَمِنًا فِي الْأَرْضِ يُجْلَىٰ إِلَيْهِ
Ankebût 41	مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ بَيْتِ الْعَنْكَبُوتِ
Ankebût 45	إِنَّ الصَّلَاةَ تَأْمُرُ بِالْمَعْرُوفِ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ
Lokman 7	وَإِذَا تَنَلَّىٰ عَلَيْهِ آيَاتُنَا وَلَّىٰ وَقَرَأَ مُسْتَكْبِرًا
Lokman 21	وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ مِنْ رَبِّكَ قَالُوا بَلْ نَنْبَغُ
Lokman 27	يَمْدُهُ مِنْ بَعْدِهِ مَوَادُّهُ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ
Ahzab 6	الَّذِينَ أُولَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَهُوَ آبٌ لَهُمْ
Ahzab 6	وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَهُوَ آبٌ لَهُمْ
Duhan 56	لَا يَذُوقُونَ طَعْمَ الْمَوْتِ

Tablo 2.2. (Devamı)

Câsiye 9	وَإِذَا عَلِمَ مِنْ آيَاتِنَا شَيْئًا اتَّخَذَهَا هُزُوًا وَ أَعْبَا
Câsiye 24	حَيَاتِنَا الدُّنْيَا وَنَحْيَا وَنَمُوتُ
Ahkaf 12	وَهَذَا كِتَابٌ مُصَدِّقٌ لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ لِسَانًا
Ahkaf 15	حَتَّىٰ إِذَا اسْتَوَىٰ بِلَغْ أَشَدَّهُ
Ahkaf 35	فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُو الْعَرْصِ مِنَ الرُّسُلِ مِنْ قَبْلِكَ وَلَا تَسْتَغْجِلْ
Muhammed 9	ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَرِهُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ الْحَقِّ فَاحْبَطَ أَعْمَالَهُمْ
Mücadele 9	وَمَعْصِيَتِ الرَّسُولِ وَتَنَاجَوْا فَتَنَاجَوْا بِالْبِرِّ
Fetih10	وَمَنْ أَوْفَىٰ بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهُ فَيَسُئْتِيهِ اللَّهُ أَجْرًا عَظِيمًا
Hucurat 11	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْخَرْنَ نِسَاءً
Necm 51	وَتُمَوِّدُوا الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ فَمَا أَبْقَىٰ
Vakıa 79	تَنْزِيلَ بِهِ جَبْرِيلُ عَلَى نَبِيِّهِ وَ رَسُولِهِ
Vakıa 81	خَيْرٌ تُرْزَقُونَ أَفَمَنْ الْحَدِيثِ أَنْتُمْ مُدْهِنُونَ
Mücadele 7	مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوَى ثَلَاثَةٍ إِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ قَلًّا إِلَّا اللَّهُ
Mücadele 13	فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَوْ فَعَلْتُمْ كَانْ خَيْرًا لَكُمْ
Haşr 7	وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَ الْمُهَاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَيْ لَا يَكُونَ
Haşr 8	لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ أَخْرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَآبَائِهِمْ
Münafikun 8	وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ
Teğabun 6	كَانَتْ تَأْتِيهِمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَيَكْفُرُونَ بِرُسُلِهِمْ وَيَقُولُونَ أَبَشَرُ
Tahrim 8	نُورَنَا وَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ
Talak 6	أَسْكِنُوهُمْ مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ وَ انْفَقُوا عَلَيْهِمْ مِنْ وُجْدِكُمْ
Kalem 2	مَا أَنْتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِجَاهِلٍ بِمَجْنُونٍ
Hakka 12	لِنَجْعَلَهَا لَكُمْ تَذْكِرَةً وَتَعِيَهَا أُذُنٌ عَلَىٰ مَا أَنْزَلْنَاهُ عَلَى نَبِيِّنَا وَاعِيَةً
Nuh 7	وَإِنِّي كُلَّمَا دَعَوْتُهُمْ لِتَغْفِرَ لَهُمْ دُنُوبَهُمْ
Nuh 27	رَبَّنَا إِنَّكَ إِنْ تَذَرَهُمْ يُضِلُّوا عِبَادَكَ

Tablo 2.2. (Devamı)

Müzzemmil 17	يَوْمًا يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا إِنَّ كَفَرْتُمْ
Müddessir 42	يَا أَيُّهَا الْكَافِرُ مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرٍ
İnsan 5	يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ صَفراءَ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا
Fecr 29	فَادْخُلِي فِي سَعْدِي عِبَادِي

2.1.1.2.2. Yedi Harf (Ahrufu's Seb'a) Bağlamındaki Okuyuşlar

Kıraat terminolojisi içerisinde en girift meselelerden bir tanesi de hiç şüphe yokki yedi harftir. Yedi harfın zamanı ve kapsamı asırlarca ulemâyı meşgul etmiş, ancak bu konu hakkında son söz söylenebilmiş değildir.

Yedi harf (Ahrufu's-Seb'a), yedi ve harf kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşan bir terkiptir. Bu iki kelimedenden harf, Arap dilinde kıraat manasında yaygın olarak kullanılmaktadır.³⁴⁶

Yedi kelimesi ise bu kıraatlerin sayısı ile alakalı olmakla birlikte sayının kaç olduğu konusu ihtilafıdır. Ulemânın bir kısmına göre yedi sayısı kesretten kinayedir. Dolayısıyla kıraatlerin sayısı yediye hasredilemez. Bu görüşü benimseyen âlimlere göre yedi sayısı çokluk manasındadır ve bu çokluğun sınırı hakkında herhangi bir şey söylenemez.³⁴⁷ Yedi sayısı hakkındaki diğer görüş ise yedinin asli manasında kullanıldığı ve kıraatlerin sayısının yedi ile sınırlandırıldığı şeklindedir.³⁴⁸ Bu âlimlere göre terkipteki sayı yedinin dışında bir sayı olamaz.

Yedi harf konusunda rivâyet edilen hadislerle baktığımızda bu hadislerin senet ve varyant farklılıkları olmakla birlikte aynı manaya gelen hadisler olduğunu görürüz. Bu hadisler yirmi beşe yakın sahibiden rivâyet edilmektedir.³⁴⁹ Bu hadislerdeki ortak nokta ise “*Kur’ân yedi harf üzerine indirilmiştir.*”³⁵⁰ sözüdür.

³⁴⁶ Mekki b. Ebi Tâlip, *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât*, 41.

³⁴⁷ Nebil İbrahim, *İlmü'l-Kırâât*, 17.

³⁴⁸ Taberi, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân*, I, 43.

³⁴⁹ Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatler*, 42.

³⁵⁰ İbn Hanbel, III, 7995; Taberi, *Camîu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân*, I, 25. Ebu Davut, Vitir: 22

Yedi harf ile ilgili hadislerden bir tanesi Abdullah ibn Mesud ve Übey b. Ka'b arasında geçen şu tartışmadır. Übey b. Ka'b konuyu şöyle anlatmaktadır.

Ben Kur'ândan bir âyet okudum. Abdullah ibn Mes'ûd o âyeti başka bir şekilde okudu. Ben hemen Hz. Peygamber'in yanına gelerek "Bana bu âyeti şu şekilde okutmadınız mı dedim. Resûlullah "evet" dedi. Sonra İbn Mesud "Bana bu âyeti şu şekilde okutmadınız mı dedi. Hz. Peygamber "evet" dedi. Resûlullah "her ikinizde doğru okudunuz. Ey Übey! Kur'an-ı Kerîm bana okutuldu Bir harf üzere mi iki harf üzeremi okumak istersin denildi. Yanımdaki melek "İki harf üzere" dedi bende "İki harf üzere" dedim. "İki harf üzeremi üç harf üzere mi" dedi. Bende üç harf üzere dedim. Bu durum yediye kadar böyle devam etti. O harflerden her biri kâfidir ve şâfidir. Azap âyetini rahmet, rahmet âyetini de azap kılmadıkça bu böyledir" dedi. Abdullah ibn Mes'ûd'dan rivâyet edilen başka bir hadiste şu şekildedir. Abdullah ibn Mes'ûd şöyle demiştir; "Bir kimsenin bir âyeti benim Allah Resûlünden işittiğimden farklı şekilde okuduğunu duydum. Onu elinden tutup Hz. Peygamber'e götürdüm. Allah Rasûlü: "İkinizin okuyuşu da güzeldir." ³⁵¹ buyurdu.

Bu ve buna benzer birçok hadis açıkça göstermektedir ki Kur'an-ı Kerîm yedi harf üzerine indirilmiştir. Yedi harf konusunda titizlik gösteren bazı âlimlere göre Yedi harfin inkârı küfürdür. ³⁵²

Yedi harf hakkındaki bir diğer sıkıntılı nokta bu ruhsatın nerede verildiğidir. Mekke ve Medine arasında farklı fikirler serdedilmiş olmakla beraber, bu ruhsatın Medine döneminde verildiğine dair görüşler ağır basmaktadır. Çünkü yedi harf ruhsatı ile alakalı olarak rivâyet edilen bir hadiste Beni Gıfar Gölcüğü bir mekân olarak geçmektedir. Burası ise Medine sınırları içerisinde. Bu durum ruhsatın Medine döneminde verildiğinin kanıtı niteliğindedir. ³⁵³

Yedi harfin ne olduğu konusu da ulemâ arasında tartışmalıdır. Ulemâ bu konuda birbirinden farklı görüşler serdetmiştir. Bu görüşlerden bazıları şunlardır:

³⁵¹ Buharî, Husamat: 1

³⁵² Hacı Önen, "Taberi Örneğinde Kıraat ve Huruf-u Seb'a İlişkisi", e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, (3), 2010, 3.

³⁵³ Dağ, Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım, 34.

1- Bu kavram ortak bir lafızdır ve müteşabihattandır. Ne kastedildiğini anlamak mümkün değildir.³⁵⁴

2- Arap kabilelerinden yedi tanesinin dilidir.³⁵⁵ Ancak bu dillerin hangilerinin yedi harfe dâhil olduğu konusunda bir birlik söz konusu değildir.

3-Yedi harf, kıraati aynı manaya gelen kelimeler ile okumaktır. Bu tür okumalar da resmi mushafa aykırı olduğu gerekçesiyle kıraat ilminde ve ulemâ nezdinde karşılık bulmamıştır.³⁵⁶

4-Yedi harf, yedi vecihtir ve yedi farklı okuma anlamına gelmektedir.³⁵⁷ Bu konu da üzerinde birlik sağlanamayan ve her âlimin kendi kriterleri doğrultusunda belirlediği okuyuş şekillerinden ibarettir.

Yedi harf bağlamındaki okuyuşlar genel olarak üç kategoride incelenmektedir. Bunlar, fonetik farklılıklar, ferşi ihtilaflar ve müteradif okumalardır.

Fonetik farklılıklar, kelimenin telaffuz ve seslendirilmesi ile alakalıdır.³⁵⁸ Bu tür okuyuşlar aynı kelimelerin farklı okuyuş şekilleri oldukları için yazıda gösterilemezler. İdğam, İmale, işmam, sekte ve nakil gibi konular fonetik farklılıklar olarak nitelendirilmektedir.

Ferşi farklılıklar, gramere dayalı farklılıklar olup, takdim- tehir, irap farklılığı, isimlerin müfred veya cemi olması ve malum-meçhul okuma, sarf ve nahiv yönünden farklılıklar, hareke farklılıkları, harf değişiklikleri, mazi, muzari ve emir fiillerinin çekim yönünden farklılıkları, ziyade ve noksanlıklar gibi hususlardır.³⁵⁹

Müteradif farklılıklar ise, aynı manaya gelen lafızların birbirinin yerine kullanılmasıdır.³⁶⁰ Müteradifler mushafra kaydedilmemiştir. Kıraat ilminde de bu tür okumalar kabul görmemiştir.

³⁵⁴ Suyuti, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *Tenviru'l-Hevâlik Şerhu ala Muvatta Mâlik I-III*, Dâru İhya-i Kütübi'l-Arabi, Beyrut ty, I, 206-7.

³⁵⁵ Mennâu'l-Kattân, *Nuzûli'l-Kur'ân-i ala Seb'ât-i Ahruf*, Mektebetü'l-Vehbe, Kâhire ty, 35.

³⁵⁶ Mekki b. Ebi Tâlip, *el-İbâne an Meâni'l-Kirâât*, 73.

³⁵⁷ İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, el-Mektebtü'l-İlmiyye, Beyrut 1973, 66.

³⁵⁸ Dağ, Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım, 57.

³⁵⁹ Yaşar Akaslan, "Kırâat-i Aşere'de Ferş Yönünden Farklılıklar", *İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4, 2017, 8-9.

³⁶⁰ Sâlih, 110.

Abdullah Mes'ûd'dan yedi harf bağlamındaki okuyuşlar nakledilmiştir. Bunlardan fonetik farklılıklar seslendirme ile alakalı olup yazıda gösterilemeyeceğinden dolayı konumuz dışındadırlar. Ferşi okumaların ise bir kısmını sahih kıraat olarak Kıraat-i Aşere'deki karşılıkları ile beraber zikretmiştik. Kalan kısmını ise yedi harfle alakalı okuyuşlar arasında zikredeceğiz.

Abdullah ibn Mes'ûd kıraatinin yedi harf bağlamındaki okuyuşlarında en fazla yekûn tutan kıraatleri müteradif ve ferşi okumalardır. Gerek yedi harf ruhsatının verilmesi, gerekse İbn Mes'ûd'un Huzeyl lehçesiyle okuması gibi saiklerle rivâyet edilen müteradif ve ferşi okumalar bulunmaktadır. Bu müteradifler ve ferş ile ilgili okuyuşlardan tespit edebildiklerimiz ise şunlardır.

Tablo 2.3. Yedi Harf (Ahrufu's Seb'a) Bağlamındaki Okuyuşlar

Sûre-Âyet	İbn Mes'ûd Kıraati
Fâtiha 6	أَرْشِدْنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ
Fâtiha 7	صِرَاطَ مَنْ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ
Fâtiha 7	غَيْرِ الْمَغْضُوبِ
Bakara 7	عَشْوَةَ - عَشِيَّةَ
Bakara 9	يَخْذَعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا
Bakara 14	وَإِذَا خَلَوْا بِشَيْاطِينِهِمْ
Bakara 17	فَأَضَانَتْ
Bakara 20	يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْتَطِفُ
Bakara 20	مَرَّوَا فِيهِ - وَمَضَوْا فِيهِ
Bakara 20	لَا ذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ
Bakara 23	أَنْزَلْنَا عَلَى عَبْدِنَا
Bakara 24	أَعْتَدْتُ لِلْكَافِرِينَ
Bakara 25	مُطَهَّرَاتٍ
Bakara 26	وَبِعُوضَةٍ

Tablo 2.3. (Devamı)

Bakara 26	يُضِلُّ بِهِ كَثِيرٌ وَيُهْدَى بِهِ كَثِيرٌ
Bakara 26	وَمَا يَضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ
Bakara 31	عَرَضَهُنَّ
Bakara 32	سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا أَعْلَمْتَنَا
Bakara 36	فَوَسَّوْا لَهُمَا
Bakara 40	بِعَهْدِي
Bakara 42	تَكْتُمُونَ
Bakara 46	يَعْلَمُونَ
Bakara 48	لَا يُؤْخَذُ
Bakara 49	يُقْتَلُونَ
Bakara 60	تَعَبْتُ
Bakara 61	ثَوْمَهَا
Bakara 61	مِصْرَ
Bakara 61	بِآيَاتِ اللَّهِ وَقَاتِلُوا النَّبِيِّينَ
Bakara 63	مَا آتَيْنُكُمْ
Bakara 63	وَتَذَكُّرُوا
Bakara 68	سَلْ لَنَا رَبَّكَ
Bakara 70	إِنَّ الْبَاقِرُ يَشَابَهُ عَلَيْنَا
Bakara 72	فَتَدَارَ أُنْمَ
Bakara 74	ثُمَّ قَسَا قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسَاوَةً
Bakara 83	مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَآئِيلَ لَا يَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ
Bakara 83	ثُمَّ تَوَلَّوْا إِلَّا قَلِيلًا مِنْكُمْ وَأَنْتُمْ مُعْرِضُونَ
Bakara 85	وَتُخْرِجُونَ طَوِيقًا مِنْكُمْ مِنْ دِيَارِهِمْ
Bakara 85	وَأِنْ يَأْخُذُوا نُقْدُوهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ

Tablo 2.3. (Devamı)

Bakara 85	فَمَا جَزَاءُ مَنْ فَعَلَ ذَلِكَ مِنْكُمْ
Bakara 89	مُصَدَّقًا
Bakara 90	بِئْسَمَا اسْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ
Bakara 92	مُوسَىٰ بِالتِّيْنَاتِ ثُمَّ اتَّخَذُ الْعِجْلَ مِ
Bakara 96	وَمَا هُوَ بِمُنْزَحٍ مِنَ الْعَذَابِ
Bakara 100	أَوْ كَلَّمَا عُوْهُدُوا عَهْدًا نَقَضَهُ فَرِيقٌ
Bakara 101	مُصَدَّقًا
Bakara 102	هُمَا بَضَارِيْن
Bakara 104	رَاعُونَا
Bakara 105	وَلَا الْمَشْرِكُونَ
Bakara 106	مَا نَنْسِيْكَ مِنْ آيَةٍ أَوْ نَنْسَخْهَا
Bakara 108	سُئِلَ
Bakara 111	يَهُودِيًّا أَوْ نَصْرَانِيًّا
Bakara 114	خُفْيَا
Bakara 115	فَإَيُّمَا تُولُوْا تَمَّ وَجْهُ اللَّهِ
Bakara 119	إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَنْ تُسْأَلَ عَنْ أَصْحَابِ الْجَنَّةِ
Bakara 123	وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَغْنِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا
Bakara 124	الظَّالِمُونَ
Bakara 128	وَأَرِ هِمَّ مَنَاسِكِهِمْ وَتُبْ عَلَيْهِمْ
Bakara 85	فَمَا جَزَاءُ مَنْ فَعَلَ ذَلِكَ مِنْكُمْ
Bakara 132	يَا بَنِيَّ
Bakara 139	أَتَحَاجُّونَا
Bakara 144	مَا كُنْتُمْ قَوْلُوا وُجُوْهُكُمْ قَبْلَهُ

Tablo 2.3. (Devamı)

Bakara 148	وَلِكُلِّ جَعَلْنَا قَبْلَهُ يَرْضَوْنَهَا
Bakara 149	قَوَالٍ وَجْهَكَ شَطْرَ
Bakara 150	أَيْنَمَا
Bakara 158	أَنْ يَطُوفَ بِهِمَا وَمَنْ يَتَطَوَّعَ بِخَيْرٍ
Bakara 159	مَنْ بَعْدَ مَا بَيَّنَّهُ لِلنَّاسِ
Bakara 162	يَنْصَرُونَ
Bakara 177	أَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ تَلْقَاءَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ
Bakara 177	وَالْمُؤْفِينَ بِعُهُودِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا
Bakara 178	عَلَيْكُمْ الْقَصَصُ فِي الْقَتْلِ
Bakara 178	فَمَنْ عَفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبِعْ بِالْمَعْرُوفِ
Bakara 184	أَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ
Bakara 184	مِنْ أَيَّامٍ أُخْرَى
Bakara 184	فَمَنْ تَطَوَّعَ بِخَيْرٍ فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ
Bakara 187	الرُّفُوتُ
Bakara 196	أَقِيمُوا
Bakara 202	نَصِيبٌ مِمَّا اكْتَسَبُوا
Bakara 204	فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَسْتَنْشِدُ اللَّهَ
Bakara 210	أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلَائِكَةُ قُضَاءَ الْأَمْرِ
Bakara 212	زُيِّنَتْ
Bakara 219	وَأَثْمُهُمَا أَكْثَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا
Bakara 222	يَتَطَهَّرُونَ
Bakara 237	تَجَامَعُوهُنَّ
Bakara 241	مُطَلَّقَةً
Bakara 249	إِلَّا قَلِيلٌ

Tablo 2.3. (Devamı)

Bakara 255	الْقِيَامِ
Bakara 257	الطَّوَاعِثُ
Bakara 259	قِيلَ أَعْلَمُ
Bakara 260	قِيلَ أَوَلَمْ تُؤْمِنُ
Bakara 260	فُصِّرْهُنَّ إِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلَى كُلِّ جَبَلٍ
Bakara 266	أَعْنَابٍ
Bakara 267	وَلَا تَأْمَمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ
Bakara 267	إِلَّا أَنْ تَغْمَضُوا فِيهِ
Bakara 279	فَأَيُّقِنُوا
Bakara 280	وَأِنْ كَانَ ذَا عُسْرَةٍ فَنَازِرَةٌ
Bakara 280	إِلَى مَيْسُورِهِ
Bakara 280	وَأَنْ تَتَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ
Bakara 281	تُرْدُونَ
Bakara 282	يُضَارِرُ
Bakara 283	فَإِنْ كُنْتُمْ عَلَى سَفَرٍ فَلَمْ تَجِدُوا كُتَّابًا
Bakara 285	وَيُفَرِّقُونَ
Âl-i İmran 2	الْقِيَامِ
Âl-i İmran 3	أَنْزَلَ
Âl-i İmran 13	يُرَوْنَهُمْ
Âl-i İmran 13	شَهِدَا اللَّهُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ
Âl-i İmran 13	وَأُولُوا الْعِلْمِ الْقَائِمُ
Âl-i İmran 19	الْحَقِيقَةُ
Âl-i İmran 21	قَاتِلُوا الَّذِينَ

Tablo 2.3. (Devamı)

Âl-i İmran 30	وَدَّتْ
Âl-i İmran 33	آل محمد
Âl-i İmran 42	قال
Âl-i İmran 43	واركعي واسجدي في الساجدين
Âl-i İmran 45	إِذْ قَالَ الْمَلِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ لَيَبْشُرُكِ بِكَلِمَةٍ
Âl-i İmran 49	أَنِّي قَدْ جِئْتُكِ بآيَاتٍ مِنْ رَبِّكُمْ
Âl-i İmran 49	فَأَنْفَخُهَا فِيهِ فَتَكُونُ طَيْرًا
Âl-i İmran 57	فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَأَوْفَيْهِمْ أَجْرَهُمْ
Âl-i İmran 64	عدلٍ
Âl-i İmran 73	قُلْ إِنَّ الْهُدَى هُدَى اللَّهِ إِنَّ يُوتَى أَحَدٌ
Âl-i İmran 73	قُلْ إِنَّ الْفَضْلَ عِنْدَ اللَّهِ يُؤْتِيهِ
Âl-i İmran 188	فَمَنْ أَتَوْ
Nisâ 1	تَسْأَلُونَ
Nisâ 6	أَحْسَنْتُمْ
Nisâ 6	رَشَدًا
Nisâ 9	ضُعَفَاء
Nisâ 10	وَمَنْ يَأْكُلْ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا
Nisâ 15	بِاِفْحَاشَةٍ
Nisâ 16	وَالَّذِينَ يَفْعَلُونَهُ
Nisâ 19	وَلَا أَنْ تَعْضُلُوهُمْ
Nisâ 19	إِلَّا أَنْ يَفْحُشْنَ مُبَيَّنَةً
Nisâ 23	وَرَبَّائِكُمْ الْآلَى فِي حُجُورِكُمْ
Nisâ 23	دَخَلْتُمْ بِأُمَّهَاتِهِنَّ

Tablo 2.3. (Devamı)

Nisâ 23	وَرَبَّانِيكُمْ الْآي فِي حُجُورِكُمْ دَخَلْتُمْ بِأَمَهَاتِهِنَّ
Nisâ 24	وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ أُحِلَّ لَكُمْ
Nisâ 34	فَالصَّوَّاءِ لِحِ قَوَانِي حَوَافِظُ لِلْغَيْبِ
Nisâ 34	وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضْجِعِ
Nisâ 40	نَمْلَةٍ
Nisâ 43	لَا تَقْرُبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَرَى
Nisâ 43	مِنَ الْغَيْطِ أَوْ لَمَسْتُمُ النِّسَاءِ فَلَمْ تَجِدُوا
Nisâ 43	مَاءً فَأَمُوا صَعِيداً طَيِّباً
Nisâ 46	ومن الذين
Nisâ 53	فَإِذَا لَا يُوْتُو
Nisâ 55	صُدَّ
Nisâ 57	سَيُدْخِلُهُمْ
Nisâ 59	وَالِى الرِّسُولِ
Nisâ 60	وَقَدْ أَمَرُوا أَنْ يَكْفُرُوا بِهَا
Nisâ 74	فَسُنُّوتِيهِ
Nisâ 81	بَيَّتَ مُبَيَّتٌ مِنْهُمْ
Nisâ 84	عَسَى اللَّهُ أَنْ يَكْفِيَنَا مِنَ بَاسِ الَّذِينَ كَفَرُوا
Nisâ 88	رَكَعَتِهِمْ
Nisâ 91	رُكُوسُ
Nisâ 92	وَمَا يَكُونُ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِناً
Nisâ 92	إِلَى أَهْلِهِ إِلَّا أَنْ يَتَصَدَّقُوا
Nisâ 92	فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَاتٍ
Nisâ 95	لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرِيرِ
Nisâ 103	سَنَقَرْتُمْ

Tablo 2.3. (Devamı)

Nisâ 114	فَسُنُّوْتِيْهِ
Nisâ 128	أَنْ أَصْلَحَا
Nisâ 129	كَأَنَّهُا الْمُعَلَّقَةُ
Nisâ 135	غَنِيٌّ أَوْ فَقِيرٌ
Nisâ 142	يُرُوْنَ
Nisâ 143	مُتَذَبِّبِينَ بَيْنَ ذَلِكَ
Nisâ 146	سُنُّوْتِيْهِمْ
Nisâ 157	شَبَّهَ
Nisâ 162	مِنْ قَبْلِكَ وَالْمُقِيمُونَ الصَّلَاةَ
Nisâ 166	لَكِنَّ اللَّهَ يَشْهَدُ
Nisâ 176	أَنْ لَا تَصِلُوا
Mâide 1	أَحْلَلْتُ لَكُمْ بَهِيمَةَ الْأَنْعَامِ
Mâide 2	وَلَا أَمَى إِلَيْكَ الْغَرَامَ يَبْتَغُونَ
Mâide 2	وَلَا يُجْرِمَنَّكُمْ شَنَا نُ قَوْمٍ أَنْ يُصَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا
Mâide 3	حُرِّمَ عَلَيْكُمْ الْمَيْتَةُ
Mâide 3	وَالْوَقْيِ ذَةَ وَالْمُتَرَدِّتُ وَالْمَنْطُوحَةُ وَ أَكَلُوا السَّبْعَ إِلَّا مَا ذَكَرْتُمْ
Mâide 6	فَأَمُوا
Mâide 31	أَعْجَزَتْ
Mâide 38	وَالسَّارِقُونَ وَالسَّارِقَاتُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا
Mâide 48	شَرِيعَةً
Mâide 52	يُسْرَعُونَ
Mâide 54	أَدْلَةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ غُلْظَاءَ عَلَى الْكُفَّارِ

Tablo 2.3. (Devamı)

Mâide 55	إِنَّمَا مَوْلَاكُمْ اللَّهُ وَرَسُولُهُ الَّذِينَ آمَنُوا
Mâide 64	بُسْطَان
Mâide 69	أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِغِينَ
Mâide 79	يَنْتَهُونَ
Mâide 89	يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ
Mâide 95	مثل فجزائه
Mâide 107	أُولَئِكَ
Mâide 115	قال سأنزلها
Mâide 118	إِنْ تُعَذِّبُهُمْ فَعِبَادُكَ وَإِنْ تَغْفِرَ لَهُمْ فإِنَّكَ أَنْتَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ
En'am 23	وما كان فننتهم
En'am 25	وَقَرَأَ
En'am 50	مَلِكٌ
En'am 52	بِالْعُدُوِّ
En'am 56	ضَلَلْتُ
En'am 57	إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ يَقْضِي بِالْحَقِّ وَهُوَ أَسْرَعُ الْفَاصِلِينَ
En'am 61	يَتَوَفَّاهُ
En'am 63	خُفْيَةٍ
En'am 71	وَلَا يَضُرُّنَا وَتَرْتَدُّ عَلَى أَعْقَابِنَا بَعْدُ
En'am 71	إِذْ هَدَيْنَا اللَّهَ كَالَّذِي اسْتَهْوَاهُ الشَّيْطَانُ
En'am 71	يَدْعُونَهُ إِلَى الْهُدَى أَتَيْنَا

Tablo 2.3. (Devamı)

En'am 93	عَذَابَ الْهُوانِ بِمَا كُنْتُمْ تَقُولُونَ
En'am 95	فُلَقَ الْحَبِّ
En'am 99	يَخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَرَاكِبًا وَمِنَ النَّخْلِ مِنْ طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ وَجَنَّاتٌ
En'am 99	أَنْضِرُوا إِلَى ثَمَرِهِ
En'am 105	وَكَذَلِكَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ لِيُقُولُوا دَرَسَ وَلِيُبَيِّنَ لَهُ الْقَوْمُ يَعْلَمُونَ
En'am 109	وَمَا يُشْعِرُهُمْ إِذَا جَاءَهُمْ أَنَّهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ
En'am 111	قَبِيلًا
En'am 125	يَتَصَعَّدُ
En'am 136	لَشَرِّ كَانَهُمْ
En'am 138	حَرْجٌ
En'am 139	خَالِصَ لِدُكُورِنَا وَمُحَرَّمٍ عَلَى أَزْوَاجِنَا وَإِنْ يَكُنْ مَيِّتَةً فَهُمْ فِيهَا سَوَاءٌ
En'am 145	عَلَى طَاعِمٍ طَعْمَةً
En'am 145	أَهْلًا بِهِ لِعِثْرِ اللَّهِ
En'am 154	الَّذِينَ أَحْسَنُوا
En'am 159	فَرَقُوا
A'raf 20	أَرْوِي
A'raf 23	قَالُوا رَبَّنَا أَنْ لَا تُغْفِرَ لَنَا وَتَرَحُّمًا لَنُكُونَ مِنَ الْخَاسِرِينَ
A'raf 34	أَجَالَهُمْ
A'raf 38	إِذَا تَدَارَكُوا
A'raf 40	حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْمَخِيطِ
A'raf 47	قُلَيْبٌ
A'raf 127	لِيُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَيَذُرُّكَ وَإِلَهُنَّكَ
A'raf 128	يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ

Tablo 2.3. (Devamı)

A'raf 137	يَصْنَعُ
A'raf 154	صَبَرَ
A'raf 170	إِنَّ الَّذِينَ اسْتَمْسَكُوا
A'raf 171	وَتَذَكَّرُوا
A'raf 187	كَأَنَّكَ حَفِيٌّ بِهَا
Enfâl 1	يَسْأَلُونَكَ الْأَنْفَالَ
Enfâl 2	إِذَا ذَكَرَ اللَّهُ فَرَقَتْ قُلُوبُهُمْ
Enfâl 6	تَبَيَّنَ
Enfâl 19	وَاللَّهُ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ
Enfâl 25	لِالصَّيْبِ
Enfâl 27	لَا تَخُونُوا
Enfâl 57	فُشِّرْدَ
Tevbe 7	لَيْسَ لِلْمُشْرِكِينَ عَهْدٌ عِنْدَ اللَّهِ
Tevbe 8	دِمَّةٌ
Tevbe 21	يُبَشِّرُهُمْ
Tevbe 28	وَأِنْ خِفْتُمْ عَائِلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيَكُمْ اللَّهُ
Tevbe 37	زَيْنَ لَهُمْ سَوْءَ أَعْمَالِهِمْ
Tevbe 38	ذَا قِيلَ لَكُمْ أَنْفِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ تَنَاقَلْتُمْ إِلَى الْأَرْضِ
Tevbe 47	زَادَكُمْ
Tevbe 54	وَمَا مَنَعُهُمْ أَنْ تَتَقَبَّلَ مِنْهُمْ نَفَقَاتُهُمْ
Tevbe 81	بِأَنْ قَعَدُوا خَلْفًا
Tevbe 107	مَا يَنْتُوبُ عَلَيْهِمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ
Tevbe 110	بَنَوْا رِبِيَّةً فِي قُلُوبِهِمْ وَلَوْ قَطَّعْتَ قُلُوبُهُمْ

Tablo 2.3. (Devamı)

Tevbe 112	التَّائِبِينَ الْعَابِدِينَ
Tevbe 117	مَا زَاغَتْ قُلُوبُ طَائِفَةٍ
Tevbe 119	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مِنَ الصَّادِقِينَ
Tevbe 122	طَائِفَةٍ مِنْهُمْ غُصْبَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا انْقَلَبُوا
Tevbe 126	أَوْ لَا تَرَى أَنَّهُمْ يُفْتَنُونَ
Tevbe 126	أَوْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ مَا يَسْتَعِيمُونَ وَلَا هُمْ يَتَذَكَّرُونَ
Yunus 2	أَكَانَ لِلنَّاسِ عَجَبًا أَنْ أَوْحَيْنَا
Yunus 4	إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا وَعَدَ اللَّهُ حَقًّا أَنَّهُ بِدَأَ الْخَلْقِ
Yunus 11	لَقَضَيْنَا إِلَيْهِمْ أَجْلَهُمْ
Yunus 22	وَجَرَيْنَ بِكُمْ بَرْيَجٍ طَيِّبَةٍ
Yunus 22	وَوَضَّوْا أَنَّهُمْ حَبِطَ بِهِمْ
Yunus 24	زَخَارِفُهَا وَتَزَيَّنَّتْ وَظَنَّ أَهْلُهَا أَنَّهُمْ قَادِرُونَ عَلَيْهَا أَتَيْهِمْ أَمْرُنَا
Yunus 30	تَتَلَوْا
Yunus 35	لَا يَهْتَدِي
Yunus 36	تَفْعَلُونَ
Yunus 42	وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ
Yunus 89	تَتَّبِعَا
Yunus 92	فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ يَنْدَائِكَ
Yunus 98	فَهَلَّا
Hud 12	لَوْلَا أَنْزَلِ إِلَيْهِ كَنْزٌ أَوْ جَاءَتْهُ الْمَلَائِكَةُ إِنَّمَا أَنْتَ نَذِيرٌ
Hud 16	وَحَبِطَ مَا صَنَعُوا فِيهَا وَبَاطِلًا
Hud 41	وَمُرْسِلَهَا إِنَّ رَبِّي لَغَفُورٌ رَحِيمٌ

Tablo 2.3. (Devamı)

Hud 46	أَنْ تَسْأَلُنِي
Hud 57	وَيَسْتَخْلِفْ رَبِّي قَوْمًا غَيْرَكُمْ وَلَا تَضُرُّهُ شَيْئًا
Hud 72	قَالَتْ يَا وَيْلَتَى أَنَّى لِي وَلَدٌ وَأَنَا عَجُوزٌ وَهَذَا بَعْثِي شَيْخٌ
Hud 74	وَجَاءَتْهُ الْبُشْرَى يُجَادِلُهُمْ
Hud 78	الْخَبَائِثِ
Hud 101	فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ آلِهَتُهُمُ الَّتِي يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ
Hud101	وَمَا زَادَهُمْ غَيْرَ تَتَابُعٍ
Hud 111	إِنْ كُلُّ لَمَا
Hud 113	تُنْصَرُوا
Hud 116	بَقِيَّةٍ
Yûsuf 10	لَا تَقْتُلُوهُ وَجَعَلُوهُ
Yûsuf 12	نَلْعَبُ
Yûsuf 17	نَنْتَضِلْ
Yûsuf 18	فَصَبِرَا جَمِيلًا
Yûsuf 22	جَعَلْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا
Yûsuf 25	وَجَدَا
Yûsuf 31	وَأَعْتَدْتُ لَهُنَّ مَثْكَأً وَآتَتْ كُلُّ وَاحِدَةٍ
Yûsuf 31	هَذَا بَشَرٌ إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ
Yûsuf 33	أَصَبُّ
Yûsuf 35	عَتَّى
Yûsuf 36	أَعَصِرُ عَصَبًا وَقَالَ الْآخَرُ إِنِّي أَرِيتِي أَحْمِلُ فَوْقَ رَأْسِي ثَرِيدًا
Yûsuf 43	سَنَابِلَ

Tablo 2.3. (Devamı)

Yûsuf 49	تَعْصِرُونَ
Yûsuf 62	لِفَتْنَتِهِ
Yûsuf 64	خَيْرُ الْخَافِظِينَ
Yûsuf 65	تُبْغَى
Yûsuf 69	دَخَلُوا عَلَيْهِ عَرَفَ يَوْسُفَ أَخَاهُ
Yûsuf 72	صَوْعٌ
Yûsuf 76	كُلِّ ذِي عَالَمٍ
Yûsuf 77	فَأَسْرَهُ
Yûsuf 83	لَا يَعْلُ إِنَّ
Yûsuf 87	فُضِّلَ
Yûsuf 101	أَتَيْنَيْنِ - عَلَّمْنِي
Yûsuf 108	وَالْأَرْضُ يَمْشُونَ
Ra'd 4	قِطَاعٌ
Ra'd 4	يُسْقِيهَا مِنْ مَّاءٍ وَاحِدٍ
Ra'd 8	تَزِيدُ
Ra'd 11	مَعَاقِبُ
Ra'd 14	لَهُ دَعْوَةُ الْحَقِّ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ
Ra'd 14	ادْعُوا وَمَا دُعَاءُ الْكَافِرِينَ
Ra'd 16	قَالُوا اللَّهُ فُلْ أَفَاتَخَذْتُمْ مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ
Ra'd 19	أَوْ مِنْ
Ra'd 26	سَيَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ لَهُ
Ra'd 31	أَقْلَمُ يَتَّبِعِينَ الَّذِينَ آمَنُوا
Ra'd 31	أَوْ تَحُلْ قَرِيبًا مِنْ دِيَارِهِمْ حَتَّى يَأْتِيَ

Tablo 2.3. (Devamı)

Ra'd 33	صِدِّوْ
Ra'd 35	أَمْثَال
Ra'd 31	الْكَافِرُونَ
İbrahim 6	أَخْرَجَكُمْ
İbrahim 7	وَإِذْ قَالَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ لِي لَعْنَى حَمِيلٍ
İbrahim 8	إِنْ تَكْفُرُوا أَنْتُمْ
İbrahim 9	عَادًا وَثَمُودًا
İbrahim 24	وَفَرَعُهَا فِي الْأَرْضِ
İbrahim 41	لَوْلَدِي
İbrahim 46	وَمَا كَانَ مَكْرُهُمْ
İbrahim 50	تَغْشَى
Hicr 6	وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا يَا أَيُّهَا الَّذِي نُزِّلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ إِنَّكَ لَمَجْنُونٌ
Hicr 7	وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا يَا أَيُّهَا الَّذِي نُزِّلَ إِلَيْهِ الذِّكْرُ إِنَّكَ لَمَجْنُونٌ
Hicr 14	مِنَ السَّمَاءِ لَظَلُّوا فِيهِ
Hicr 15	سُجِرَتْ
Hicr 17	وَحَفِظْنَاَهَا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ لَعِينٍ
Hicr 51	وَأَعْلَمُهُمْ
Hicr 53	قَالُوا لَا تَوَاجَلْ إِنََّّا نُنَبِّشُكَ بِغُلَامٍ عَلِيمٍ
Hicr 54	نُنَبِّشُكَ
Hicr 65	يَلْتَقِفْنَ
Hicr 72	لَفِي سَكْرَاتِهِمْ يُلْعَبُونَ
Hicr 79	مُسْتَقِيمٍ
Nahl 9	وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ وَمِنْكُمْ جَائِرٌ
Nahl 11	يُخْرِجْ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعَ

Tablo 2.3. (Devamı)

Nahl 12	والرياحُ
Nahl 19	يَعْلَمُ الَّذِي تُبْدُونَ وَمَا تَكْتُمُونَ
Nahl 20	كَخَلْقِهِمْ لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا
Nahl 28	تَوَا فَاهُمْ
Nahl 37	يَهْتَدَى
Nahl 41	فَتَنُّوا
Nahl 48	عَنْ أَيْمَانِهِمْ وَعَنْ شَمَائِلِهِمْ يَسْجُدُ
Nahl 51	إِنَّمَا هُوَ أَنَا إِلَهُ وَاحِدٌ
Nahl 65	لَعِبْرَةٌ
Nahl 69	إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَبْصُرُونَ
Nahl 73	مَالًا يَرْزُقُهُمْ
Nahl 77	خَبِيرِ السَّاعَةِ
Nahl 85	إِذَا رَأَى الَّذِينَ ظَلَمُوا الْعَذَابَ
Nahl 96	لِلْيُوقِينَ
Nahl 97	لِلْيُوقِيَّتِهِمْ
Nahl 112	لِبَاسِ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ
Nahl 115	حَرَّمَ اللَّهُ
Nahl 124	إِنَّا أَنْزَلْنَا السَّبْطَ
İsra 1	أَسْرَى بِعَبْدِهِ مِنَ اللَّيْلِ
İsra 4	عَلَيْنَا
İsra 5	بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَنَا أُولَى بَأْسٍ شَدِيدٍ فَفَلَعُوا أَثَارَ الدِّيَارِ
İsra 37	فُرْحًا
İsra 44	سَبَّحَتْ

Tablo 2.3. (Devamı)

İsra 57	أُولَئِكَ الَّذِينَ نَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَىٰ رَبِّكَ
İsra 60	فَتَنَّهُ لَهُم
İsra 62	لَا حَتَبِكَتْهُ
İsra 71	يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أُنَاسٍ بِكِتَابِهِمْ فَمَنْ أَهْتَدَىٰ أُوتِيَ
İsra 76	يَلْبَثُوا
İsra 93	ذَهَبٍ
İsra 106	قَرَقْنَا؛
Kehf 16	وَإِذْ اعْتَزَلْتُمُوهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ
Kehf 17	وَتَرَى السَّمَاءَ إِذَا طَلَعَتْ تَزْوِيرُ عَنْ كَهْفِهِمْ
Kehf 20	يُظْهِرُ
Kehf 25	وَلَبِثُوا فِي كَهْفِهِمْ ثَلَاثَ مِائَةٍ سِنَةٍ
Kehf 28	عَيْنَيْكَ
Kehf 33	كُلُّ الْجَنَّتَيْنِ أَتَىٰ أَكْلَهُ
Kehf 45	تُدْرِيهِ
Kehf 53	مُلَاقَوْهَا
Kehf 55	وَمَا مَنَعَهُمْ إِلَّا أَنْ يُؤْمِنُوا بِرَبِّهِمْ إِذْ جَاءَهُمُ الْهُدَىٰ
Kehf 57	وَمَنْ أَكْثَرُ ذُنْبًا مِّمَّ ذُكِّرَ بِلَايَاتِ رَبِّهِ
Kehf 59	تِلْكَ الْقُرُونُ الْخَالِيَةِ
Kehf 63	فَإِنِّي نَسِيتُ الْحُوتَ وَمَا أَنسَانِيهِ أَنْ أَذْكُرَهُ إِلَّا الشَّيْطَانُ
Kehf 73	قَوْلِي
Kehf 76	تَصَحَّبَ
Kehf 77	يُنْقِصَ
Kehf 80	فَخَافَ رَبُّكَ

Tablo 2.3. (Devamı)

Kehf 96	تُوبِي زُبَرَ الْحَدِيدِ حَتَّى إِذَا سَاوَى بَيْنَ الْجَبَلَيْنِ قَالَ أَنْفُخُوا
Kehf 102	أَفْظَنْ
Kehf 109	الْبَحْرِ مَدَاداً لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تُقْضَى كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَاداً
Meryem 7	يَا زَكَرِيَّا إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ
Meryem 18	الَا إِنْ تَكُونُ تَقِيّاً
Meryem 19	لِيَهَبَ لَكَ غُلَاماً زَكِيّاً
Meryem 24	فَخَاطَبَهَا مِنْ تَحْتِهَا
Meryem 26	فَإِمَّا تَرَيْنَ مِنَ الْبَشَرِ أَحَدًا فَقُولِي إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صِيَاماً
Meryem 27	وَجَاءَتْ بِهِ تَحْمِلُهُ إِلَى قَوْمِهَا
Meryem 34	قَالَ اللَّهُ الْحَقُّ
Meryem 40	وَارِثُوا الْأَرْضَ
Meryem 51	إِنَّهُ كَانَ مُخْلَصاً وَكَانَ صَادِقاً نَبِيّاً
Meryem 59	الصلوات
Meryem 64	يَنْتَزِلُ إِلَّا بِقَوْلٍ
Meryem 66	سَاحِرِجٍ
Meryem 70	صَلِيّاً
Meryem 71	لَمَّا وَارَدَهَا
Meryem 75	وَاللَّهُ يَعْلَمُونَ
Meryem 80	وَنَرِئُهُ مَا عِنْدَهُ وَيَأْتِينَا فَرْداً
Meryem 90	تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَتَصَدَّعْنَ
Tâha 2	مَا نَزَّلَ عَلَيْكَ الْفُرْآنَ لِتُنْشِقِيَ
Tâha 17	وَمَا ذَا فِي يَمِينِكَ
Tâha 21	أَنَا سَنُرِيدُهَا كَسِيرَتِهَا

Tablo 2.3. (Devamı)

Tâha 45	يُفَرِّطُ
Tâha 48	إِنَّ الْعَذَابَ سَاحِيطٌ بِمَنْ كَذَّبَ بِمَا هِيَ
Tâha 58	سَوَاءٌ
Tâha 59	يَحْشُرُ النَّاسُ
Tâha 63	إِنْ ذَانِ إِلَّا سَاحِرَانِ
Tâha 69	تَمَّا صَنَعُوا كَيْدُ سِحْرِ وَلَا يُفْلِحُ السَّاحِرُ آيْنَ أَتَى
Tâha 72	لَنْ نُؤْمِنَ بِكَ وَنُؤْثِرَكَ عَلَى مَا رَأَيْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ
Tâha 96	فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِنْ أَثَارِ الرَّسُولِ
Tâha 97	مَوْعِدًا لَنْ نَخْلَفَهُ وَانْظُرْ إِلَى إِلَهِكَ الَّذِي ظَلْتَ عَلَيْهِ عَاكِفًا لَنُحَرِّقَنَّهُ
Tâha 103	يَتَسَاءَلُونَ
Tâha 114	نُقْضَى إِلَيْكَ وَحْيُهُ
Tâha 122	ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِ رَبُّهُ وَهَدَى
Enbiyâ 24	هَذَا ذِكْرٌ مِنْ مَعِيَ وَذِكْرٌ مِنْ قَبْلِي
Enbiyâ 30	أَنْ الْأَرْضَ وَالسَّمَاءَ
Enbiyâ 30	يَعْمَلُونَ
Enbiyâ 37	خُلِقَ الْعَجَلُ مِنَ الْإِنْسَانِ
Enbiyâ 43	أَيَسْتَطِيعُونَ مَعَ أَنْفُسِهِمْ وَلَا انْتُمُ مِنَّا
Enbiyâ 79	فَعَلَّمْ نَاهَا
Enbiyâ 82	مَنْ يَغُوصُ لَهُ وَيَعْمَلُ عَمَلًا دُونَ ذَلِكَ
Enbiyâ 94	كُفِّرَ
Enbiyâ 96	جَدَّتْ
Hac 5	فِي شَكٍّ
Hac 15	ثُمَّ لِيَقْطَعَهُ

Tablo 2.3. (Devamı)

Hac 19	اِخْتَصِمُوا
Hac 27	يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتُونَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ مَعِيْقٍ
Hac 31	تَنْهَوَى بِهِ الرِّيحُ
Hac 39	يَقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ
Müminun 14	اِنْشَأَنَاهُ نُسْخَةً سَوَاءً
Müminun 20	تَخْرُجُ بِالْذَهَبِ
Müminun 25	عَتَى حِينِ
Müminun 35	أَيَعِدُّكُمْ إِذَا مُنْتُمْ
Müminun 36	تُوْعَدُونَ
Müminun 37	نَحْيَا وَنَمُوْتُ
Müminun 54	فَذَرَهُمْ فِي سَكْرَاتِهِمْ
Müminun 55	نَمُدُّهُمْ
Müminun 63	غَمَرَاتٍ
Müminun 66	عَلَى أُنْبَارِكُمْ تَتَكُونُونَ
Müminun 67	سُمَرًا تُهْجَرُونَ
Müminun 101	يَسْأَلُونَ
Müminun 110	سُخْرِيًّا
Müminun 111	إِنِّي عَفَوْتُ عَنْهُمْ
Nur 15	إِذْ تَتْلُوْنَهُ بِالسِّنِّتِكُمْ
Nur 27	غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى يَسْلَمُوا عَلَى أَهْلِهَا وَيَسْتَأْذِنُوْكُمْ
Nur 60	وَأَنْ يَعْفُقَ خَيْرٌ لَّهُنَّ
Furkan 48	وَهُوَ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيَّاحَ مُبَشِّرَاتٍ
Furkan 74	مِنْ أَرْوَاجِنَا وَدُرِّيَّتِنَا قُرْآنَ أَعْيُنٍ
Furkan 77	فَقَدْ كَذَّبُوا الْكَافِرِينَ فَسَوْفَ يَكُونُ

Tablo 2.3. (Devamı)

Şu'arâ 4	عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ آيَةٌ فَتَطَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعَةً
Şu'arâ 20	قَالَ فَعَلْنَاهَا إِذَا أَنَا مِنَ الْجَاهِلِينَ
Şu'arâ 27	إِنَّ الرَّسُولَ الَّذِي
Şu'arâ 28	رَبُّ الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ وَمَا بَيْنَهُمَا أَنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ
Şu'arâ 39	وَقَالَ النَّاسُ هَلْ أَنْتُمْ مُسْتَمِعُونَ
Şu'arâ 42	لَعَلَّنَا إِلَى السَّحَرَةِ إِنْ هُمْ يُغْلِبُونَ نَتَّبِعْ مِنْهُمْ
Şu'arâ 60	وَاتَّبَعُهُمْ
Şu'arâ 63-64	كُلُّ فَرِيقٍ كَالطُّودِ الْعَظِيمِ وَأَزْلَقْنَا نَمَّ
Şu'arâ 90	وَأَزْلَقْتُ
Şu'arâ 170	وَوَاعَدْنَا أَنْ نُوْتِيَهُ أَهْلَهُ
Şu'arâ 205	أَفَرَأَيْتَكَ
Şu'arâ 227	مَتَّقَلَّبْ
Neml 19	ضَحِكَا
Neml 22	فَمَكَتَ فَقَالَ أَحَطُّ
Neml 25	هَلَّا تَسْجُدُونَ لِلَّهِ الَّذِي يُخْرِجُ الْخَبَا مِنَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ
Neml 32	قَاضِيَةٌ
Neml 37	إِرْجِعُوا إِلَيْهِمْ فَلَنَأْتِيَنَّهُمْ بِجُنُودٍ لَا قِبَلَ لَهُمْ بِهِمْ
Neml 39	عَفْرَاءَ
Neml 44	وَكَشَفْتُ عَنْ رِجْلَيْهَا فَلَمَّا دَخَلَتْهُ قَالَتْ إِنَّهُ صَرَخَ مُمَرَّدٌ مِنْ قَوَارِي
Neml 44	قَالَتْ رَبِّ إِنِّي قَدْ ظَلَمْتُ
Neml 74	تُخْفِي
Neml 92	وَأَنْ أَتْلُو الْقُرْآنَ
Kasas 9	وَقَالَتِ امْرَأَتُ فِرْعَوْنَ لَا تَقْتُلُوهُ قُرْتُ عَيْنٍ لِي وَلَهُ

Tablo 2.3. (Devamı)

Kasas 10	وَأَصْبَحَ فُؤَادُ أُمِّ مُوسَى فَارِغًا إِنْ كَادَتْ لَتَشْعُرَ بِهِ
Kasas 11	وَقَالَتْ لِابْنَتِهَا فَصِيَّةَ فَتَوَارَتْ عَنْهُمْ إِلَى جَانِبِ
Kasas 15	فَلَكَّرَهُ
Kasas 28	أَيُّ الْأَجْلِينَ مَا
Kasas 38	وَقَالَ يَا هَامَانَ أَوْقِدْ عَلَى الطِّينِ
Kasas 66	فَعُمِّيَتْ عَلَيْهِمُ الْأَنْبَاءُ يَوْمَئِذٍ فَهُمْ لَا يَسْأَلُونَ
Kasas 86	تَجْعَلْنَ
Ankebût 8	حَسَنًا
Ankebût 17	إِنَّ الَّذِينَ تَخْلُقُونَ لَا يَمْلِكُونَ
Ankebût 25	إِنَّمَا مَوَدَّةٌ بَيْنَكُمْ
Ankebût 34	إِنَّا مَرْسَلُونَ عَلَيْهَا غَذَابًا مِنَ السَّمَاءِ
Ankebût 45	إِنِ الصَّلَاةُ تَأْمُرُ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَى
Ankebût 50	لَوْلَا يَأْتِينَا بَأْيَةٌ
Ankebût 58	لَنُثَوِّبَهُمْ
Ankebût 66	فَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ
Rum10	عَاقِبَةُ الَّذِينَ أَسَاءُوا السُّوءَ
Rum 27	عَلَيْهِ هَيِّئْ
Rum 34	وَلِيَتَمَتَّعُوا
Rum 41	وَالْبُحُورِ الْبُرُورِ
Rum 58	لَيَقُولَنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ إِنَّمَا أَنْتُمْ
Lokman 3	بَشَرِي
Lokman 10	وَجَعَلَ الْأَرْضَ
Lokman 16	فَتُكَيَّلَ

Tablo 2.3. (Devamı)

Lokman 20	ما ظهر منها وما بطن
Lokman 33	أَخْشُوا رَبَّكُمْ
Lokman 34	بِأَيَّةٍ
Secde 16	عَنْ مَضْجِعِهِمْ
Secde 17	فَلَا تَعْلَمَنْ نَفْسٌ مَّا نَخْفِي لَهُمْ مِنْ قُرْآنٍ
Secde 24	أَقْلًا تَبْصِرُونَ
Ahzab 26	وَأَنْزَلَ الَّذِينَ أَزْرَهُمْ
Ahzab 31	وَرَسُولِهِ وَتَعْمَلْ مِنْ الصَّالِحَاتِ
Ahzab 39	الَّذِينَ بَلَّغُوا سَالَاتِ اللَّهِ
Ahzab 66	أَطَعْنَا اللَّهَ وَأَطَعْنَا الرَّسُولَ
Ahzab 68	وَالْعَنُوهُمْ لَعْنًا كَثِيرًا
Ahzab 69	وَكَانَ عَبْدُ اللَّهِ وَجِيهًا
Sebe 14	أَكَلَتْ مِنْسَاتَهُ
Sebe 37	وَهُمْ فِي الْعُرْفَةِ أَمْنُونَ
Fâtır 1	يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ
Fâtır 10	إِلَيْهِ يُصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ
Fâtır 37	مَا يَذَّكَّرُ فِيهِ مَنْ أَذَكَرَ وَجَاءَكُمْ النَّذِيرُ
Fâtır 43	وَمَكْرًا سَيِّئًا
Yâsin 8	إِنَّا جَعَلْنَا فِي آيَمَانِهِمْ أَغْلَالًا
Yâsin 14	بِالتَّالِثِ فَقَالُوا إِنَّا
Yâsin 29	إِنْ كَانَتْ إِلَّا زَيْفَةً وَاحِدَةً
Yâsin 31	أَلَمْ يَرَوْا مِنْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ
Yâsin 38	وَالشَّمْسُ تَجْرِي لَا مَسْتَقَرَّ لَهَا

Tablo 2.3. (Devamı)

Saffat 11	فَاسْتَفْتِهِمْ أَهُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ مَنِ عَدَدْنَا
Saffat 46	صَفَرَاءَ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ
Saffat 79	سَلَامًا عَلَى نُوحٍ
Saffat 103	فَلَمَّا سَلَمًا وَلَهُ لُجْبِينَ
Saffat 123	وَأَنَّ إِدْرِيسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ
Saffat 126	اللَّهُ رَبُّكُمْ اللَّهُ وَرَبُّ آبَائِكُمُ الْأَوَّلِينَ
Sâd 2	بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي غَرَّةٍ وَشِقَاقٍ
Sâd 6	وَأَنطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ يَمْشُونَ
Sâd 6	إِنِ اصْبِرُوا عَلَى الْهَيْكُمِ
Sâd 14	إِنْ كُلُّهُمْ لَمَّا كَذَّبَ الرُّسُلَ
Sâd 32	إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْلِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي
Zümer 3	قَالُوا مَا يَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرَّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى
Zümer 33	وَالَّذِي جَاءُوا بِالصَّدَقِ وَصَدَقُوا بِهِ
Duhan 13	وَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ كَرِيمٌ
Duhan 28	فَعَلَنَاهَا وَمَلَكْنَاهَا
Duhan 54	كَذَلِكَ وَمَدَدْنَاهُمْ يَعْبيسِ عَيْنِ
Câsiye 4	وَفِي خَلْقِكُمْ وَمَا بَثُّ مِنْ دَابَّةٍ لَا يَاتِ
Câsiye 23	وَجَعَلَ عَلَى بَصَرِهِ عَشَاوَةً
Câsiye 32	وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَإِنَّ السَّاعَةَ لَا رَيْبَ فِيهَا
Ahkaf 4	قُلْ أَرَأَيْتَكُمْ مَنِ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ
Ahkaf 5	مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَسْتَجِيبُ لَهُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَمَةِ
Ahkaf 21	نُ بَيْنَ يَدَيْهِ وَمِنْ بَعْدِهِ إِلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ

Tablo 2.3. (Devamı)

Ahkaf 24	هَذَا عَارِضٌ مُّمْطَرُكُمْ قُلْ بَلْ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهِ هِيَ رِيحٌ
Ahkaf 28	لَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ قُرْبَانًا إِلَى اللَّهِ
Muhammed 15	أَمْثَالُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ
Muhammed 18	فَهُلْ يَنْتَظِرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ تَأْتِيهِمْ بَغْتَةً
Muhammed 20	وَ إِذَا جَاءَ الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا لَوْلَا نُزِّلَتْ سُورَةٌ فَإِذَا أُنزِلَتْ سُورَةٌ مُحَدَّثَةٌ
Muhammed 20	نَظَرَ الْمُغَشَّى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ
Muhammed 37	تُخْرِجُ
Fetih 11	يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ
Fetih 11	إِنْ أَرَادَ بِكُمْ ضَرًّا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ رَحْمَةً
Fetih 12	أَهْلِهِمْ
Fetih 23	سَنَنْ الَّذِينَ خَلَوْا
Fetih 25	أَنْ تَطُوهُمْ بِجَهَالَةٍ فَيُنَالِكُمْ مِنْهُمْ مَعَرَّةٌ بِغَيْرِ عِلْمٍ
Fetih 25	لَوْ تَرَى أُولَئِكَ لَعَذَّبْنَا الَّذِينَ
Fetih 26	وَكَانُوا أَهْلُهَا أَحَقَّ بِهَا
Fetih 28	أَرْسَلَ عَبْدَهُ
Fetih 29	وَعَلَى مَعَهُ أَشَدُّ عَلَى الْكَافِرِ
Fetih 29	شَطْوُهُ فَازَرَهُ فَاسْتَعْلَظَ فَاسْتَوَى عَلَى سُوْقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيَغِيظَ اللَّهُ
Hucurat 9	اِقْتَتَلُوا فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى يَفِيءَ
Hucurat 10	إِخْوَانَكُمْ
Hucurat 11	قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَوْا أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَيْنَ
Hucurat 12	لَهُمْ يُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ
Hucurat 17	يَمُنُّونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمَهُمْ
Hucurat 17	هَدْيِكُمْ لِلسَّلَامِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

Tablo 2.3. (Devamı)

Kâf 18	يَلْفُظُ
Kâf 19	وَجَاءَتْ سَكَّارَةٌ أَلْحَقَ بِأَلْمُوتِ
Kâf 30	يَقَالُ لِحِثَّتِهِمْ هَلِ امْتَلَأَتْ
Kâf 30	وَتَقُولُ هَلْ فِي مَزِيدٍ
Zâriyat 5	إِنَّ وَعْدَ رَبِّكَ لَصَادِقٌ
Zâriyat 22	رَازِقِكُمْ
Zâriyat 44	الصَّوَاعِقُ
Zâriyat 58	إِنِّي أَنَا الرِّزَاقُ
Zâriyat 59	فَإِنْ لَكُمْ ذُنُوبًا
Tur 16	هَلْ تَجْزُونَ إِلَّا
Necm 11	الْقَوَادِ
Necm 28	إِلَّا اتَّبَاعُ الظَّنِّ
Kamer 7	خَاشِعَةٌ
Kamer 20	تَدْعُ النَّاسَ كَأَنَّهُمْ عُجْرُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ
Kamer 45	سَتَهْزِمُ جَمْعَهُمْ
Rahman 7	وَحَفْضُ
Rahman 9	وَأَقِيمُوا اللِّسَانَ بِالْقِسْطِ
Rahman 29	مِنْ قَوْقِ السَّمَاءِ
Rahman 54	تَطُوفَانِ بَيْنَهَا وَبَيْنَ حَمِيمٍ إِنْ
Rahman 54	مُتَّكِئِينَ عَلَى سُرُرٍ بَطَائِنُهَا مِنْ اسْتَبْرَقٍ
Vâkıa 16	نَاعِمِينَ
Vâkıa 29	طَلَعِ

Tablo 2.3. (Devamı)

Vâkıa 60	حَتَمْنَا عَلَيْكُمْ
Hadid 16	أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ
Hadid 16	مِنْ قَبْلِ فَطَوَّلَ عَلَيْهِمُ الْأَمَدُ
Hadid 23	اَوْتِيْتُمْ
Hadid 25	وَلَيَنْظُرُ
Mücadele 1	قَدْ يَسْمَعُ اللَّهُ قَوْلَ النَّبِيِّ تُجَاوِرُكَ
Mücadele 9	بِمَا أَنْتَ حَوْرُ بِهِ
Haşr 4	وَمَنْ يُشَاقِقِ اللَّهَ
Haşr 17	فَكَانَ عِقَابُهُمَا أَنَّهُمَا خَالِدِينَ فِي النَّارِ
Haşr 21	لَوْ أَنَّ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُصَدِّعًا
Mümtehhine 11	وَإِنْ فَاتَكُمْ أَحَدٌ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ إِلَى الْكُفَّارِ فَعَقَبْتُمْ
Saf 14	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا أَنْصَارَ اللَّهِ
Cuma 9	فَمَضُوا
Cuma 11	وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ تِجَارَةً لَّهُمْ أَنْفَضُوا إِلَيْهِمَا
Talak 1	إِذَا طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلَّقُوهُنَّ لِقَبْلِ طُهُورِهِنَّ
Talak 7	قَدَّرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ
Tahrim 3	عَلَيْهِ عُرِّفَ بَعْضُهُ
Tahrim 9	أَلْحَقِ الْكُفَّارَ بِالْمُنَافِقِينَ
Mülk 1	لَهُ الْمُلْكُ
Mülk 3	تَفَوَّتَ
Kalem 19	طَيْفَ
Kalem 41	مَنْ لَهُمْ شُرَكَاءُ فَلْيَأْتُوا بِشُرَكَائِهِمْ إِنْ كَانُوا صَادِقِينَ
Kalem 45	وَسَوْفَ أُمْلِي لَهُمْ وَكَيْدِي مَتِينٌ

Tablo 2.3. (Devamı)

Kalem 46	مَشْفِقُونَ
Hakka 9	مِنْ مَعَهُ
Meâric 17	مِنْ كَذَبٍ وَتَوَلَّى
Meâric 23	صَلَّوْا لَهُمْ
Nuh 23	يَعُوْثًا وَ يَعْوَاقًا
Nuh 25	مِنْ خَطَايَاهُمْ مَا
Cin 28	أَحْطْنَا
Müzzemmil 9	الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ
Müddessir 33	إِذَا أَدْبَرَ
İnsan 14	دَانِيَا
İnsan 21	عَالِيَتَهُمْ يَتَابُ سُنْدُسٍ خُضْرٌ
İnsan 21	وَأَسْنَبِرُقٌ وَخُلُوا أَسَاوِيرَ
İnsan 31	وَاللَّظَالِمِينَ
Mürselat 8	طُمِسَتْ
Mürselat 9	فُرِجَتْ
Mürselat 23	الْمُقْتَدِرُونَ
Nebe 1	عَمَّا تَسَاءَلُونَ
Nebe 35	يُسْمَعُونَ
Nâziat 19	وَإِنِّي أَهْدِيكَ
Tekvir 11	قَشَطَتْ

2.2. KIRAAT İMAMLARININ İBN MES'ÛD'A DAYANAN İSNADLARI

İsnad sözlükte bir şeyi bir şeye eklemek, yaslanmak, dayanmak, itimat etmek ve sözü söyleyenine ulaştırma³⁶¹ gibi manalara gelmektedir. Kıraat ıstılahında ise, bir metni veya sözü başından itibaren birbirine nakledenleri, özel sözlerle sıralayarak söyleyenine veya yapanına nispet etmek, dayandırmaktır.³⁶²

Günümüz kıraat olgusu içerisinde on kıraat, sahih kıraatler olarak kabul edilmektedir. On kıraatin dışındaki tüm kıraatler ise şaz kategorisinde değerlendirilmektedir. Ancak çalışmamızda daha önce de açıkladığımız gibi hem İbn Mes'ud kıraati içerisinde kıraati aşere ile hüccetlendirdiğimiz birçok sahih okuyuş bulunmakta, hem de sahih kıraatler olarak nitelendirilen on kıraat, içerisinde Abdullah ibn Mes'ud'un da bulunduğu sekiz sahâbiden rivâyet edilmektedir.³⁶³

Kıraati aşere içerisindeki on kıraatin dört tanesi senet bakımından incelendiğinde Abdullah ibn Mes'ud'a dayanmaktadır. Bunlar Asım b. Behdele, Hamza b. Habib, Halef b. Hişâm ve el-Kisâi'dir. Şaz kıraatler içinde değerlendirilen A'meş'in kıraati de sahâbe ravisi itibariyle İbn Mes'ud'a dayanır.³⁶⁴ Bu imamların Abdullah ibn Mes'ud'a dayanan isnad şemaları şu şekildedir:

2.2.1. Âsım b. Behdele

İmam Âsım Kûfe'de doğdu. Tabiunun önde gelen isimlerinden biridir. Kûfe'de Ebû Abdurrahman es-Sülemî yoluyla Hz. Ali'nin kıraatini, Zir b. Hubeyş yoluyla da İbn Mes'ud'un kıraatini öğrenmiştir. İmam Âsım'ın meşhur iki ravisi Hafs ve Şu'be'dir. İmam Âsım, Hz. Ali'nin kıraatini Hafs'a, Abdullah ibn Mes'ud'un kıraatini ise talebesi Şu'be'ye öğretmiştir.³⁶⁵ Böylece Hz. Ali'nin kıraati Hafs yoluyla, Abdullah ibn Mes'ud'un kıraati ise Şu'be yoluyla kendilerinden sonra gelen nesillere ulaşmıştır. Âsım, Sülemî'nin vefatından sonra ise Kûfe'nin kıraat hocası oldu. Âmâ bir kimse olan

³⁶¹ Fîruzâbâdi, Mecduddin Muhammed b. Yakup, *Kâmûsu'l-Muhîr*, thk: Enes Muhammed eş-Şâmi, Zekerîya Cabir Ahmed, Dâru'l-Hadis, Kâhire 2008, 810.

³⁶² Abdullah Aydın, 140.

³⁶³ Çağır, Kıraatlar Hakkında Bir Değerlendirme, 288.

³⁶⁴ Bilmen, I, 226.

³⁶⁵ Halef el-Ensâri, Ahmed b. Ali b. Ahmed, *Kitâbu'l-İkna' fî'l-Kırâati's Seb' I-II*, thk: Abdulmecid Katâmiş, Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1983, I, 115.

İmam Âsım, hicri 127 yılında vefat etmiştir.³⁶⁶ İmam Asım'ın her iki sahâbeye dayanan rivâyet zincirleri şöyledir:

Ebûbekir Şu'be'nin rivâyet senedi: Ebûbekir Şu'be → Âsım b.Behdele → Zir b. Hubeyş → Abdullah ibn Mes'ûd → Hz.Peygamber

Hafs b. Süleyman'ın rivâyet senedi: Hafs b.Süleyman → Âsım b. Behdele → Ebû Abdurrahman Es Sülemî → Ali b. Ebi Tâlip → Hz. Peygamber

2.2.2. Hamzâ b. Habib

İmam Hamza, h. 80 yılında Kûfe'de doğdu. Sahâbeden bazılarını görmesi sebebiyle tabiundan addedilmiştir. İmam Âsım'dan sonra Kûfe kıraatinin imamıdır. Kıraat imamlarının üçüncü tabakasındandır.³⁶⁷ Kıraati dolayısıyla birçok ulemânın tenkidine uğramıştır. Ancak tüm tenkitlere rağmen İbn Mücahid onun kıraatini yedi kıraat içinde saymış ve böylece İmam Hamza'nın kıraati ulemâ arasında şöhret bulmuş ve kabul edilmiştir. Kendisinden kıraati ahz etmiş iki ravisi bulunmaktadır. Bunlar Halef b. Hişâm ve Hallad b. Hâlid eş-Şeybânî'dir. O, âlim, takva ehli bir kişi ve hadis hafızı idi. İmam Hamza h. 156 yılında ticaret vesilesiyle gittiği Hulvan'da vefat etmiştir.³⁶⁸ İmam Hamza'nın Abdullah ibn Mes'ûd aracılığıyla Hz. Peygamber'e ulaşan rivâyet senedi şu şekildedir:

Hamza b. Habib → Süleyman b. Mihran el-A'meş → Yahya b.Vessab → Esved b. Yezid ve Alkâme b. Kays → Abdullah ibn Mes'ûd → Hz. Peygamber

2.2.3. Ali b. Hamza b. Abdullah el- Kisâi

Ulemâ içerisinde kıraat ve Arap dili alanındaki önemli isimlerden birisi olan İmam Kisâi, h. 109 yılında Kûfe'de doğdu. Kıraatini arz yoluyla İmam Hamza'dan almıştır.³⁶⁹ İmamu'l-Kurrâ, Şeyhu'l-Kırâe gibi lakaplarla anılmaktadır. İbn Mücâhid

³⁶⁶ Mehmet Ali Sarı, "Âsım b. Behdele", md. *DİA*, TDVY, İstanbul, 1991, III, 475.

³⁶⁷ Seyyid Rızk et-Tavil, *fî Ulûmi'l-Kırâât Medhal ve Dirâse ve Tâhkiik*, Mektebetü'l- Faysâliyye, Mekke-i Mükerrreme 1985, 86.

³⁶⁸ Hasan Tahsin Feyizli, *Kırâat-i Aşere*, DİBY, Ankara:2016, 56.

³⁶⁹ Ahmed Hâlid Şükri, Muhammed Hâlid Mansûri, Ahmed Muhammed el-Kudat, *Mukaddimât fî İlmi'l-Kırâât*, Dâru Ammâr, Amman 2001, 97.

tarafından Ya'kub'un yerine Kıraat-i Seb'a'ya dâhil edilmiştir. Devrinin en önemli nahiv âlimi olan Kisâi, Ferra ile birlikte Kûfe dil mektebinin kurucusudur. Halife Harun Reşid'in de hocası olan Kisâi, İmam Muhammed'le yaptığı bir seyahat esnasında 189 yılında vefat etmiştir.³⁷⁰ Çeşitli ilim dallarında birçok kişiden ders alan ve buna mukabil onlarca talebe yetiştiren Kisâi'nin en meşhur iki ravisi ise Ebû Hâris Leys b. Hâlid ve Hafs b. Ömer b. Abdulaziz ed-Dûri'dir. Kıraati, Abdullah ibn Mes'ûd'a dayanır. Rivâyet silsilesi şöyledir:

İmam Kisâi → Hamza b. Habib → Süleyman b. Mihran el-A'meş → Yahya b. Vessab → Esved b. Yezid ve Alkâme b. Kays → Abdullah ibn Mes'ûd → Hz. Peygamber

2.2.4. Halef b. Hişâm

Kıraati aşere imamlarının onuncusu olan Halef b. Hişâm h. 150 yılında doğdu. Halef genellikle Halefu'l-Âşir diye tanınmaktadır. İmam Hamza'nın iki ravisinden birisi olan Halef, yaklaşık 120 yerde hocasına muhalefet etmiştir.³⁷¹ Ayrıca farklı bir tarikle ahz ettiği Nâfi kıraatinin de önemli isimlerinden biridir. Halef, kıraat ilmindeki yetkinliğinin yanı sıra devrinin en önemli muhaddislerindendir. Hicri 229 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.³⁷²

Halef'in kendilerine kıraat ilmini tâlim ettirdiği meşhur iki ravisi bulunmaktadır. Bunlar İshak b. İbrahim el- Varrak ve İdris b. Abdulkerîm el- Haddad'dır. Rivâyet silsilesi Hamza b. Habib yoluyla Abdullah ibn Mes'ûd'a ve sonrasında Hz. Peygambere dayanır:

Halef b. Hişâm → Süleyman b. İsa → Hamza b. Habib → Süleyman b. Mihran → Yahya b. Vessab → Esved b. Yezid ve Alkâme b. Kays → Abdullah ibn Mes'ûd → Hz. Peygamber

³⁷⁰ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-'Aşr*, I, 173.

³⁷¹ Tayyar Altıkulaç, "Halef b. Hişâm", md. *DİA*. TDVY İstanbul 1997, XXV, 237.

³⁷² Öztoprak, 254.

2.2.5. Süleyman b. Mihran el-A‘meş

Rivâyet zinciri açısından kıraati Abdullah ibn Mes‘ûd’a dayanan bir diğer isim, şaz kıraat kâriyelerinden Süleyman b. Mihran el-A‘meş’tir. A‘meş, hafız, sikâ, Kur‘ân bilgisi gâyet geniş, zühd ehli bir kimsedir. Hicri 61 yılında Rey’de doğmuş h. 148 yılında Kûfe’de vefat etmiştir. Kıraati Yahya b. Vessab, Zir b. Hubeyş, İbrahim en-Nehai ve Asım b. Behdele’den okudu. Kıraati itkan ve zabt açısından eksiklikler içermesi sebebiyle şaz kabul edilir.³⁷³ Kendisi tedlis yapması ve şii temayülü ile de itham edilmiştir.³⁷⁴ Buna mukabil İmam Halef, Hamza ve Kisâi’nin rivâyet zincirinde bulunmaktadır.

İbn Mes‘ûd, Kıraat-i Aşere’deki dört imamın ve Şaz kıraat imamlarından A‘meş’in rivâyet silsilesinin kendisine dayandığı önemli bir kurrâdır. Ancak onun kıraati Şazdır ve Şaz kıraatler kendileriyle kıraatin uygun olmadığı, namazda tilâvet edilmesinin caiz olmadığı kıraatlerdir.

2.3. İBN MES‘ÛD KIRAATİNİN ANLAM BOYUTU

Kıraat ilmi Kur‘ân’ın anlaşılması konusunda da önemli ilimlerden birisidir. Kıraat farklılıkları tilâvet bakımından Kurrâ’ya bir zenginlik sağladığı gibi, Kur‘ân metninin daha iyi anlaşılmasında da önemli bir rol oynamıştır. Kıraatler sayesinde tefsir ilminde anlaşılması çok büyük bir öneme haiz olan bazı müphem kelimeler, kapalı lafızlar anlaşılması konusunda farklı görüşlerin olabileceği bazı kelimeler vuzûha kavuşmuş, böylece Kur‘ân tefsiri lahn ve yanlışlardan korunmuştur.

Hiz. Peygamber’den sâdır olup kurrâ aracılığıyla ümmete ulaşan kıraatlerin bir kısmı manaya olan etkilerinden dolayı tüm dönemlerde ehl-i ilmin başvuru kaynağı olurken, bir kısım kıraatler hareke, harf ve seslendirme ile alakalı olduklarından manayı etkilememiş ancak İslâm medeniyetinin bir kültür birikimi olarak sonraki nesillere aktarılmıştır.

İbn Mes‘ûd kıraatinin başka bir fonksiyonu ise fıkıh mezheplerinden bazısının fikirlerini delillendirirken onun kıraatini kullanmalarıdır. Bu durum kimi mezheplerde

³⁷³ Abdulfettah el-Gâzi, 16.

³⁷⁴ Âzami, 250.

yoğun bir şekilde kullanılırken, kimi mezheplerde birkaç görüşün dışına çıkmamıştır. İbn Mes'ûd kıraati ulemâ tarafından tefsir ve fıkha etki eden yönleriyle de değerlendirilmiştir. Şimdi bunları kısaca ele alalım.

2.3.1. İbn Mes'ûd Kıraatinin Tefsire Etkisi

Abdullah ibn Mes'ûd, kıraat ilminde olduğu gibi tefsir konusunda da bir otoritedir. Onun rivâyet ve dirâyete dayalı ilmi görüşleri sonraki müfessirler için nirengi noktası oluşturmaktadır. Bu bağlamda İbn Mes'ûd müfessirlerin birinci tabakasından kabul edilmektedir.³⁷⁵ Kendisinden en fazla tefsir rivâyeti gelen İbn Abbas'tan sonraki ikinci isimdir.³⁷⁶

Abdullah ibn Mes'ûd'un Hz. Ömer tarafından Kûfe'ye gönderilmesiyle birlikte her alanda bir ilim merkezine dönüşen Kûfe, İbn Mes'ûd öncülüğünde kurulan tefsir medresesinin de merkezi haline gelmiştir. Kûfe tefsir okulunun ilk kurucusu ve hocası olan İbn Mes'ûd,³⁷⁷ Hz. Peygamber'den almış olduğu kıraat tâliminin de etkisiyle tefsir ilminin de önemli ismi olmuştur. Onun bu alandaki başarısı hiç şüphesiz âyetlerin vücûhatını bilmesi, kıraat ilminin başlangıcı sayılabilecek Medine dönemine ulaşması ile bağlantılıdır.

İbn Mes'ûd kıraati sahâbe tefsirinin hem anlaşılması hem de hüccetlendirilmesi açısından önemlidir. Çünkü İbn Mes'ûd, sünneti ve âyetlerin manasını bizzat Hz. Peygamber'den almıştır. Ebû Musa el-Eşâri: “*Bize (Rasûllün evine girme konusunda) perde çekildiğinde İbn Mes'ûd'a içeriye girmesi için izin veriliyordu. Biz yanında olmadığımızda O, Peygamber'in yanında bulunuyordu*” demiştir.³⁷⁸

İbn Mes'ûd kıraatinin âyetleri açıklamadaki yetkinliğine işâret eden bir diğer rivâyet, tefsir konusunda sahâbenin önde gelen ismi olan İbn Abbas'ın talebesi ünlü müfessir Mücâhid b. Cebr'e aittir. O, “*Eğer Abdullah b. Abbas'a soru sormadan evvel Abdullah ibn Mes'ûd'un kıraatini okumuş olsaydım birçok meselede soru sormaya*

³⁷⁵ Aydüz, 25.

³⁷⁶ Fehd b. Süleyman, 26.

³⁷⁷ Küçükkalay, 154.

³⁷⁸ Müslim, Fedâilu's-Sahâbe: 112, 113.

ihtiyaç duymazdım”³⁷⁹ demektedir. Bu durum hiç şüphesiz İbn Mes’ûd kıraatinin tefsir ilmi açısından kıymetini göstermektedir.

Abdullah ibn Mes’ûd kıraatinin tefsir açısından önemli olduğu bir diğer nokta bugün şaz okuyuş olarak nitelendirilen okuyuşlarıdır. Müdrec okumalar ve yedi harf bağlamındaki kıraatleri tefsir ilminin önemli başvuru kaynaklarıdır. Çalışmamızın şaz okuyuşlar kısmında tablo şeklinde de gösterdiğimiz gibi İbn Mes’ûd’un bu şekildeki okumaları bir hayli fazladır. Bu konuda birçok örnek bulunmakla birlikte çalışmamızın hacmini de göz önüne alarak bir örnekle iktifa edeceğiz.

380 *فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ* kısmı müdrec olan bir eklemedir. İbn Mes’ûd’un bu kaydı sayesinde âyeti yorumlamada ve hüküm çıkarmada isabet sağlanmıştır.

Erken dönem müfessirleri de görüşlerinin hüccetlendirilmesi ve desteklenmesi açısından İbn Mes’ûd kıraatine çokça başvurmuşlardır. Örneğin İmam Mâturidi, tefsirinde İbn Mes’ûd kıraatini sıklıkla kullanmıştır. Neredeyse Te’vilâtü’l Kur’ân’da İbn Mes’ûd kıraati dışında bir kıraat bulunmamaktadır. İmam Mâturidi kıraatleri gerekçelendirmede de İbn Mes’ûd kıraatini delil saymıştır ve bu kıraate güvenilmesini söylemiştir.³⁸¹

Tefsirinde İbn Mes’ûd kıraatine başvuran bir diğer isim Taberi’dir. Taberi 285 yerde İbn Mes’ûd kıraatine atıfta bulunmuş ve görüşlerini delillendirmede kullanmıştır.³⁸² İbn Mes’ûd kıraatinin mevcut tefsirler içerisindeki kullanımı diğer kıraatlerden oldukça fazladır. İbn Mes’ûd kıraatinin gerek hüccetlendirmede gerekse karşılaştırmada kullanılmadığı bir tefsir neredeyse yok gibidir. Onun kıraatindeki çeşitlilik ve alanındaki bilgi birikimi tüm dönemlerde ehli için ufuk açıcı nitelikte olmuştur.

³⁷⁹ Zehebi, *et-Tefsir ve’l-Müfessirun*, I, 41.

³⁸⁰ Bakara, 2/198

³⁸¹ Satybaldiev, 73.

³⁸² Şahin, 26.

2.3.2. İbn Mes'ûd Kıraatinin Fıkhi Hükümlere Etkisi

Genel bir tanım olarak, “*Şer’i ameli hükümleri tafsili delilleriyle bilmektir*”³⁸³ diye tarif edilen fıkıh ilmi, Abdullah ibn Mes'ûd kıraatinin belki de en önemli işlevini oluşturmaktadır.

Abdullah ibn Mes'ûd henüz Hz. Peygamber hayatta iken fetva ehliyetine haiz bir kişiliktir. İlmi derinliği, sünnetin ruhuna olan vukûfiyeti sayesinde Hz. Peygamber’in yanısıra sahâbeninde övgülerine mazhar olmuştur. Muaz b. Cebel ölmeden önce Abdullah ibn Mes'ûd’u kendisinden ilim tahsil edilecek dört kişiden biri olarak saymıştır.³⁸⁴

Sahâbe fetva konusunda da İbn Mes'ûd’u kendilerine tercih etmişlerdir. Medine’deki altı fakihden biri olan Ebû Musâ el-Eşâri kendisine soru soranları sünneti daha iyi bildiği ve fetva ehliyetine sahip olduğu gerekçesiyle Abdullah ibn Mes'ûd’a yönlendirmiştir.³⁸⁵

Kûfe tefsir medresesinin kurucusu olan Abdullah ibn Mes'ûd, aynı zamanda İslâm fıkının iki ekolünden birisi olan Ehl-i Re’y’in de kurucularındandır. Re’y ekolünün ilk temsilcileri sayılabilecek İbrahim en- Nehâi (ö. 96/714), Hammad b. Süleyman, (ö. 120/738) ve Ebû Hanife (ö. 150/767) ilimlerini silsile yoluyla Abdullah ibn Mes'ûd’un talebelerinden almışlardır. Hanefî Mezhebinin kurucusu İmam-ı Âzâm Ebû Hanife, İbn Mes'ûd’un kurduğu Kûfe medresesi mezunudur.³⁸⁶

İbn Mes'ûd’dan sonra gelen fukahanın İbn Mes'ûd kıraatine bakışları çeşitlilik arz etmektedir. Bu bağlamda bir kısım fukaha, İbn Mes'ûd kıraatini okunması muteber kıraatlerden saymamıştır. Ancak hüküm istinbatındaki yöntem ve kaynakları incelendiğinde fukahanın İbn Mes'ûd kıraatini sıkça kullandığı, gerekçelendirmenin bu kıraate göre yapıldığı farkedilecektir. Özellikle Hanefî mezhebi fakîhleri İbn Mes'ûd kıraatini çokça kullanmıştır. Hatta ulemânın bir kısmına göre Ebû Hanife’nin görüşleri

³⁸³ Cürcani Muhammed Şerif, *Kitâbu’l-Târifât*, thk: Abdurrahman el-Mera’seli, (3. bs) Dâru’n-Nefâis, Beyrut 2012, 246.

³⁸⁴ el-Cevziyye, *İ’lamü’l-Muvakkîn an Rabbi’l-âlemîn*, IV, 482.

³⁸⁵ Müslim, Fedailü’s-Sahâbe: 112,113

³⁸⁶ el- Karâdâvi Yusuf, *Sünneti Anlamada Yöntem*, (Çev. Bunyamin Erul), (8. bs) Nidâ Yayıncılık, İstanbul 2016, 64,

İbn Mes'ûd'a dayanır.³⁸⁷ İmam-ı Âzâm'ın görüşlerinin büyük bir kısmı İbn Mes'ûd'un kıraati ve görüşleri ile uyumludur.

İbn Mes'ûd kıraatinin fıkıh ilminde hüccet olarak kullanıldığını gösteren örnekler bulunmaktadır. Bu örneklerden biri yemin keffaretinde orucun nasıl tutulacağı konusundadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de yemin edip bu yeminin gerekliliklerini yerine getirmeyen kimseler için üç gün keffaret orucu tutmaları emredilmiştir. Maide sûresi 89. Âyette:

لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشْرَةِ مَسَاكِينَ مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعَمُونَ أَهْلِيكُمْ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ

*“Allah sizi kasıtsız olarak yaptığınız(ağzınızdan çıkıveren) yeminlerden ötürü sorumlu tutmaz, fakat bilerek ettiğiniz yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun da keffâreti, ailenize yedirdiğinizin ortalama seviyesinden on fakire yedirmek yahut onları giydirmek ya da bir köle âzat etmektir. Bunlara imkânı olmayan kimse ise üç gün oruç tutmalıdır. Yemin ettiğinizde (bozarsanız) yeminlerinizin keffâreti işte budur. Yeminlerinize bağlı kalın. Allah âyetlerini sizin için bu şekilde açıklıyor ki şükredesiniz.”*³⁸⁸ buyurulmuştur.

İlgili ayetin metninden bu orucun aralıklı mı yoksa peşpeşe mi tutulacağı zahiren çıkarılamamaktadır. Ancak Abdullah ibn Mes'ûd'a nispet edilen kıraatte ilgili kısım فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ مُتَتَابِعَاتٍ şeklinde geçmektedir. Hanifi ulemasına göre her ne kadar şaz kıraat kapsamında değerlendirilse de Abdullah ibn Mes'ûd'un bunu ya Peygamber'den duyup mushafına kaydettiği, ya da kendi içtihiadı olduğu gerekçesiyle kabul eden Hanefilere göre yemin keffareti peşpeşe tutulmalıdır. Tevatüren nakledilmeyen kıraatleri delil olarak kabul etmeyen fakihlere göre ise yemin keffareti olan oruçlar aralıklı olarak tutulabilirler.³⁸⁹

Bir diğer âyette ise İbn Mes'ûd, Bakara sûresindeki لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ 390 ziyadesiyle وَعَلَى الْوَارِثِ ذِي الرَّحْمِ الْمَحْرَمِ 390 âyetini وَمِثْلُ ذَلِكَ 390 ziyadesiyle وَعَلَى الْوَارِثِ ذِي الرَّحْمِ الْمَحْرَمِ 390 okumuştur. Ziyadesiz okumada mana “Mirasçı nafaka ile mükelleftir” şeklinde iken,

³⁸⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 91.

³⁸⁸ Maide: 5/89

³⁸⁹ Şaban, 37.

³⁹⁰ Bakara: 2/233

ziyade ile birlikte “Evlenilmesi yasak yakın akrabadan olan” şekline dönüşmüş ve hüküm de buna göre belirlenmiştir.

Abdullah ibn Mes'ûd kıraati mezheplerin kabul veya reddine göre hüküm istinbatında kullanılmış ve bu durum fıkhn işlevselliğini genişletmiş, fukaha için hareket alanı sağlamıştır. Zamanın ve şartların değişmesi ile birlikte İbn Mes'ûd kıraati muâsır fukahanın da hüküm istinbatında kullanabileceği bir kıraat şekli olarak konumunu muhafaza etmektedir. Günümüzde Hanifi mezhebi dışındaki mezhep müntesiplerinden bazılarında İbn Mes'ûd kıraatini hüküm istinbatında kullandığı bilinmektedir.

2.4. İBN MES'ÛD KIRAATİNE YAKLAŞIMLAR

İbn Mes'ûd kıraati farklı kesimlerin de ilgisini çekmiş ve onun kıraati hakkında lehte ve aleyhte farklı fikirler ortaya atılmıştır. Kişilerin İslama bakışlarından bağımsız olarak değerlendiremeyeceğimiz bu görüşler kimi zaman bir tarafgirliğin, kimi zaman ise düşmanca tavırların tezâhürüdür. Bu bağlamda inceleyeceğimiz iki grup Müsteşrikler ve Şia'dır.

2.4.1. Müsteşriklerin (Oryantalist) İbn Mes'ûd Kıraatine Bakışı

Şarkiyatçılık ya da Batı terminolojisindeki karşılığıyla oryantalizm: Batı kökenli bilim erbabının özellikle son iki yüzyıllık süre içerisinde genel olarak tüm dinleri özelde ise İslâm dinini araştıran ve ulaşmış oldukları bilgileri, ilim dünyasıyla paylaşan araştırma gruplarının ortak adıdır diye tarif edilebilir. Oryantalizm hakkında; “*Batının Doğu hakkındaki imajları veya Doğu'ya ilişkin Batılı kollektif akıl*” şeklinde kısa bir tarif de yapılmıştır.³⁹¹

İslâm kültür ve medeniyetiyle uzun asırlar önce tanışan Batı, son iki yüzyıl içerisinde İslâm'ı tüm yönleriyle araştırmaya yönelmiş, gerek bireysel, gerekse üniversitelerinde kurmuş oldukları İslâm araştırmaları kürsüleriyle kurumsal olarak İslâm'ı incelemiş ve İslâm dini hakkında eserler neşretmeye başlamışlardır. Kur'ân'ın vahiy süreci, Hz. Peygamber'in nübüvveti, cem ve istinsah, kıraatler gibi birçok konuda

³⁹¹ Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, Küre Yayınları, İstanbul 2010, 7.

görüşlerini dile getiren müsteşrikler, son dönemlerde bu çalışmalarına hız vermişlerdir. Batılı araştırmacıların İbn Mes'ûd kıraatiyle alâkalı görüşlerine geçmeden önce Kur'ân ve kıraatlere bakışlarını ele almak konumuza girizgâh olması açısından faydalı olacaktır.

Batılı araştırmacıların üzerinde durdukları iki önemli husus vahiy ve vahyin ilk muhatabı olan Hz. Peygamber'dir. Onlardan bazılarının iddialarına göre Kur'ân-ı Kerîm, epilepsi hastası olan³⁹² Muhammed'in, kâhin bir papazın telkinleriyle³⁹³ uydurup yazdığı,³⁹⁴ metin yanlışlarıyla³⁹⁵ dolu bir kitaptır.

Bir diğer iddialarını Kur'ân'ı diğer mukaddes kitaplarla kıyas ederek delillendirmişlerdir. Müsteşriklere göre Kur'ân-ı Kerîm, Kitâb-ı Mukaddes'e göre daha iyi düzenlenmiş bir kitap değildir. Hatta dizgi ve düzenlemeleri Kitâb-ı Mukaddes'ten aşırmadır.³⁹⁶ Kur'an ve Hz. Peygamber hakkında bu şekilde düşünen oryantalistlerin Kur'ân kıraatleri ile ilgili birçok iddiası bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı şu şekildedir:

Ünlü müsteşrik İgnaz Goldziher'e göre, kıraatler İslâm dini içerisinde ortaya çıkması muhtemel bazı sorunların bertaraf edilmesi amacıyla ortaya sürülmüş okumalardır. Birbirlerine muhalif kıraatler ise müstensihin unuttuğu bazı okuyuşların yeniden ikâme edilmesinden başka bir şey değildir. Dönemin Arap yazısı da noktasız ve harekesiz olması sebebi ile buna imkân sağlamıştır. Dolayısıyla kıraatlerin tamamı tahrifi gizlemek içindir ve uydurmadır.³⁹⁷

Müsteşriklerin kıraatler konusunda savundukları bir diğer iddia, kıraatlerin tamamen içtihadı dayalı olduğu, ilâhi veya nebevi bir aslının bulunmadığıdır. Kıraate dair rivâyetler tamamen kişilerin ihtiyarına dayanır. Bundan dolayı üzerinde ittifak

³⁹² Suat Gözütok, *Oryantalistlerin Kur'ân Tarihine Bakışları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, 12.

³⁹³ Juhnoll G.A. Albert, "İslâm'ın İlk Döneminde Kur'ân Kıraatî'nin Durumu", (Çev. Yusuf Alemdar), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4, (12), 2004, 2.

³⁹⁴ W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, (Çev: Râmi Ayas, Azmi Yüksel), AÜBE, Ankara 1986, 70.

³⁹⁵ Abdulhamit Birişik, *Uluslararası Kıraat Sempozyumu "Tarihten Günümüze Kıraat İlmî"*, DİBY, Ankara 2015, 12.

³⁹⁶ Şenol Çakmak, *Kur'an'a Oryantalist Yaklaşımlar: John Wansbrough Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), FÜSBE, Elazığ 2016, 67.

³⁹⁷ Lokman Şan, "Goldziher'e Göre Kıraatlerin Kaynağı", *DiD*, 53, (4), 2017, 10.

edilen bir metin bulunmamaktadır.³⁹⁸ Müsteşrikler Abdullah ibn Mes'ûd'un Kur'ân tarihindeki durumu ve kıraati ile alakalı birtakım görüşler serdetmişlerdir.

Rus oryantalist Ostroumov'a göre, Hz. Osman'ın istinsahının sebebi siyasi bir hamle ile güç devşirmektir. Hz. Osman bu dönemde tâkip altındadır ve siyaseten taraftar kazanma telaşına düşmüştür. İstinsah heyetinin başına Zeyd b. Sâbit'in getirilip ondan çok zaman önce hıfzını tamamlamış olan Abdullah ibn Mes'ûd'u engellemesini de bu itibar kazanma hevesine bağlamaktadır.³⁹⁹

Bir diğer oryantalist Schwally (ö.1919), Kur'ân'ın istinsahında Zeyd b. Sâbit'in Abdullah ibn Mes'ûd'a tercih edilmesini yadırgar. Ona göre Abdullah ibn Mes'ûd bu komisyonun başına getirilmelidir. Çünkü İbn Mes'ûd hem ilmi yeterliliği hem de İslâm'a hizmet açısından Zeyd b. Sâbit'ten daha evlâdır. Zeyd b. Sâbit daha Müslüman olmamışken İbn Mes'ûd Peygamber'den yetmiş iki sûre ezberlemişti.⁴⁰⁰ Schwally bu görüşü ile Hz. Osman'ın kendisine itiraz etmesi muhtemel olan Abdullah ibn Mes'ûd'un yerine, Medine'li ensarı heyete topladığını ve yanlı bir şekilde istinsahı yaptırdığını söylemektedir.

Kıraatleri Arap yazısının durumuna bağlayan Goldziher, İbn Mes'ûd ve Übey b. Ka'b kıraatlerini de bu durumun bir tezahürü olarak görmektedir. Bu iki kıraattteki müdrec okumaları da buna bağlamaktadır. O'na göre aslında kıraat denilen bir kavram bulunmamaktadır. Müslümanlar böyle yapmakla geçerli olmayan bu okuyuş şekillerini meşrulaştırmışlardır.⁴⁰¹

Oryantalist yaklaşımın bir diğer savunucusu Arthur Jeffery, Sahâbe Mushafları üzerinden Mushaf-ı Osmâni'yi eleştirmektedir. Jeffery'e göre İbn Mes'ûd Mushafı ve diğer Mushaflar, Mushaf-ı Osmâni'ye rakiptir. Ayrıca farklı Mushafları İmam Mushaf'a nispet eden Jeffery, bununla Mushaf-ı Osmâni'nin meşruiyetini sorgulamaktadır.⁴⁰²

Rudi Paret ise, İbn Mes'ûd 'u kıraatini oluştururken bunu gelişi güzel bir formda yapmakla itham eder. Ona göre İbn Mes'ûd, manaya uygun olduğu takdirde kelimeleri

³⁹⁸ Birişık, *Tarihten Günümüze Kıraat İlmî*, 12.

³⁹⁹ Alau Adilbayev, *Rus Oryantalistlerin Kur'ân Çalışmaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara, 2000, 140.

⁴⁰⁰ Gözütok, 17.

⁴⁰¹ Şan, 20.

⁴⁰² Mohammad Chaudhary, "Oryantalizm'in Kıraat Farklılıklarına Bakışının Tenkidi- Arthur Jeffery", (Çev. Mahmut Ay), *İÜİFD*, (25), 2011, 192.

müteradifleri ile değiştirmekten çekinmemiştir.⁴⁰³ Rudi Paret'in amacı ilk dönemdeki kurrâyı ve İbn Mes'ud'dan rivâyet edilen birbirinden farklı kıraat varyantlarını kullanarak metnin korunmuşluğunu eleştirmek ve bu bağlamda Kur'ân'ın Allah kelamı olmadığını ispatlamaktır.

Müsteşriklere göre, İbn Mes'ûd kıraatindeki müteradif okumalar, Kur'ân'ın anlaşılmasında bir kitap olduğunu göstermektedir. Her Arap, anlayabildiği şekliyle kelimenin müteradifini kullanıyor veya anlamsal olarak kendilerine en yakın lehçenin kıraatiyle okumayı tercih ediyordu. Bu okumaların tamamı Mushaf-ı Osmâni'yi kuvvetlendirmeye yönelik okumalardır. Hatta Übey b. Ka'b ve İbn Mes'ûd'un yapmış oldukları tüm değişiklik ve okumaları dindarlık olarak gördüklerini iddia etmektedirler.⁴⁰⁴

Oryantalist düşüncenin temel hedefi, buldukları en ufak bir boşluktan dahi, İslâm'a saldırmaktır. Oryantalistler, değişik surette Kur'ân'a yönelttikleri saldırı yelpazesini genişletmek ve birtakım dindışı kaynaklar ve basit hileler kullanmak suretiyle İslâm'a kara çalmaya çalışmaktadır. Bu bakımdan Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûl süreci, cem ve istinsahı ve İbn Mes'ûd kıraatine dair söyleyecekleri neredeyse tüm sözler yanlıdır.

Oryantalist çalışmalarda dikkat çeken bir diğer nokta ise bu çalışmaların yoğunlaştığı dönemin, Müslümanların en fazla güç kaybettikleri, savaşların ve güç dengelerinin Müslümanların aleyhine döndüğü, ilmi çalışmaların neredeyse dibe vurduğu 19. ve 20. asra denk gelmesidir. Fransız ihtilali ve reform hareketleriyle her manada güçlenen Batı, İslâm'a olan saldırılarını bu dönemde her platformda iyice arttırmıştır.

⁴⁰³ Rudi Paret, *Kur'ân Üzerine Makaleler*, (Çev. Ömer Özsoy), Bilgi Vakfı Yayınları, Ankara 1995, 120-21.

⁴⁰⁴ Chaudhary, 200.

2.4.2. Şia'nın İbn Mes'ûd Kıraatine Bakışı

Şiâ, “Hz. Peygamberden sonra Hz. Ali'nin, nass ve tayinle imam olduğuna, Ali'den sonra ise imametın kıyamete kadar onun soyundan gelen imamlarla devam edeceğine inanan topluluklara verilen isimdir.”⁴⁰⁵

Şiâ, hicri ikinci asırdan itibaren kendine has görüş ve fikirleriyle İslâm dünyasında yer bulan bir oluşumdur. Her itikadi grup gibi Şiâ'nın da mezhepsel düşünceleri doğrultusunda geliştirmiş olduğu bir terminoloji bulunmaktadır. Şiâ'nın genelde Kur'ân tarihi, özelde ise İbn Mes'ûd kıraatine yönelik görüşleri kimi zaman ulemâ ile aynı doğrultuda iken, kimi zaman farklı olmuştur. Ancak görüşler incelendiğinde birçok konuda bir birliğin sağlanamadığı gözlenmektedir.

Şia, İbn Mes'ûd ve Übey b. Ka'b'ın Hz. Peygamber'in huzurunda defalarca Kur'ân'ı hatmetmelerini gerekçe göstererek Hz. Ebûbekir dönemindeki cem'i reddetmektedir. Bu gruptaki âlimlere göre cem, Hz. Peygamber'in sağlığında gerçekleşmiştir. Sahâbe'nin hıfz manasındaki cemi Kur'ân'ın cem edildiğinin göstergesidir.⁴⁰⁶ Şiâ'nın bir diğer önemli ismi el-Hûi ise cem ve istinsahın halifeler döneminde yapıldığını kabul etmektedir. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm ilk iki halife döneminde Hz. Ali ile alakalı bazı âyetler çıkarılarak eksik hale getirilmiştir.⁴⁰⁷

Şia ulemâsı kıraatler konusunda da farklı düşünmektedir. İslam düşüncesinin aksine Şiâ'nın çoğunluğuna göre, yedi harf diye bir şey yoktur. Yedi harf uydurmadır. Kur'ân-ı Kerîm tek bir lehçe üzerine nâzil olmuştur. Şia'ya göre tüm kıraatler içtihadidir ve âhad'dır.⁴⁰⁸

Şii ulemâsının Abdullah ibn Mes'ûd ve kıraati ile ilgili görüşleri başlangıç itibariyle mezhebi kimlik üzerindendir. Şia'ya göre Abdullah ibn Mes'ûd ilk şii müfessir ve kâridir.⁴⁰⁹ Hatta şii tellakkiye göre, silsile yoluyla kıraati Abdullah b Mes'ûd'dan ahz eden Asım b. Behdele, Hamza b. Habib, Halef b. Hişâm ve Kisâi'de Şii

⁴⁰⁵ Şehristâni, Ebi'l-Feth, Muhammed b. Abdilkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk: Kısra Sâlih el-Ali, Müesssetü'r-Risâle, Beyrut 2010, 167.

⁴⁰⁶ Tâbersi, Ebu Ali el-Fazl b. Hasen, *Mecmau'l-Beyân fî Tefsîru'l-Kur'ân I-X*, Dâru'l-Ulûm, Beyrut: 2005, I, 15.

⁴⁰⁷ Hûi, Ebu'l-Kâsım el- Musevi, *el-Beyan fî Tefsîri'l-Kur'ân*, (9. bs) , y.y, Kum, 1981, 250.

⁴⁰⁸ Şaban Karataş, *Şia'da ve Sünni Kaynaklarda Kur'an Tarihi*, Ekin Yayınları, İstanbul 1996, 56.

⁴⁰⁹ Aslan Habibov, “İlk Dönem Şii Tefsir Anlayışı” (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, 278.

kurûlâlardandır.⁴¹⁰ Kıraat-i Âsım'ın Şii dünyada kabul görmesi ve okunmasının altında bu görüş yatmaktadır.

Şii dünyada Abdullah ibn Mes'ûd ile alakalı bir diğer husus, h. 398 yılında Bağdat'ta aşırı Şii gruplar tarafından ortaya atılan ve Abdullah ibn Mes'ûd'a ait olduğu iddia edilen mushaftır. Bu nüsha başından sonuna kadar Şii temayüller çerçevesinde tahrif edilmiş, Kur'ân-ı Kerîm ile alakalı olmayan birçok sûre ve âyetle dolu uydurma bir nüshadır. Bunu ilk farkedenden ve nüsha aleyhine fetva verip yakılmasını⁴¹¹ sağlayan ise Şâfiî fıkhnın büyük fâkihlerinden Ebû Hamid el İsfarayini (ö. 406/1016) olmuştur. Şii toplulukların bu duruma tepkisi sert olmuştur. Şii gençler İsfarayini'yi yakalamak ve öldürmek için takip etmişlerse de buna muvaffak olamamışlardır.⁴¹² Şii terminolijinin çıkış noktalarında birisi Hz. Osman'a ve icraatlarına olan tutumun bir tezâhürü⁴¹³ olan bu olay nüshanın yakılmasıyla son bulmuştur.

Şiâ, Abdullah ibn Mes'ûd ve kıraati hakkında olumlu kanaatlere sahip bir fırkadır. Onun Hz. Peygamber'e ve ailesine olan yakınlığı, Hz. Ali'nin İbn Mes'ûd ile alakalı düşüncelerinin bu duruma sebebiyet vermesi ise kuvvetle muhtemeldir.

⁴¹⁰ es-Sadr, Hasan, *Te'sisü's Şiâ li U'lûmi'l-İslam*, y.y, Bağdat, 1951, 344-45.

⁴¹¹ Goldziher Ignaz, *İslam Tefsir Ekolleri*, (Çev. Mustafa İslamoğlu) Denge Yayınları, İstanbul 1997, 297.

⁴¹² Hâtır, 70-71.

⁴¹³ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 91.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBN MES'ÛD MUSHAFI VE MUSHAFI OSMANİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI

3.1. İBN MES'UD MUSHAFI

Sahâbenin Hz. Peygamber'den dinledikleri âyetleri cem etmesi iki şekilde gerçekleşmiştir. Birinci yöntem, Arapların son derece güvendikleri ezber kabiliyetleri sayesinde hıfz yoluyla cem, ikincisi ise okuma yazma bilenlerin sadırlarda muhafazanın yanı sıra satırlarda da muhafaza etmek kastıyla oluşturdukları şahsi mushafları yoluyla yaptıkları cemdir. Hz. Peygamber vahiy kâtipler aracılığıyla yazdırdıktan sonra, vahiy kâtipleri de kendileri için bir nüsha edinmişlerdir. İsteyenler vahiy kâtiplerinin elindeki bu nüshalardan kendilerine özel mushaflar oluşturuyorlardı. Übey b. Ka'b, Ebû Musâ el-Eşâri, Hz. Âişe, Hz. Ebûbekir Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali,⁴¹⁴ (r.anhum) gibi isimler şahsi mushafı olanların öncüleri olarak sayılabilir.

Abdullah ibn Mes'ûd'un mushafını nasıl ve ne zaman oluşturduğuna dair kesin bir bilgiye ulaşamadık. İbn Mes'ûd'un Hz. Peygamber'in en yakınındaki kimselerden olup, vahiy kâtipliği yapması, ayrıca Mekke'de Kur'ân-ı Kerîm'i öğreten ilk sahâbi⁴¹⁵ olması mushafını çok erken dönemlerde oluşturduğu kanaatini taşımaktadır. Abdullah ibn Mes'ûd'un mushafını Kûfe döneminde bir kıraat otoritesi olduktan sonra oluşturduğuna dair bir görüş bulunmaktadır.⁴¹⁶ Ancak Abdullah ibn Mes'ûd'un Kûfe'deki Kur'ân eğitimini kendine ait olan bu mushaftan yapmış olduğuna dair kaynaklarda geçen bilgiler, mushafın Kûfe döneminden daha önce oluşturulduğunu göstermektedir.

Hz. Osman, Kur'ân-ı Kerîm'in istinsahı sonrasında şahsi mushafların imhâ edilmesini istemiştir. Sahâbe ellerinde bulunan şahsi mushafları imhâ veya tashih ettiği bilinmektedir. Ancak Abdullah ibn Mes'ûd'un bu karara verdiği tepkiler, mushafını yakmaya yanaşmaması, onun mushafının akıbeti konusunda bazı görüşlerin ortaya atılmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda Abdullah ibn Mes'ûd ve Hz. Osman arasındaki

⁴¹⁴ Cürmi, İbrâhim Muhammed, *Mu'cemu U'lûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kalem, Dimeşk 2001, 270; İbn Hacer, *el-İsabe fi Temyîzi's-Sahâbe*, 14.

⁴¹⁵ Âzami, 97.

⁴¹⁶ Atik, *Abdullah b. Mes'ûd ve Mushafının Kur'an Tarihindeki Yeri*, 21.

anlaşmazlığın had safhaya ulaştığı durumlardan bir tanesi de şahsi Mushafların imhâ edilmesi meselesidir. Kuvvetle muhtemeldir ki Abdullah ibn Mes'ûd'un bu sûreçteki sert tavrı, daha önceki anlaşmazlıklara eklenince Kûfede'ki görevinden azledilmiştir.

Hiz. Osman'ın istinsahı görevlendirdiği heyet vasıtasıyla tamamlamasından sonra Kur'ân konusunda birliğı sağlaması için iki konuda da birlik sağlanması gerekmektedir. Bu konular tilâvet ve kitâbettir.

Hiz. Osman tilâvette birliğı sağlamak maksadıyla istinsah ettiğı nüshaları başka şehirlere gönderirken, bu nüshalar ile beraber kıraatlerini Hiz. Peygamber'den alan kârilere de göndermiştir. Kârilere Kur'ân'ı Kureş lehçesiyle okuyacaklardı.⁴¹⁷ Bu bağlamda Medine'de bu vazifeyi Zeyd b. Sâbit, Mekke'de Abdullah b. Sâib, Şam'da Muğire b. Şihab, Basra'da Âmir b. Abdilkays, Kûfe'de Abdurrahman es-Sülemî yerine getirmiştir.⁴¹⁸ Böylece Hiz. Osman'ın Mushaflarla beraber gönderdiği bu kimseler, gittikleri bölgelerde Kur'ân tâlimini bu Mushaflara göre yaptırmışlar, zamanla okudukları kıraatler yaygınlaşmış ve o beldelerde okunan kıraatlerin yerini almıştır.

Hiz. Osman'ın kitâbette birliğı sağlamak için başvurduğu yöntem ise Sahâbe-i Kirâm'dan bazı kimselerin edinmiş olduğu şahsi Mushaflarının imhâ edilmesini istemesi şeklinde olmuştur. O dönemde ellerinde kendi yazmış oldukları Mushafları bulunan ve aynı zamanda Kur'ân muallimi olan⁴¹⁹ bu kimseler şunlardır: Übey b. Ka'b, Abdullah ibn Mes'ûd, Ebû Musa el-Eşari, Hiz. Âişe, Ali b. Ebi Tâlip, ve Hiz. Hafsa.⁴²⁰

Evvel emirde Hiz. Osman'ın bu kararına en sert tepki Abdullah ibn Mes'ûd'dan gelmiştir. O Mushaf'ını imhâ etmediğı gibi ellerinde şahsi Mushafları bulunan kimselere de bunu tavsiye etmiştir. Şöyle ki İbn Mes'ûd bu emri duyduğunda: *"Mushafıma suikast yapıldı. Kimin mushafını saklamaya gücü yeterse bunu yapsın. Çünkü kim mushafını saklar ve muhafaza ederse kıyamet gününde o koruduğı şey ile gelir."*⁴²¹ demiştir.

⁴¹⁷ İsmail Karaçam, "Kıraatlerin İntikali", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları Dergisi, Tartışmalı İlmi Toplantılar Serisi* 37, 2002, 298.

⁴¹⁸ Âzami, 136.

⁴¹⁹ Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 91.

⁴²⁰ Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 171. Hamidullah, *Kur'an'ı Kerim Tarihi*, 15

⁴²¹ İbn Ebî Dâvûd I, 184.

Abdullah ibn Mes'ûd'un tepkisinin şiddeti konusundaki rivâyetler farklılık arz etmektedir. Ebû Vâil tarikli bir rivâyete göre, Abdullah ibn Mes'ûd minberde hutbe irad etmiş ve, “*Mushaflarınızı saklayın. Nasıl olurda bana Zeyd'in kıraati ile okumamı emredersiniz. Ben Rasûl'ün ağzından yetmiş küsür sûre aldığım da, Zeyd henüz çocuklarla oynuyordu.*” demiştir.⁴²² Bir başka tarikte “*Zeyd b. Sâbit kâfir babasının sülbünde idi*” demektedir.⁴²³

Abdullah ibn Mes'ûd' un şahsi mushafının akıbetinin ne olduğu ile alakalı olarak birbirinden bağımsız görüşler bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda geçtiğine göre Abdullah ibn Mes'ûd mushafını yakması emrine gösterdiği ilk tepkiden sonra, Sahâbenin Mushaf-ı Osmâni üzerindeki icmasını görmüş ve mushafını imhâ etmiştir.⁴²⁴

Hz. Osman'ın, Mushafların imhâ edilmesi (yakılması) emri ile alakalı bir diğer görüş, onun bu emrinin içerik bakımından farklı olduğu şeklindedir. Hz. Osman istinsahtan sonra, sahâbeye ait Mushafların, istinsah edilen ve beldelere gönderilen mushaflara göre düzeltilmesini istemiştir. O, Übey b. Ka'b, Hz. Ali, Abdullah ibn Mes'ûd gibi yazı yazmakla maruf sahâbenin Mushaflarına dokunmamıştır. Hz. Osman'ın yakılmasını emrettiği Mushaflar, yeni Müslüman olmuş, yazısı düzgün olmayan bir çöl arabının yazdığı, doğru okunmaya müsait olmayan mushaflardır. Abdullah ibn Mes'ûd ise şahsi mushafını istinsah edilen Kur'ân'a göre düzeltmiştir.⁴²⁵

Hz. Osman'ın bu uygulaması ve İbn Mes'ûd'un tavrı ile alakalı Abdullah b. Hakem el- Kilabi'den gelen rivâyet bu durumu destekler niteliktedir. O, “*Ebû Musa el-Eşâri'nin evine girdiğimde onu Huzeyfe b. Yeman ve Abdullah ibn Mes'ûd ile birlikte otururken buldum. Onlar Hz. Osman tarafından kendi mushaflarını tashih etmek için gönderilen bir mushafın etrafında toplanmışlardı.*” Ebû Musa onlara: “*Benim mushafımda Osman'ın mushaf'ına ilave bir şey bulursanız onu silmeyin. Ancak eksik bir şey bulursanız onu yazın*” demiştir.⁴²⁶

⁴²² Zehebi, *Siyer-i A'lami'n-Nübelâ*, I:488; Taberi, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'ân*, I, 53.

⁴²³ Zehebi, *et-Tefsir ve'l-Müfessirun*, I, 84

⁴²⁴ Zerkeşi, I, 254; Itr, 175.

⁴²⁵ Keskioğlu, 100-101.

⁴²⁶ İbn Ebî Dâvûd, I, 240.

Âzami ise, Abdullah ibn Mes'ûd'un istinsaha alınmaması sebebiyle bazı nâhoş cümleler kullandığını, öfkesi dindikten sonra Mushaf-ı Osmâni tertibine uygun olması için Mushaf'ındaki sûreleri yeniden tertip ettiğini söylemektedir.⁴²⁷

Abdullah ibn Mes'ûd'un mushafını yakmadığına dair görüşleri kuvvetlendiren tarihsel veriler bulunmaktadır. Örneğin Tâbiûn müfessirlerinden Muhammed b. Ka'b el-Kurazi (ö. 108), Abdullah ibn Mes'ûd, Übey b. Ka'b ve Zeyd b. Sâbit'e ait Mushafları gördüğünü ve mezkûr Mushafların arasında herhangi bir farkın bulunmadığını söylemektedir.⁴²⁸

Ünlü dil bilimci ve müfessir Yahya b. Ziyad el-Ferrâ (ö. 207), Maâni'l Kur'ân adlı tefsirinde İbn Mes'ûd kıraatine birçok atıfta bulunmuş ve devamla bu mushafı bizzat gördüğünü söylemiştir. Kimi zaman ise Ferrâ, birden fazla mushafa işaret edencesine “*Abdullah ibn Mes'ûd Mushaflarına*” ifadesini kullanmaktadır.⁴²⁹

Bu konudaki diğer bir veri, İbn Nedim'in (ö. 385) ifadeleridir. O, İbn Mes'ûd Mushafını / Mushaflarını gördüğünü ancak rastgele seçilecek iki mushafın dâhi birbiriyle uyuşmadığını söylemektedir.⁴³⁰ İbn Nedim ve Ferrâ arasında yaklaşık 200 yıllık bir zaman olmasına rağmen birbirine yakın ifadeler kullanmaları da İbn Mes'ûd mushafı için önemlidir.

Kadîm eserlerde Abdullah ibn Mes'ûd'un birden fazla nüshasından bahsedilmektedir. Bu durum gerek İbn Mes'ûd döneminde gerekse sonraki dönemlerde İbn Mes'ûd kendi nüshasını imhâ etmiş olsa bile müntensihler aracılığıyla mushafının çoğaltıldığına delil olabilir. Mushaflar arasındaki okuyuş farklılıkları ise her müntensihin anlayış farklılığından ibarettir.

Abdullah ibn Mes'ûd'un Kur'ân-ı Kerîm'in istinsahındaki Mushafların yakılması ile alakalı tavrına dair rivâyetleri incelediğimizde rivâyetlerin bazılarında حرق kelimesinin türevlerinin kullanıldığını görmekteyiz. Bu kelime Arap lügatinde yakmak manasına gelebileceği gibi silmek ve yırtmak manasına da gelmektedir. Bu manadan olmakla, Sahâbeden bazılarının kendi Mushaflarını Mushaf-ı Osmâni ile karşılaştırarak

⁴²⁷ Âzami, 270.

⁴²⁸ Jefry, *Mukaddimetan fi Ulumi'l-Kur'ân*, 29.

⁴²⁹ Ferrâ, Ebi Zekeriyya Yahya b. Ziyâd, *Meâni'l-Kur'ân I-III*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1983, I, 170; II, 625, III, 984, 1002.

⁴³⁰ İbn Nedim, 39.

imlâ etmesi ve sûrelerin tertibini düzeltmiş olmaları muhtemeldir. Rivâyetlere baktığımızda İbn Mes'ûd'un mushafını yaktığına dair görüşler ağırlıkta olsa da, kelimenin buna müsait olması, tashihe dair rivâyetler ve sonraki dönemlerde İbn Mes'ûd nüshasının görüldüğüne dair görüşler bulunması sebebiyle Abdullah ibn Mes'ûd'un kendi nüshasını düzeltmiş olma ihtimali de dikkate alınmalıdır.

3.2. İBN MES'ÛD MUSHAF'ININ TERTİP FARKLILIKLARI

Kur'ân-ı Kerîm âyet ve sûrelerden oluşmaktadır. İslâm âlimlerinin genel kabulüne göre; âyetlerin sûre içerisinde dizilişi tevkifi yani ilahidir. Hz. Peygamber'in ve ümmetin bu konuda herhangi bir müdahalesi söz konusu değildir. Ulemâ arasında bu konuda bir ihtilaf vuku bulmamıştır. Sûrelerin durumu hakkında ise içtihadî ve tevkifi olduğu konusunda iki görüş bulunmaktadır.⁴³¹ Ulemânın çoğuna göre sûrelerin tertibi içtihadîdir.⁴³² Kanaatimizce Sahâbe'ye isnad edilen Mushaflar içerisindeki farklı tertipler bu görüşün doğruluğunu desteklemektedir.

Hz. Peygamber hayatta iken Sahâbenin O'ndan Kur'ân-ı Kerîm'i öğrenmek için büyük bir gayret ve azimle çalıştıklarında bir şüphe yoktur. Abdullah ibn Mes'ûd'da sahâbeden bazıları gibi bu dönemde kendi mushafını oluşturmuş, ilim öğrenme ve öğretme noktasında bu mushaftan faydalanmıştır. İlk dönemlerde eğitim faaliyetlerinde kullanılan bu mushaflar sonraki dönemlerde birtakım sorunlara yol açınca bazıları için tashih yoluna gidilmiş, bazıları ise imhâ edilmiştir. Hiç şüphe yok ki dönemin en önemli mushafı Abdullah ibn Mes'ûd'a ait olan mushaftır. Kıraat farklılıkları, tertip farklılıkları, Mushaf-ı Osmânî ile karşılaştırıldığında ortaya çıktığı iddia edilen eksik ve fazlalıklar, İbn Mes'ûd mushafının tefsir ve fıkha etkisi bu önemi arttırmaktadır.

Öncelikle şunu söylemek gerekir ki, İbn Mes'ûd Mushafı ile Mushaf-ı Osmânî arasında âyetlerin sûreler içerisindeki sıralanışında bir farklılık yoktur. Ancak sûrelerin sıralanışı için aynı şeyi söylemek mümkün gözükmemektedir. Bunda sûrelerin ictihadi olmasının etkisi olduğu gibi, sûrelerin nüzûl sırasına göre tertib edilmek istenmesinin, musannif sahâbinin bilgi birikiminin, Mekki ve Medeni sûre ayrımının veya ilgili sahibiye ulaşma zamanının etkisi olduğu da gözardı edilmemelidir.

⁴³¹ Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 146; Zerkeşi, 245.

⁴³² Suyuti, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 137.

Diğer Mushaflar gibi İbn Mes'ûd'un mushafı da günümüze ulaşmamıştır. Ulemâ İbn Mes'ûd'a ait okuyuşları ve vecih farklılıklarını tabiin döneminde yazılan eserlerde, *İbn Mes'ûd şöyle okudu, Abdullah ibn Mes'ûd'un kıraati şu şekildeydi veya mushafında gördüm gibi* ibarelerden çıkarmıştır. Ancak tertibe yönelik farklılıklarda döneme işaret eden eser sayısı oldukça azdır. İbn Mes'ûd mushafının sûre tertibi ile alakalı birbirinden farklı kaynaklar söz konusudur. Bu kaynaklardan tespit edebildiklerimizi serdederken amacımız, iki Mushaf arasında herhangi bir sıhhat karşılaştırması yapmak değildir. İbn Mes'ûd mushafının, Mushaf-ı Osmâniye göre farklı yönlerini ortaya çıkarmaktır.

Abdullah ibn Mes'ûd'a ait mushafa ulemâ tarafından birçok farklılık nispet edilmiştir. Şüphesiz ki bu farklılıkların en önemlilerinden birisi tertip farklılığıdır. Ne var ki İbn Mes'ûd'a ait mushafa işaret eden eserlerde, ne zikredilen sûre sayısında ne de bu sûrelerin tertibinde bir birlik söz konusudur. Şimdi bu mushafları ele alalım:

Mushaf tertibine yönelik ulaşabildiğimiz en erken dönem eser İbn Nedim'in el-Fihrist adlı eseridir. İbn Nedim'in Fadl b. Şâzân tarikiyle rivâyet ettiği mushaf tertibi şu şekildedir:

Bakara, Nisâ, Âli İmrân, En'âm, Mâide, Yûnus, Tevbe, Nahl, Hud, Yûsuf, İsrâ (Ben-i İsrâil), Enbiya, Mu'minun, Şu'arâ, Saffat, , Ahzab, Kasas, Nur, Enfâl, Meryem, Ankebût, Rum, Yâsin, Furkan, Ra'd, Sebe, Hacc, Melaïke (Fâtır), İbrahim, Sâd, Muhammed, Lokman, Zümer, Mü'min, Zuhurf, Secde, Ahkaf, Casiye, Duhan, Fetih, Hadid, Haşr, Tenzilu's Secde, Talak, Hucurât, Mülk, Teğâbun, Münafikun, Cuma, Saff, Cinn, Nuh, Mücâdele, Mümtehine, Tahrim, Rahman, Necm, Zariyât, Tûr, Kamer, Hakka, Vakiâ, Kalem (Nun), Nâziât, Meâric, Müddessir, Müzzemmil, Mutaaffifin, Dehr(İnsan), Murselât, Kıyâme, Dehr(İnsan), Murselât, Kıyâme, Dehr(İnsan), Murselât, Kıyâme, Abese, Dehr(İnsan) , Kıyâme, Murselât, Nebe, Tekvir, İnfitar, Ğaşiye, A'lâ, Leyl, Fecr, Buruc, İnşikâk, Alak, Beled, Duha, İnşikâk, Tarık, Âdiyât, Mâun, Kâria, Beyyine, Şems, Tin, Humeze, Fil, Kureyş Tekasur, Kadir, Asr, Nasr, Kevser, Kâfirun, Tebbet, İhlas. ⁴³³

İbn Nedim'in Şâzan rivâyetinde Fâtîha, A'râf, Hicr, Kehf, Taha, Neml, Şûra, Kâf, Zilzal, Felak ve Nas sûreleri bulunmamaktadır.

⁴³³ İbn Nedim, 39.

Yine aynı eserde Abdullah ibn Mes'ûd'un öğrencilerinden rivâyette bulunan Cerir b. Abdulhamid, İbn Mes'ûd'un mushafının sûre tertibini bu sıralamaya yakın bir şekilde zikretmiştir. Onun sıralamasında Şâzan sıralamasından farklı olarak Tâha, Neml, Şûrâ sûreleri bulunmaktadır.⁴³⁴

Abdullah ibn Mes'ûd mushafı hakkında görüş beyân eden bir diğer isim ünlü dinler tarihçisi Muhammed Abdukerîm eş-Şehristânî'dir.(ö.548) Şehristânî eserinde Abdullah ibn Mes'ûd'a ait mushafın sûre tertibini, âyet ve harf sayılarını açıklamıştır. İlgili eser İbn Mes'ûd mushafı hakkında yazılanların belkide en önemlisidir. Yazar, mukaddimesinde kimsenin başka bir yerde bulamayacağı güvenilir raviler ve eserler aracılığıyla bu bilgilere ulaştığını söylemektedir.⁴³⁵ Şehristânî'nin İbn Mes'ud'a ait Mushaf tertibi şu şekildedir:

Fâtiha, Bakara, Nisa, A'râf, En'âm, Mâide, Yûnus, Tevbe, Nahl, Hud, , Yûsuf, Kehf, İsrâ (Ben-i İsrâil), Enbiya, Tâha, Mu'minun, Şu'arâ, Saffat, Ahzab, Hacc, Kasas, Nahl, Nur, Enfâl, Meryem, Ankebût, Rum, Yâsin, Furkan, Hicr, Ra'd, Sebe, Melaike (Fâtır), İbrahim, Sâd, Muhammed, Lokman, Zümer, Mü'min, Zuhruf, Secde, Kâf, Şûra, Ahkaf, Casiye, Duhan, Fetih, Hadid, Haşr, Tenzilu's Secde, Talak, Hucurât, Mülk, Teğâbun, Münafikun, Cuma, Saff, Cinn, Nuh, Mücâdele, Mümtetine, Tahrim, Rahman, Necm, Tûr, Zariyât, Kamer, Hakka, Vakiâ, Nâziât, Meâric, Müddessir, Müzzemmil, Mutaaffifin, Abese, Dehr(İnsan), Kıyâme, Murselât, Nebe, Tekvir, İnfitar, Ğaşiye, A'lâ, Leyl, Fecr, Buruc, İnşikâk, Alak, Beled, Duha, Tarık, Âdiyât, Mâun, Kâria, Beyyine, Şems, Tin, Humeze, Kureys, Tekâsür, Kadir, Zilzâl, Asr, Nasr, Kevser, Kâfirun, Tebbet, İhlas⁴³⁶

Şehristânî'nin tertibinde dikkat çeken en önemli nokta Fâtiha sûresinin sıralamaya dâhil edilmesidir. Bu durum İbn Mes'ûd'un Fâtiha sûresine bakışını göstermesi açısından değerlidir. Bu tertipteki diğer bir farklı durum Duha ve İnşirah sûresinin tek bir sûre olmasıdır.

İbn Mes'ûd mushafının sûre tertibine eserinde yer veren diğer bir isim ise Suyuti'dir.(ö. 911) Suyuti Mushaf tertibini, Ebû'l Hasen b. Hâfi, Cafer b. Muhammed,

⁴³⁴ İbn Nedim, 39-40.

⁴³⁵ Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim, *Mefâtihu'l-Esrâr ve Mesâbîhu'l-Ebrâr I-II*, thk: Muhammed Ali Âzerşab, Merkezü'l-Buhûs ve'd Dirâsât, Tahran 2008, I, 5.

⁴³⁶ Şehristânî, *Mefatihu'l-Esrar I*, 24-28.

Muhammed b. İsmail, Ali b. Mihran, Cerir b. Abdulhamit ve Abdullah ibn Mes'ûd tarikiyle zikretmiştir. İtkan'da geçen tertip şöyledir:

Bakara, Nisâ, Âli İmrân, A'râf, En'âm, Mâide, Yûnus, Tevbe, Nahl, Hud, Yûsuf, Kehf, İsrâ (Ben-i İsrâil), Enbiya, Tâha, Mu'minun, Şu'arâ, Saffat, Ahzab, Hacc, Kasas, Neml, Nur, Enfâl, Meryem, Ankebût, Rum, Yâsin, Furkan, Hicr, Ra'd, Sebe, Melaike (Fâtır), İbrahim, Sâd, Muhammed, Lokman, Zümer, Mü'min, Zuhruf, Secde, Şûra, Ahkaf, Casiye, Duhan, Fetih, Haşr, Tenzilu's Secde, Talak, Kalem (Nun), Hucurât, Mülk, Teğâbun, Münafikun, Cuma, Saff, Cinn, Nuh, Mücâdele, Mümtehine, Tahrim, Rahman, Necm, Tûr, Zariyât, Kamer, Vakiâ, Nâziât, Meâric, Müddessir, Müzzemmil, Mutaffifin, Abese, Dehr(İnsan), Murselât, Kiyâme, Nebe, Tekvir, İnfitar, Ğaşiye, A'lâ, Leyl, Fecr, Buruc, İnşikâk, Alak, Beled, Duha, Tarık, Âdiyât, Mâun, Kâria, Beyyine, Şems, Tin, Humeze, Fil, Kureyş, Tekâsur, Kadir, Zilzâl, Asr, Nasr, Kevser, Kâfirun, Tebbet, İhlas, İnşirah.⁴³⁷

Suyuti'nin bu naklinde ise İbn Mes'ûd Mushafı ile Mushaf-ı Osmâni arasında sûre sıralaması ve isimleri bakımından büyük farklılıklar bulunmaktadır. Fâtiha, Felak ve Nas sûreleri bu tertipte yoktur.

Muasır ulemâdan İbn Mes'ûd mushafının tertibini eserinde yer veren başka bir isim, İsmail Cerrahoğlu'dur. Eserinde Mushaf-ı Osmâni ile diğer şahsi Mushafı karşılaştıran Cerrahoğlu'nun tertibi de Suyuti'nin tertibine yakındır.⁴³⁸

İbn Mes'ûd'un mushafının sûre tertibini baştan sona kaydeden ulemâ olduğu gibi, sûreler ile alakalı münferid görüşleri olanlarda bulunmaktadır. Bunlardan Kastallâni'ye göre Abdullah ibn Mes'ûd mushafında Tevbe ve Enfâl sûreleri tek sûre olarak kaydedilmiştir.⁴³⁹ İbn Mes'ûd mushafının Mushaf-ı Osmâni'den farklı diğer bir yönü ise mufasssal sûrelerin Rahman sûresinden başlamasıdır. Mushaf-ı Osmâni'de Hucurat veya Kâf sûresi, mufasssal sûrelerin başlangıcıdır. Bu durum İbn Mes'ud mushafında farklıdır. İbn Mes'ûd'un talebelerinden olan Zir b. Hubeyş, İbn Mes'ûd mushafında mufasssal sûrelerin Rahman sûresi ile başladığını söylemiştir.⁴⁴⁰

⁴³⁷ Suyuti, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 142.

⁴³⁸ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, (23. bs), TDVY, Ankara 2012, 84-85.

⁴³⁹ Kastallâni, *Letâifu'l-İşarat li Funûni'l-Kıraât*, I, 41.

⁴⁴⁰ Abdussettar Eş Şeyh, 131.

Abdullah ibn Mes'ûd tarafından dönemin kısıtlı şartlarında oluşturulan bu Mushaf, Kur'ân-ı Kerîm ve kıraat tarihi açısından değerli mushaflardan biridir. Bu Mushaf, tertibi ve bazı sûrelerin isimleri bakımından Mushaf-ı Osmânî'den farklıdır. Tefsir kabilinden eklemeler ve yedi harf bağlamındaki okuyuşlar ulemâyâ yol gösterir niteliktedir. Ancak eserlerin musannifleri tarafından İbn Mes'ud'a ait olduğu söylenen Mushaflardaki tertiplerin aynı olmaması, bu Mushafların tek elden çıkmadığı düşüncesini akıllara getirmektedir.

Mushafların menşeinin İbn Mes'ûd'a ait olmakla birlikte, farklı kimseler tarafından yazılmış olması da muhtemeldir. Ferra'nın eserinde birkaç yerde İbn Mes'ûd mushafları diyerek birden fazla farklı mushaftan bahsetmesi bu iddiayı doğrular niteliktedir.

3.2.1. Muavvizetân (Felak-Nas) Sûreleri

Abdullah ibn Mes'ûd mushafı hakkında ortaya atılan diğer bir iddia, onun mushafında Hz. Ebûbekir'in hilâfeti döneminde cem ettirdiği İmam Mushaf'a aykırı olarak Muavvizetân olarak da bilinen Felak ve Nas sûrelerinin bulunmadığıdır. İbn Mes'ûd Mushafı hakkındaki bu iddia ile alakalı lehte ve aleyhte birçok görüş bulunmaktadır.

Abdullah ibn Mes'ûd mushafında Muavvizetân sûrelerinin olmadığına dâir iddia, Buhari'nin eserinde geçen şu rivâyete dayanmaktadır. Abdullah ibn Mes'ûd'un talebelerinden olan Zir b. Hubeyş, Übey b. Ka'b'a şöyle demiştir; “ *Ey Ebû Münzir! Kardeşin İbn Mes'ûd (Felak ve Nas sûreleri hakkında) şöyle şöyle(onların Kur'ân'dan olmadığını) söyledi*” deyince Übey, “*Ben Allah Rasûlüne sordum. O, bana böyle böyle (Bu sûrelerin Kur'ân'dan olduklarını) söyledi. Bende onları okudum*”. Daha sonra Übey “*Allah Rasûlünün okuduğu gibi bizde okuruz*” dedi.⁴⁴¹ Hadisin farklı bir tarikinde ise “*Abdullah ibn Mes'ûd onları (Felak ve Nas sûrelerini) Mushaf'ından siliyor*” şeklindedir.⁴⁴²

⁴⁴¹ Buhari, Tefsir:2,

⁴⁴² Humeydi, Ebubekir Abdullah b.Zübeyr b. İsa, *el-Müsne'd I-II*, thk. Hasan Selim Esed, Dâru's-Sekâ, Dimeş 1996, I, 367.

Kaynaklarda Abdullah ibn Mes'ûd'a ait olan mushaflar incelendiğinde, Felak ve Nas sûrelerinin kaydedilmediği görülecektir. Bunların dışında kalan bazı sûreler musanniflerin eserlerinde farklılık gösterirken, Felak ve Nas sûrelerini hiçbir eserde yer almamıştır. İbn Mes'ûd bu sûreleri mushafına neden almamıştır veya diğer tarike göre önceden yazılı iken niçin silmiştir? Konuyla ilgili görüşleri birkaç şekilde incelemek mümkündür.

Birinci kısımda yer alanlara göre İbn Mes'ûd mushafında bu sûreler mevcuttur. İbn Mes'ud gibi birisinden bu durumun sâdır olması düşünülemez. Bu görüş sahiplerinden bazıları şunlardır:

İbn Hazm, İbn Mes'ûd mushafında Felak ve Nas sûrelerinin olduğunu, olmadığına dair iddianın bâtil ve bunun aksini iddia etmenin, İbn Mes'ûd'a ve mushafına atılmış bir iftira olduğunu söylemektedir. Bu iddiasını da hadiste zikri geçen Zir b. Hubeyş'in Abdullah ibn Mes'ûd'dan yaptığı kıraat naklinde bu sûrelerin bulunmasına bağlamaktadır.⁴⁴³

İmam Nevevi de bu sûrelerin Kur'ân 'dan olduğu hakkında ümmetin icması bulunduğunu ve bunun terkinin küfür olduğunu belirterek Abdullah ibn Mes'ûd hakkında böyle bir iddianın mümkün olamayacağını ve rivâyetin uydurma olduğunu söylemektedir.⁴⁴⁴

Kelamcı Bakillani de İbn Mes'ûd'a nispet edilen Felak ve Nas sûrelerinin bulunmadığı ile alakalı rivâyetlerin uydurma olduğunu ve İbn Mes'ud gibi kendi ismiyle anılan ekol sahibi biri hakkındaki bu iddiaların tamamının yalan olduğunu söylemiştir.⁴⁴⁵ Kadîm ulemânın birçoğunun Muavvizatân hakkında bu görüşte olduğu rivâyet edilmektedir.⁴⁴⁶

Ulemâdan bir kısmı ise Felak ve Nas sûrelerinin İbn Mes'ûd mushafında bulunmadığını kabul etmekle beraber bu durumu te'vil yoluna gitmişlerdir. Bu görüşlerden bir kısmı şöyledir:

⁴⁴³ İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b Said, *el- Muhallâ, I-XI*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, el-Matbaatü'l- Emiriyye, Beyrut 2008, I, 32.

⁴⁴⁴ el- Ferrâ, Ebi Zekeriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref, *el- Mecmu' Şerhu'l-Mühezzeb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut t.y, 396.

⁴⁴⁵ Bâkillânî, *Nüketü'l-İntisâr li Nakli'l-Kur'ân*, 301.

⁴⁴⁶ Geniş bilgi için bkz. Tâsân, 81.

İbn Hacer'e göre Abdullah ibn Mes'ûd'un Felak ve Nas sûrelerini mushafına almadığına dair rivâyetler doğrudur. Ancak o, bu sûreleri Kur'ân'dan kabul etmekle beraber mushafına almamıştır.⁴⁴⁷

İbnu'l Enbarî'den gelen nakil ise diğerlerinden farklıdır. Ona göre Abdullah ibn Mes'ûd'un Felak ve Nas sûrelerini mushafına almamasının sebebi bu sûreleri Kur'ân'dan saymama değil, unutmadır. İbn Mes'ûd sûreleri ezberlemiş, okumuş ancak mushafına kaydederken unutmuştur.⁴⁴⁸

Abdullah ibn Mes'ûd'un Muavvizetân'ı mushafına almaması ile alakalı başka bir görüşte İbn Mes'ûd bu sûreleri ezberleyip namazlarda okumuştur. Ancak bu sûrelerin çok okunması sebebiyle unutulma korkusu yoktu. Bu sebeple İbn Mes'ûd bu sûreleri mushafına almamıştır.⁴⁴⁹ şeklindedir.

Küçükkalay ise mushafın İbn Mes'ûd'a aidiyeti üzerinden Felak ve Nas sûrelerini değerlendirmektedir. İbn Mes'ûd'a ait olduğu iddia edilen mushaflarda, Felak ve Nas sûrelerinin olmadığını kanıtlayacak sağlam bir delilin bulunmadığını söylemektedir. Ayrıca İbn Mes'ûd gibi sahâbe içerisinde Kur'ân bilgisi ile temâyüz etmiş, Kur'ân'ı en iyi bilen bir sahâbenin, Muavvizetân'ı Kur'ân'dan saymamak gibi bir düşüncesinin olmasını muhal görmektedir.⁴⁵⁰

Kanaatimizce Abdullah ibn Mes'ûd, Felak ve Nas sûrelerini mushafına almamıştır. Ancak İbn Mes'ûd gibi Kur'ân'ın her âyetinin nerede ve nasıl indiğini bilirim diyen bir sahâbenin bunu Kur'ân'dan saymaması ve bu sebeple mushafına kaydetmemesi düşünülemez. Bu sûreler gerek namazlarda gerek namaz dışında sıklıkla okunmaktadır. İbn Mes'ûd çok fazla okunan bu iki sûreyi mushafına kaydetmemiştir. Bu durum İbn Mes'ûd'un kişisel tercihidir.

⁴⁴⁷ Suyuti, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 171.

⁴⁴⁸ İbn ü'l-Arabî, *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 251.

⁴⁴⁹ Jefry, *Mukaddimetan fî Ulumi'l-Kur'ân*, 96; İbnu'l-Cevzi, *Funûnu'l-Efnân*, 235.

⁴⁵⁰ Küçükkalay, 44-45.

3.2.2. Fatiha Sûresi

Bazı İslâmî kaynaklarda, mezkûr mushafta Fâtiha sûresinin de olmadığı iddia edilmektedir. İmam Mushaf tertibine göre Kur'ân-ı Kerîm'in ilk sûresi olan Fâtiha sûresi hakkındaki görüşleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Abdullah ibn Mes'ûd'a "*Neden Fâtiha sûresini mushafına kaydetmedin*" diye sorulduğunda O, "*Eğer Fâtiha'yı yazacak olsaydım her sûrenin başına yazardım*"⁴⁵¹ demiştir.

İbn Mes'ûd'un Fâtiha'yı mushafına kaydetmediğine dair başka bir görüş İbn Sîrin'den(ö.110) gelmektedir. İbn Sîrin; "*Übey b. Ka'b, Mushafına Fâtiha, Muavvizeteyn ve Kunut dualarını kaydetti. Abdullah ibn Mes'ûd ise bu sûrelerin hiçbirini kaydetmedi. Osman b. Affan ise sadece Fâtiha ve Muavvizeteyn'i kaydetti.*"⁴⁵² demiştir.

İbn Mes'ûd Mushafında Fâtiha Sûresinin olmadığını eserlerine kaydeden ulemâ bu kimselerle sınırlı değildir. Ancak Fâtiha'nın kayıtlı olduğunu dair görüş bildiren ulemâ da bulunmaktadır.

Çalışmamızın önceki bölümünde İmam Nevevi ve Bakillâni, Felak ve Nas sûreleriyle ilgili sözlerini Fâtiha sûresi içinde söylemişlerdir. Bu sûreler sübut bakımından kat'î olarak Kur'ân sûreleridir. İbn Mes'ûd açısından bunların bilinmemesi söz konusu bile değildir.⁴⁵³

İbn Mes'ûd'un mushafında Fâtiha sûresi bulunmuyorsa Abdullah ibn Mes'ûd'a bu sûre ile alakalı isnad edilen kıraat farklılıkları nereden gelmektedir. Ayrıca bu sûre günlük kılanan namazların her rekâtında okunmaktadır. Dolayısıyla bu İbn Mes'ûd hakkında düşünülemez.⁴⁵⁴

İbn Kuteybe ise bu iddiaları şöyle te'vil etmiştir. "*Kur'ân-ı Kerîm iki kapak arasına unutma, noksan veya ziyade olmaması için toplandı. Ancak Fâtiha sûresigibi günlük namazların hemen her rekâtında okunan bir sûre için böyle bir durum söz konusu değildir. Fâtiha sûresi tüm namazlarda okunuyor ve her Müslüman bu sûreyi*

⁴⁵¹ İbnü'l-Arâbi, I, 115.

⁴⁵² Kasım b. Sellam, II, 144.

⁴⁵³ Bkz. 440. dipnot

⁴⁵⁴ Âzami, 252.

*ezbere biliyor. İbn Mes'ûd bu sebeple(unutulma korkusu olmadığı için) onu mushafına kaydetmedi.”demektedir.*⁴⁵⁵

Abdullah ibn Mes'ûd'a ait mushafların sûre tertiplerini dikkatle incelediğimizde Şehristâni'ye ait olan tertib Fâtiha sûresi ile başlamaktadır. Mushaf tarihi açısından bakıldığında bu bile İbn Mes'ûd Mushafında Fâtiha sûresinin valığının tek başına delil olabilecek niteliktedir.⁴⁵⁶ Ayrıca Arthur Jeffrey ait olan tertipte de kıraat farklılıkları Fâtiha sûresi ile başlamaktadır. Bu durumda Fâtiha'nın İbn Mes'ûd mushafında kayıtlı olduğunu göstermektedir.

⁴⁵⁵ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 325.

⁴⁵⁶ Şehristâni *Mefâtihu'l-Esrâr ve Mesâbihu'l-Ebrâr*, I, 30.

SONUÇ

Abdullah ibn Mes'ûd Suffe'nin önde gelen muallimlerindendir. Hz. Peygamber'in sağlığında Kur'ân-ı Kerîm'i hıfzetmiş, kıraatinin çoğunu müşâfehe yoluyla bizzat ondan almıştır. Hz. Peygamber'den okuduğu kısımları, sahâbeden de okuyarak sağlamlaştırmıştır.

Abdullah ibn Mes'ûd, arzalara özellikle Hz. Peygamber'in vefat senesinde iki defa gerçekleşen arza-i ahîra'ya katılmıştır. İbn Mes'ûd, bu arza sonrasında kıraatini tam manasıyla şekillendirmiştir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonraki dönemde hafız sahâbilerin şehit olmasıyla, bir zorunluluk haline gelen Kur'ân'ın cemedilmesinde de Abdullah ibn Mes'ûd, kurrâdan oluşan onay heyeti içerisinde bulunmuş olmalıdır. Hz. Peygamber'in Kur'ân ilminin kendisinden alınmasını istediği isimlerden birisi olan İbn Mes'ûd'un cemetme gibi önemli bir işte devre dışı bırakılması, fikrine başvurulmaması düşünülemez. Ayrıca bu durum İslâm'ın tavsiye ettiği istişare geleneğine de aykırıdır. Kur'ân'ın cemedilmesi tamamlandıktan sonra sahâbe içerisinde aykırı bir sesin çıkmamış olması da bu işin icma ile yapıldığının kanıtı niteliğindedir. Kur'ân'ın toplanması işinin Zeyd b. Sâbit'e havale edilerek son tahlilde ortaya çıkan nüshanın, kurrâ sahabenin onayına sunulması da mümkün gözükmemektedir.

Kur'ân'ın cemedilmesinden sonra eğitim yine şahsi Mushaflarla devam etmiştir. Abdullah ibn Mes'ûd da Kûfe'de eğitim ve öğretim faaliyetlerini şahsi Mushafi üzerinden devam ettirmiştir.

Abdullah ibn Mes'ûd, Hz. Osman döneminde gerçekleştirilen istinsah faaliyetinde görev almamıştır. Bunda İbn Mes'ûd'un Medine dışında olması ya da İbn Mes'ûd ve Hz. Osman arasında gerçekleşen tatsız olayların etkili olması imkân dâhilindedir. İbn Mes'ûd gibi arza-i ahîraya ve Kur'ân'ın cemedilmesine yüksek ihtimalle katılmış kurrâdan bir sahâbînin, istinsah heyetinde görev almamış olması irdelenmesi gereken tarihsel bir soru işareti olarak karşımızda durmaktadır.

İbn Mes'ûd'un istinsaha alınmamasına tepki göstermesini, bu ilmi faaliyete katılamamasının üzüntüsüne hamlediyoruz. İbn Mes'ûd gibi birisinin sahâbeden biri hakkında kırıcı ve aşağılayıcı sözler söylemiş olmasına ise ihtimal vermiyoruz.

İbn Mes'ûd'un Kûfe'den ayrılmasından sonra kıraatinin etkinliği azalmış, İbn Mücâhid'in yedili tasnifiyle birlikte ise tilâvet edilmesi büyük oranda terkedilmiştir. İbn Mücâhid'in girişimleriyle, İbn Mes'ûd ve diğer sahâbî kıraatleri şaz oldukları gerekçesiyle engellenmiştir. Bunda sahâbeye isnad edilen birçok uydurma rivâyetin varlığı da etkili olmuştur. Ayrıca İbn Mes'ûd kıraatinin Kûfe'de etkisini kaybetmesinde Emevî dönemi Kûfe valisi Haccac b. Yusuf'un da hatırı sayılır bir etkisi olmuştur.

Abdullah ibn Mes'ûd'un kıraati günümüzde şaz kıraat olarak değerlendirilmektedir. Kıraati talebeleri vasıtasıyla devam etmiştir. Kıraati Aşere içerisindeki imamlardan Asım b. Behdele, Hamza b. Habib, Halef b. Hişâm ve Kisâi'nin kıraatleri silsile yoluyla Abdullah ibn Mes'ûd'a dayanır.

Abdullah ibn Mes'ûd'un kıraati toptancı bir yaklaşımla değerlendirilmemelidir. Çünkü onun kıraati içerisinde, şaz okuyuşları olduğu gibi birçok sahih okuyuş da bulunmaktadır. Sahih okuyuşlar ise kimden gelirse gelsin uyulması vacip olan okuyuşlardır. Müdrec okumalar ise genellikle tefsir kabilinden olan eklemelerdir. Bunları bir kıraat olarak değil de onun Hz. Peygamber'den duyduğu veya kendi içtihadına dayanan açıklayıcı pasajlar olarak değerlendirmek kanaatimizce daha uygundur.

Batılı oryantalistlerin İbn Mes'ûd kıraatine yaklaşımları kendi iç dünyalarını ve diğer semâvi kitaplara ait tahrif gerçeğini, Kur'ân'ın silüetine mezcetme çalışmalarından başka bir şey değildir. İbn Mes'ûd'u ilk Şîî müfessir sayma eğilimde olan Şia fırkalarının İbn Mes'ûd'a karşı tavırları olumludur.

İbn Mes'ûd'un mushafını ne zaman oluşturduğu kesin olarak bilinmemekle beraber Kûfe döneminde bu mushafı yazmış olduğu görüşüne de katılmıyoruz. Çünkü Kûfe döneminde İbn Mes'ûd Mushafı kıraat eğitiminde öncü rol oynamıştır. Eğitim ve öğretim faaliyetleri bu Mushafa göre yapılmıştır. Ayrıca İbn Mes'ûd mushafını Kûfe'de tasnif etmiş olsaydı, bu mushaf cem edilen mushaf tertibine de aykırı olmazdı. Bu bakımdan İbn Mes'ûd bu mushafı Kûfe döneminden çok daha önce oluşturmuş olmalıdır.

Abdullah b. Mes'ûd'a ait olan mushaftaki tertip farklılığı musannifin kişisel tercihindən başka bir şey değildir. İctihadi olan bir meselede, mushafını kendi tercihine göre tasnif etmekte hürdür.

Abdullah b. Mes'ûd'un istinsah sonrasında şahsi mushafını yakmış olabileceği gibi tashih etmiş olup Mushaf-ı Osmânî'ye göre düzenlemiş olması da mümkündür. Zira sonraki dönemlerde bazı müelliflerin İbn Mes'ûd mushafını gördüklerini belirtmeleri, tashih ihtimalini de akıllara getirmektedir. Ayrıca حرق kelimesinin türevlerinin yakmak manasına geldiği gibi silmek manasına da gelmesi, İbn Mes'ûd'un mushafını düzelttiğine dair rivâyetlerin dilsel açıdan bir desteğinin de bulunduğunu göstermektedir.

Abdullah b. Mes'ûd'a ait birden fazla Kur'ân nüshasından bahsedilmektedir. Bu durum İbn Mes'ûd mushafının müntensihler aracılığıyla çoğaltıldığına da delil olabilir. Bu Mushaflar arasındaki tertip farklılıkları ise her müstensihin bilgi birikimi, İbn Mes'ûd mushafına vukufiyeti ve anlayış farklılığından ibarettir.

Abdullah ibn Mes'ûd'a ait mushaflarda ziyâdeler olduğu gibi noksanlıklar da söz konusudur. Fâtiha, Felak ve Nas sûrelerinin İbn Mes'ûd tarafından Kur'ân'dan sayılmadığına dair iddialar şu sebeplerden dolayı imkânsız olmalıdır:

1. Abdullah b. Mes'ûd gibi bi'setin başlangıcından itibaren Hz. Peygamber'le birlikte bulunmuş, arza-i ahîra'ya katılmış ve son tahlilde neyin Kur'ân'a dâhil olup neyin dışarıda kaldığına şahitlik etmiş bir zâtın bu sûrelerin varlığını veya Kur'ân'dan olduğunu bilmemesi muhaldir.

2. Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Peygamber'in Kur'ân'ın kendilerinden alınmasını tavsiye ettiği öncü isimlerden biridir. Fâtiha ve Muavvizetân'ı Kur'ân'dan saymayan birini Hz. Peygamber'in işaret etmesi söz konusu değildir.

3. Abdullah b. Mes'ûd Kûfe'de sayıları binleri geçen talebe yetiştirmiştir. Bu talebelerden bir kısmı kıraat-i 'aşera kurrâsının hocalarıdır. Bu isimlerin kıraatlerinin hepsinde mezkûr sureler bulunmaktadır. Eğer İbn Mes'ûd bu sûreleri Kur'ân'dan saymasaydı talebelerinden rivâyet edilen kıraatlerde bunların bulunmaması gerekirdi.

KAYNAKÇA

- Adilbayev, Alau, *Rus Oryantalistlerin Kur'ân Çalışmaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000.
- Akaslan, Y., “Kırâat-i Aşere’de Ferş Yönünden Farklılıklar”, *İslâm Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, 2017, 6–31.
- Akbaş, M., “Muhacirun-Ensâr Kardeşliğinin Serüveni”, *İSTEM*, Sayı: 15, 2010, 61–77.
- Akbıyık, Ali, *Abdullah b. Abbas Hayatı ve Şahsiyeti*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2007.
- Akdemir, Mustafa Atilla, *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları*, (2. bs.) İFAV, İstanbul 2015.
- Albayrak, H., “Kıraat Sorunu”, *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 4(11), 2001, 19–34.
- Alevi, Ebû Muhsin, Muhammed b. Ali, *Kitabü’l-Tezkira bi Marifeti Ricalî Kütübî’l-Aşîra I-IV*, Mektebetü’l-Hancı, Kahire 1997.
- Altıkulaç, T., “Halef b. Hişâm”, md, *DİA*, TDVY, İstanbul 1997, XXV, 237-38.
- , “İbn Miksem el-Attar”, md, *DİA*, TDVY, İstanbul 1999, XX, 200-201.
- , “İbn Mücâhid”, md, *DİA*, TDVY, İstanbul 1999, XX, 214-215.
- Altuncu, Tuğba, *Abdullah ibn Mes’ûd ve Hadis İlmindeki Yeri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2015.
- Altuntaş Halil, Şahin Muzaffer, *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, (12.bs), DİBY, Ankara 2006.
- Atik, M. K., “Abdullah ibn Mes’ûd ve Mushafının Kur’ân Tarihindeki Yeri”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Dergisi*, Sayı: 5, 2005, 1-64.
- Atmaca, G., “Abdullah ibn Mes’ûd’un Hayatında Kur’ân ’ın Yeri”, *Journal of Turkish Studies*, Cilt: 10, Sayı: 6, 2015, 247-66.
- Avcı, C., “Kûfe”, md, *DİA*, TDVY, İstanbul 2002, XXVI, 339-42.
- Âzami, M. Mustafa, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur’ân Tarihi*, (Çev: Ömer Türker, Fatih Serenli), İz Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Aycan, İ., “Haccâc b. Yûsuf es-Sekaffi”, md, *DİA*, TDVY, İstanbul 1996, XIV, 427–428.

Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, (7.bs.), İFAV, İstanbul 2013.

Aydin, Zeynel Abidin, *Hız. Osman ve Sonrası Dönemde Kur'an'ın Metinleşme Târîhi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.

Aydüz, Davut, *Tefsir Tarihi, Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, Işık Yayınları, İstanbul 2010.

Aynî, Bedreddin, Ebi Muhammed, *Umdetü'l-Kâri Şerhu Sahihi'l-Buhâri I-XXV*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2011.

Bağdâdi, Hatip, Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târih-u Bağdat I-XVII*, Thk: Beşşar Avvâd Mâruf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmîyye, Beyrut 2001.

Bakillâni, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî, *Nüketü'l-İntisâr li Nakli'l-Kur'an*, Thk: Muhammed Zağlul Selâm, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut 2008.

Baktır, M., “Suffe”, md, *DİA*, TDVY İstanbul 2009, XXXVII, 469-470,

Bayraktutan, O., “Kıraatlerin Sınırlandırılması Meselesi”, *Iğdır üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 11, 2018, 121-144.

Bâzemûli, Muhammed b. Ömer b Salim, “*el-Kıraât-ü ve Eseruha fi't Tefsir-i ve'l-Ahkâm*”, Ümmü'l Kura Üniversitesi, 1992.

Beğavi, Ebi Kasım Abdullah b Muhammed b. Abdulaziz, *Mu'cemu's-Sahâbe I-V*, Thk: Muhammed Emin, Mektebet-ü Dâru'l-Beyan, Kuveyt 2000.

Bekâr, Abdulkâdir Mahmut, *Resmü'l-Mushaf ve Zabduhu*, (2. bs.), Dâru's-Selam, Kahire 2001.

Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Ensâbu'l-Eşraf I-XIII*, Thk: Süheyl Zekkâr, Riyâd Zirikli, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996.

Beyhâkî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa, *es-Sünenü'l-Kübra I-X*, Mektebet-ü Dâru'l-Bâz, Mekke-i Mükerreme 1996.

Beylî, Ahmed, *el-İhtilâf Beyne'l-Kıraât*, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1988.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi I-II*, (2. bs.), Ravza Yayınları, İstanbul 2015.

- Birişik, Abdulhamit, *Uluslararası Kıraat Sempozyumu "Tarihten Günümüze Kıraat İlmi*, DİBY, Ankara 2015.
- , *Kıraat İlmi ve Tarihi*, (2. bs.), Emin Yayınları, Bursa 2014.
- Buhâri, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Câmiu's-Sahihu'l-Muhtasar min Hadis-i Rasulillah ve Sünenihi ve Eyyâmih*, Dâru Sahnun, Tunus 1992
- Bulut, Yücel, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, Küre Yayınları, İstanbul 2010.
- Bûti, Ramazan, Muhammed Said, *Min Ravâi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fârâbi, Dimeşk 2007
- Cârullah, Musâ, *Târihu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhif*, el-Matbaatü'l-İslâmîyye, Petersburg 1905.
- Cassâs, Ahmed b. Ali, *Ahkâmu'l-Kur'ân I-V*, Thk: Muhammed Sâdık Kâmhâvi, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 1405.
- Cebel, Muhammed Hasen, *Vesakatü Nakli'n Nassi'l-Kur'âniyye*, Dâru's-Sahâbe lit-Turâs, Kahire 2001.
- Cerrahoğlu, İ., " Abdullah ibn Mes'ûd" md, *DİA*, TDVY, Ankara 1988, I, 114-117.
- , *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara 1996.
- , *Tefsir Usûlü*, (23. bs), TDVY, Ankara 2012.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd, *Mu'cemu's-Sıhah*, Dâru'l-Mârifet, Beyrut 2012.
- Cevziyye, İbn Kayyim, *İ'lamü'l-Muvakkîin an Rabbi'l-âlemîn*, Dâru İbnü'l-Cevzi, Suûdi Arabistan 1463.
- Chaudhary, M., "Oryantalizm'in Kıraat Farklılıklarına Bakışının Tenkidi- Arthur Jeffery", (Çev: Mahmut Ay), *İÜİFD*, Sayı: 25, 2011, 180-204.
- Cüheni, A., "el- Müstedrek alâ Kitâbi Kırâat-i İbn Mes'ûd " *Mecelletü's-Şeri'a ve'd-Diraseti'l-İslâmîyye*, Sayı: 20, 2012, 1-32.
- Cürçani, Muhammed Şerif, *Kitâbu't-Târifât*, (3. bs), Thk: Muhammed Abdurrahman el-Meraşeli, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 2012.
- Cürmi, İbrâhim Muhammed, *Mu'cemu U'lûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kalem, Dimeşk 2001.

- Çağıl, N., “Kıraatlar Hakkında Bir Değerlendirme”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 16, 2001, 259-299.
- Çakan, İ. L., Eroğlu, M., “Abdullah b. Abbas” md, *DİA*, TDVY, İstanbul 1988, I, 76-79.
- , *Hadis Usûlü*, (42. bs.), İFAV, İstanbul 2016.
- Çakmak, Şenol, *Kur’ân’a Oryantalist Yaklaşımlar: John Wansbrough Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), FÜSBE, Elazığ 2016.
- Çetin, Abdurrahman, *Yedi Harf ve Kıraatler*, (3. bs), Ensar Neşriyat, İstanbul 2013.
- Dâni, Ebû Amr Osman b.Saîd, *Ahrufu’s-Seb’a li’ Kur’ân*, Thk: Abdu’l-Müheymin Tahhan, Dâru’l-Minâre, Cidde 1997.
- , *el-Mukni’ fi Resmi Mesâhifi’l-Emsâr mea Kitâbi’n-Nukat*, Mektebet-ü Külliyyeti’l-Ezheriyye, Kahire t.y
- , *et-Taḥdîd fi’l-İtkân ve’t-Tecvîd*, Thk: Ğânim Kaddûri, Dâru’l-İmâr, Amman 2000.
- Dağ, Mehmet, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, İslâm Arştırmaları Merkezi, İstanbul 2011.
- , “İbn Mücahid’in Kıraat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım”, *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı: 27, 2006, 81–104.
- , “Kırâat İlminde Şâzz Kavramı-Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair”, *Marife*, Cilt:7, Sayı: 2, 2007, 57–110.
- , “Kıraat İlminin Akademik Serencamı”, *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı: 17, 2013 311-324.
- Dağdeviren, A., Ebû Hayyan el- Endelusi ve Kıraat İlmindeki Yeri, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt. 8, Sayı: 14, 2006, 25–48.
- Demirci, Muhsin, *Kur’ân Tarihi*, (5. bs), İFAV, İstanbul 2012.
- , *Tefsir Tarihi*, (19. bs), İFAV, İstanbul 2014.
- , *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, (3. bs), İFAV, İstanbul 2014.
- , *Tefsir Usûlü*, (29. bs), İFAV, İstanbul 2014.

———, “Ebû Abdurrahman es-Sülemî”, md. *DİA*, TDVY, İstanbul 1994, X, 87.

Demircigil, Bayram, *Hasan-ı Basrî Kıraati ve Kur’ân Tefsirine Katkısı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.

Dimyâtî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdilganî, *İthâfu Fudalâi’l-Beşer fi’l-Kirâati’l-Erbeate Aşer*, Dâru’l-Kitabi’l-Muallim, Beyrut 1998

Durmuş, İ., “Arap Lehçesi Açısından Kıraatler”, *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları Dergisi* Sayı: 4, 2002, 437-50.

Ebû Şâme, Şihabuddin Abdurrahman b. İsmail, *Mürşidü’l-Vecîz*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2003.

Ebû Şuhbe, Muhammed, *el-Medhal li Diraseti’l-Kur’âni’l-Kerîm*, (3. bs), Dâru’l-Livâ, Riyad 1987.

Ednevi, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtü’l-Müfessirin*, Mektebetü’l-Ulûmi ve’l-Hikem, Medine-i Münevvere 1997.

Efendioğlu, M., “Mücemmi’ b. Cârîye”, md. *DİA*, TDVY, İstanbul 2008. XXXI 447.

———, “Saîd b. Cübeyr”, md. *DİA*, TDVY, İstanbul 2008 XXXV, 552–554.

Elmalî, Ayşe, *Abdulah b Mesu’d ve Hukuki Kişiliği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), DEÜSBE, İzmir 2009.

Ensâri, Ahmed b. Ali b. Ahmed Halef, *Kitâbu’l-İkna’ fi’l-Kirâati’s-Sebâ I-II*, Thk: Abdulmecid Katâmîş, Dâru’l-Fikr, Dimeşk 1983.

Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, (6. bs.), Ensar Neşriyat, İstanbul 2016.

Erkoçoğlu, Fatih, *İslâm Tarihi*, Grafiker Yayınları, İstanbul 2012.

Fayda, M., “Ömer” md, *DİA*, TDVY, İstanbul 2007, XXXIV, 51-52.

———, “Ridde Olayları” md. *DİA*, TDVY, İstanbul 2008, XXXV, 91-93.

Fenîsan, Suud b. Abdillâh, *İhtilâfu’l-Müfessirin*, Dâru-İşbiliya, Riyad 1997.

Ferrâ, Ebû Zekerîyya Muhyiddin Yahya b. Şeref, *el-Mecmu' Şerhu'l-Mühezzeb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut ty.

———, *Meâni'l-Kur'ân I- III*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1983.

Feyizli, Hasan Tahsin, *Kırâat-i Aşere*, DİBY, Ankara 2016.

Fırat, Y., “Kıraat ilmi ve Tarikler”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 13, 2011, 37-55.

Fîruzâbâdi, Mecduddin Muhammed b. Yakup, *Kâmûsu'l-Muhît*, Thk: Enes Muhammed eş-Şâmi, Zekerîya Cabir Ahmed, Dâru'l-Hadis, Kahire 2008.

Genan, Betül, *Ferrâ'nın Meâni'l Kur'ân Eseri Bağlamında Mushaf ve Mushaf İmlası Olgusu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.

Gazi, Abdulfettah, *el-Kırââtü 'ş-Şâzzetü*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut 1981.

Gözütok, Suat, *Oryantalistlerin Kur'ân Tarihine Bakışları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.

Gülle, S., “Taberî'nin, Tefsîr'indeki Kıraat Değerlendirmeleri”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 9, 2004, 65-85.

Habibov, Aslan, *İlk Dönem Şii Tefsir Anlayışı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

Hâdi, Abdulhalim b. Muhammed, *el-Kırâatü'l-Kur'âniyye*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî , Beyrut 1999.

Hallaf, Abdulvehhap, *İslâm Teşrii Tarihi*, (Çev: Talat Koçyiğit) AÜBE, Ankara 1970.

Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi I-II*, (5. bs), (Çev: Salih Tuğ), İmaj Yayınları, Ankara 2003.

———, *Kur'ân-ı Kerîm Târihi*, (2. bs) (Çev: Salih Tuğ), İFAV, İstanbul 2007.

Hanay, Necattin, *Kur'ân Tefsirinde Kıraat Farklılıklarının Rolü: Zeccac ve Taberî Örneği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2015.

- Hanbel, Ebû Abdurrahman, Ahmed b. Muhammed, *Sualât-i Ebi Bekr el-Esrem li Ahmed b. Hanbele fi'l-Cerhi ve't-Ta'lil*, el Fâruku'l Hadîse li't-Tibâat-i ve'n-Neşr, Kahire 2007.
- Hanbeli, Mecîruddin b. Muhammed, *Fethu'r Rahmân fi Tefsîri'l-Kur'ân I-VII*, Dâru'n-Nevâdir, Beyrut 2009.
- Hâtır, Muhammed Ahmed, *Kirâat-i Abdullah ibn Mes'ûd*, Dâru'l-İ'tisam, Kahire 1990.
- Hâzin, Alâuddin Ali b. Muhammed, *Lübâbü't-Te'vîl fi Meâni't-Tenzîl I-VII*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1979.
- Havva, Sa'îd, *el-Esas fi's-Sünne I-IV*, (3. bs.), Dâru's-Selam, Beyrut 1990.
- Hindi, Ali el- Muttaki, *Kenzü'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl I-XVIII*, Thk: Bekri Hayyâni, Saffet es-Sekkâ, Müesssetü'r-Risale, Beyrut 2008.
- Hûi, Ebû'l Kâsım el-Musevi, *el-Beyan fi Tefsîri'l-Kur'ân*, (9. bs.), yy, Kum 1981.
- Humeydi, Ebûbekir Abdullah b. Zübeyr b. İsa, *el-Müsned I-II*, thk. Hasan Selim Esed, c. Dâru's-Sekâ, Dimeşk 1996.
- Horasâni, Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be, *Sünen-i Saîd b. Mansur*, Thk: Said b. Abdurrahman, yy, 2017.
- Ignaz, Goldziher, *İslâm Tefsir Ekolleri*, (Çev: Mustafa İslâmoğlu), Denge Yayınları, İstanbul 1997.
- Itr, Nurettin, *Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Matbaatu's-Sıbah, Dimeşk 1993.
- İbn Abdî'lber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah, el-Endelusi, *et-Temhid lima fi'l-Muvatta mine'l-Meâni ve'l-Esânid I-XXVI*, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuuni'l-İslâmîyye, Kuveyt 2009.
- , *el-İstiâb fi Mârifeti'l-Ashâb*, Thk: Adil Mürşid, Dâru'l-Âlam, Beyrut 2002.
- İbn Asâkir, Ebi'l-Kasım Ali b. Hasen b. Hibetallah b. Abdillâh eş-Şafii, *Tarîhu Medinet-i-Dimeşk, I-LXXX*, Thk: Muhyidin Ebû's Saîd b. Ömer, Dâru'l-Fikr Beyrut 1996.
- İbn Aşur, Muhammed b. Muhammed b. Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvir I,XXX*, Müesssetü't Târihi'l-Arâbi, Beyrut 2000.

- İbn Cezeri, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf, *Müncidü'l-Mukriîn ve Mürşidü't-Tâlibîn*, Thk: Ali b. Muhammed İmrân, Mektebetü'l-Kuds, Mısır 1931.
- , *Ğâyetü'n-Nihaye fî Tabakâti'l-Kurrâ I-II*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 974.
- , *Tayyibetü'n-Neşr fî'l-Kırâati'l-Aşr*, Mektebetü İbnü'l-Cezeri, Dimeşk 2012.
- , *en-Neşr fî'l-Kırâati'l-'Aşr I-II*, Thk: Ali Muhammed Dıbâ', Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- İbn Cinni, Ebü'l-Feth Osman, el- Muhteseb fî Tebyîni Vucuhi Şev'âzzi'l-Kırâat ve'l İdâh I-II, Thk: Ali En-Necdi Nâsıf, Abdu'l Hâlim Neccar, ve Abdulfettah İsmâil Şibli, yy, Kahire 1994.
- İbn Ebi Dâvud, Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbu'l-Mesâhif I-II*, Thk: Muhibbiddin Abdussubhan Vâiz, Dâru'l-Beşîru'l-İslâmîyye, Beyrut 2002.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn, Ahmed, *Mu'cemu'l-Mekâyisi'l-Luğat I-VI*, thk. Abdu's-Selam Muhammed Harun, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1979.
- İbn Hâleveyy, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed, *Muhtasar fî Şevâzi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-Mütenebbi, Kahire t.y.
- İbn Hanbel, Ahmed, *Müsned-u Ahmed b. Hanbel I-XLV*, Thk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müesssetü'r-Risâle, Beyrut ty.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Abdullah b. Said, *Esmâi's-Sahâbe*. Thk: Mesâ'd Abdulhamid es-Se'deni, Mektebetü'l-Kur'ân, Kahire 1962.
- , *el-Muhallâ I-XI*, Thk: Ahmed Muhammed Şâkir, el-Matbaatü'l-Emiriyye, Beyrut 2008.
- , *Kitab-i-Fedailu's-Sahâbe*, I-II, (2. bs), Dâru İbnü'l-Cevzi, Riyad 1999.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el- Askalani, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, el- Mektebtü'l-Asriyye, Beyrut 2012.
- , *Tehzibu't-Tehzib I-X*, Dâru'l-Kitabi'l-İslâmî, Kahire 1993.

———, *Fethu'l-Bâri I-X*, Kâhire 1987,

İbn Hibban, Ebi Hatim Muhammed el-Büstî, *Tarihu's-Sahâbetü'l-ellezine Ruviye Anhumü'l-Ahbar*; Thk: Bürân ed-Dannâvi, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988.

———, *Kitabu's-Sikât I-X*, Dâru's-Selefiyye, Hindistan 1987.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî, *Sireti'n Nebeviyye I-IV*, (3. bs), Thk: Ömer Abdusselam Tedmûri, Dâru'l-Kitabi'l Arabi Beyrut 1990.

İbn İshak, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr, *Sireti'n-Nebeviyye I-II*, Dâru'l-Kitabi'l-Muallim, Beyrut 2004.

İbn Kâni', Ebû'l-Hüseyin Abdulbâki, *Mu'cemu's-Sahâbe I-III*, Thk: Selahaddin Sâlim el-Mısrâti, Mektebetü'l-Ğurebâ, Riyad ty.

İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidaye ve'n-Nihaye I-XV*, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut 1991.

———, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim I-VIII* Dâru Tayyibet-i li'n-Neşr ve't-Tevzi, Beyrut 1999.

İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut 1973.

———, *Kitabu'l-Meârif*, (4. bs), Thk: Servet Ukkâşe, Dâru'l-Maârif, Kahire 1981.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *Sünen I-II*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.

İbn Manzur, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-'Arab I-VI*, Dâru'l-Maârif, Kahire 2008

İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmi, *Kitâbu's-Seb'a fi'l-Kıraât*, Thk: Şevki Dayf, Dâru'l-Meârif, Kâhire 2009.

İbn Nedim, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebi Ya'kup, *el-Fihrist*, Dâru'l-Mârif, Beyrut 1978.

- İbn Sâd, Muhammed b. Sad b. Menî'ez Zühri, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebir I-XI*, Thk: Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hanci, Kahire 2001.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer el Basri, *Kitab-u Tarih-i Medineti'l-Münevvere I- IV*, Thk: Fehim Muhammed Şeltut, Dârul-Fıkr, Beyrut ty.
- İbnü'l-Arâbi, Muhammed b. Abdullah Ebûbekir, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003
- İbnü'l Cevzî, Cemaleddin Ebû'l-Ferec, *Funûnu'l-Efnân fî Uyûn-i Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Beşîru'l-İslâmîyye, Beyrut 1987.
- , *Sıfetu's-Safve I-IV*, Thk: Mahmud Fâhûri, Muhammed Revvas Kalâ'ci, Dâru'l-Maârif, Beyrut 1985.
- İbnü'l-Esir, Ali b. Muhammed b. Muhammed, *el- Kâmil fî't-Târih I-XI*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.
- , *Camîu'l-Usul fî Ehadîsü'r-Rasul I-XII*, Mektebetü'l-Hulvânî, Beyrut 2008.
- , *Üsdü'l-Ğâbe fî Mârifeti's-Sahâbe I-VIII*, Thk: Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdi'l Mevcud, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- İbrahim, Nebil b. Muhammed, *İlmü'l-Kırâât*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 2000.
- İsbahâni, Ahmed b. Hüseyin b. Mihran, *el-Ğâye fî'l-Kırâati'l Aşr*, Thk: Muhammed Ğıyas el- Cenbari, Dâru's-Şevaf, Suudi Arabistan 1990.
- İsbahani, Ebû Nuaym b. Abdillâh b. İshak, *Hilyetü'l-Evliya ve Tabakati'l-Asfiya I-X*, Dâru'l-Kitabi'l-Muallim, Beyrut 1988.
- , *Marifetü's-Sahâbe I-VII*, Thk: Âdil b. Yusuf el-A'zâzi, Dâru'l-Vatan li'n-Neşr, Riyad 1998.
- Jefry, Arthur, *Mukaddimetan fî Ulumi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-Hanci, Beyrut 1954.
- Juhnoll, G. A. A., “İslâm'ın İlk Döneminde Kur'ân Kırâati'nin Durumu”, (Çev: Yusuf Alemdar), *Cumhuriyet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 4(12), 2004, 77-88.
- Kaddûri, Ğânim, *el-Müyesser fî İlmi't-Tecvîd*, Merkezi'd-Dirâsât ve'l-Ma'lûmâtî'l-Kur'âniyye, Cidde 2009.

———, *Muhâzarât fî Ulumi'l-Kur'ân*, Dâru Ammâr, Amman 2003.

Kâdi, Abdulfettah, *el-Buduru'z Zâhire fî'l-Kirâati'l Aşri'l-Mütevâtira*, Mektebet-ü Enes b. Mâlik, Mekke-i Mükerreme 2002.

Kahhâle, Ömer Rıza, *İ'lamu'n-Nisâ fî Âlemi'l-Ârabi ve'n-Nisâ*, Müesssetü'r-Risale, Şam 1958.

Kapar, M. A., “Ebû Cehil” md. *DİA*, TDVY, İstanbul 1994, X, 117-118,

Karaarslan, N. Ü., “Huzeyl” md. *DİA*, TDVY, Ankara 1999, XIX, 70-7

Karaçam, İ., “Kıraatlerin İntikali”. *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları Dergisi, Tartışmalı İlmi Toplantılar Serisi*, 2002, 287-312.

———, “Kur'ân'ın Farklı Yorumlanmasında Kıratlerin Rolü”, *DİD*, 37(4), 2001, 77-100.

———, *Kur'ân İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri ve Mütevâtir Kıraatlerin Yorum Farklılıklarına Etkisi*, (2. bs), İFAV, İstanbul 2013.

———, *Kur'anı Kerîmin Faziletleri ve Okuma Kaideleri*, (28.bs), İFAV, İstanbul 2014.

———, *Kur'ân -ı Kerîm'in Nüzûlu ve Kıraati*, (5. bs), İFAV, İstanbul 2016.

Karâdâvi Yusuf, *Sünneti Anlamada Yöntem*, (8. bs), (Çev: Bunyamin Erul), Nidâ Yayıncılık, İstanbul 2016.

Karagöz, İsmail, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİBY, Ankara 2010.

Karataş, Şaban, *Şia'da ve Sünni Kaynaklarda Kur'an Tarihi*, Ekin Yayınları, İstanbul 1996.

Kastallâni, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed, *İrşâdu's-Sâri li Şerhi Sahîhi'l-Buhâr I-X*, (7. bs), el-Matbaatü'l-Kübrâ Mısır, 1323.

———, *Letâifu'l-İşarat li Funûni'l-Kıraât I-X*, thk: Merkezi'd Dirâseti'l- Kur'âniyyeti, el-Mektebtü'l -Arabiyye, Riyad ty.

Kâsım b. Sellam, Ebû Ubeyde, *Fedailü'l-Kur'ân ve Meâ'limihi ve Âdâbihi I-II*, Thk: Ahmed Abdulvâhid el-Hiyâdi, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuuni'l-İslâmîyye, Mağrib 2009.

Kattân, Mennâu'l, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (2. bs), Medresetü'r-Risale, Dimeşk 2015.

———, *Nuzûli'l-Kur'ân-i ala Seb'ât-i Ahruf*, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire ty.

Kelebazi, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin el- Buhari, *Rical-i Sahih Buhari I-II*. Thk: Abdullah el-Leysî. Dâru'l-Maârif, Beyrut 1987.

Keskioğlu, Osman, *Nüzûlünden Günümüze Kur'ân -ı Kerîm Bilgileri*, (7. bs), TDVY, Ankara 2014.

Kevseri, Muhammed Zâhid, *Fıkhu Ehli'l-Irak ve Hadisuhum*, Thk: Abdu'lfettah Ebû Ğudde, el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Kahire 2012.

Kılıçer, M. E., “Ehl-i Re'y” md, *DİA*, TDVY, İstanbul 1994, X, 520-24.

Kurt, A., “Demografik Değişkenler Açısından İlk Müslümanlar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Cilt: 18, Sayı: 2, 2009, 27-41*

Kurtubi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebûbekir, *el- Cami' li Ahkâmi'l-Kur'ân I-XX*, Dâru'l-Âlimu'l-Kütüb, Riyad 2003.

Küçük, R., “Abâdile” md, *DİA*, TDVY, İstanbul 1988, I, 7-8.

Küçükkalay, Hüseyin, *Abdullah ibn Mes'ûd ve Tefsir İlmindeki Yeri*, (2.bs), Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2013.

Mekki b. Ebi Tâlip, Ebû Muhammed, *el- Hidâye ilâ Bulûğu'n-Nihâye I-XII*, Thk: Şahid el-Buşuhi, Mecmûat-ü Buhûsi'l-Kitâb, yy 2008.

———, *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât*, Thk: Abdulfettah İsmâil Şibli, Dâru'n-Nahzâ, Kahire t.y.

Maşalı, Mehmet Emin, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*, Otto Yayınları, Ankara 2016.

Mâturidi, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân I-XVIII*, Thk: Bekir Topaloğlu, Ahmed Vanlıoğlu, Dâru'l-Mizan, İstanbul 2005.

Mizzi, Cemaleddin Ebi'l-Haccac Yusuf, *Tehzibu'l-Kemal fî Esmâi'r-Ricâl I-XXXV*, Thk: Beşşar Avvâd Mâruf, Medresetü'r-Risale, Beyrut 1996.

Mirâs, Kâmil, *Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi I-XIII*, (4. bs), DİBY, Ankara 1978.

- Muhammed İsmail, Şâban, *el- Kırâat-ü Ahkâmuhâ ve Masdaruhâ*, y.y, Mısır 1986.
- Muhaysın, Muhammed Sâlim, *fî Rihâbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, y.y, Kahire 1989
- Mustafa, İbrahim, Ahmed Hasan, Muhammed Ali Hamid-en-Neccar. *el-Mu'cemu'l-Vasit*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- Müsa'ıd b. Süleyman, *el-Muharrar fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Merkezi'd-Dirâsât ve'l-Ma'lûmâtî'l-Kur'âniyye, 2008.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyri, *Sahih-i Müslim I-II*, Daru't Tayyibe, Riyad 2006.
- Nesefî, Ebû'l-Berakat Abdullah b. Ahmed, *Keşfu'l-Esrar Şerhu'l-Musanifi ale'l-Menar I-II*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye Beyrut 2010.
- Neysabûri, Hâkim, Ebi Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *el-Müstedrek ale's- Sahihayn I-V*, (3. bs) Dâru'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.
- Nevevi, Ebû Zekerîyya Muhyiddin b Şeref, *Tehzîbu'l-Esma ve'l-Luğât I,II*, Dâru'l-Kitabi'l-Muallim, Beyrut t.y.
- Oflaz, Abdulhalim, *Kur'ân Tarihi Etrafındaki Düşünceler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2006.
- Önder, M., “Şâz Kırâatlar ve İslâm Hukuku Açısından Değeri”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 13, 2009, 163–194.
- Önen H., “Taberi Örneğinde Kiraat ve Huruf-u Seb'a İlişkisi”, *İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 3, 2010, 103-111.
- , *Kiraat Tarihi ve Kiraat Farklılıklarının Kur'ân Tefsirine Etkisi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2017.
- Özkuyumcu, N., “Hilf”, md. *DİA*, TDVY, Ankara 1998, XVIII, 29-30.
- Öztoprak, Sirâceddin, *Kur'ân Kiraati*, Beyan Yayınları, İstanbul 2012.
- Öztürk, M., “Kur'ân Kiraatlerinin Tarihsel Serencamına Genel Bir Bakış”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergis*, 3(1), 2003, 201-224.
- Paret, Rudi, *Kur'ân Üzerine Makaleler*, (Çev: Ömer Özsoy), Bilgi Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

- Râzi, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin, *Tefsir-i Kebir; Mefâtihi'l-Ğayb I-XXXII*, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 1420.
- Rûmi, Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman, *Buhûs fî Usûli't-Tefsir* (4.bs) Mektebetü't-Tevbe, Riyad 1419.
- Sâbûni Muhammed Ali, *et-Tıbyan fî Ulumi'l-Kur'ân*, (Çev: Yaşar Güngör), Yasin Yayınevi, İstanbul 2004.
- Sadr, Hasan, *Te'sisü's Şiâ li U'lûmi'l-İslâm*, yy, Bağdat, 1951.
- Safedi, Selahaddin b. Halil b. Aybek, *Kitabu'l-Vâfi bi'l-Vefâyât I-XXX*, Thk: Ahmed el-Arnâvûd, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 2000.
- Sâlihi, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Ahmed Abdil Hâdi ed- Dimeşki, *Tabakât-u Ulemâi'l-Hadîs I-III*, Thk: Ekrem el-Bûşi, İbrahim ez-Zîbak, Müesssetü'r-Risale, Beyrut 1986.
- Sâlih, Subhi, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (10. bs), Dâru'l-İlmi'l-Melayin, Beyrut 1977.
- Sarı, M. A., “Âsım b. Behdele” md, *DİA*, TDVY, İstanbul 1991, III, 475–476.
- Sarıçam, İbrahim, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, (8. bs), DİBY, Ankara 2004.
- Satybaldiev, Aitmyrza, *Mâturidi'nin Te'vilatu'l Kur'ân'ında Kıraat*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019.
- Sehâvi Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed, *et-Tuhfetü'l-Latif fî Tarih-i Medineti's-Şerif I-III*, Dâru'l-Maârif, Kahire 1979.
- , *Fethu'l-Muğîs I-III*, Dâru'l-Kitabi'l-İlmiyye, Lübnan 1403.
- Serahsi, Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, *Kitabu'l-Mebsût I,XXXI*, Dâru'l-Mârif, Beyrut 1989.
- Sicistânî, Süleyman b. el-Eş'as, Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebi Dâvud*, Müesssetü'r-Risale, Beyrut 2015.
- Şimşek, M. S., “Kırâatların Kaynağı Problemi”, *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 2002, 17-30.
- Suyuti, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *ed-Dürü'l-Mensûr fî Tefsiri'l-Me'sûr I-V*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2011.

- , *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Müesssetü'r-Risâle, Dimeşk 2008,
- , *Tenviru'l-Hevâlik Şerhu ala Muvatta Mâlik I-III*, Dâru İhyai't-Kütübî'l-Arabi, Beyrut ty.
- Süleyman, Abdurrahman b. Sâlih, *el-Akvâlu'ş- Şâzzet-i fî't-Tefsir*, Mecelletü'l-Hikme, Manchester 2004.
- Şaban, Zekiyyüddin, *Usûlü'l-Fıkhi'l-İslâmî*, Dâru'l-Kütüb, Beyrut 1971.
- Şahin, D., “Taberî Tefsirinde Abdullah ibn Mes'ûd Kıraatı”, *Journal of Turkish Studies* Cilt: 12, Sayı: 27, 2017, 307-340.
- Şehate, Abdullah, *Ulumu't-Tefsir*, Dâru'ş-Şurûk, Kahire 2001.
- Şehristânî, Ebi'l Feth Muhammed b. Abdilkerîm, *el- Milel ve'n-Nihal*, Thk: Kistrâ Sâlih el-Ali, Müesssetü'r-Risale Beyrut 2010.
- , *Mefâtihu'l-Esrâr ve Mesâbihu'l-Ebrâr*, Thk: Muhammed Ali Âzerşab, I-II Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsât, Tahran 2008.
- Şan, L., “Goldziher'e Göre Kıraatlerin Kaynağı”, *Diyanet İlmi Dergi* Cilt: 53, Sayı: 4, 2017, 11-34.
- Şen, Z., “Arzâ ve Mahiyeti”, *DEÜİFD*, Sayı: 52, 2015, 43-64.
- , İbn Kesir ve Kıraatı, *DEÜSBE*, 2000.
- , *Kur'ân in Metinleşme Sürecinde Ortaya Çıkan Problemler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), DEÜSBE, İzmir 2006.
- Şeyh, Abdussettar, *Abdullah ibn Mes'ûd*, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1982.
- Şükri, Ahmed Hâlid, Mansûri Muhammed Hâlid, Kudat Ahmed Muhammed *Mukaddimât fî İlmi'l-Kirâât*, Dâru Ammâr, Amman 2001.
- Taberani, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, *Mu'cemu's-Sağîr I,II*, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1982.
- , *Mu'cemü'l-Kebir I-XX*, Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, Musul 1983.
- Taberi, Ebi Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarih-i Taberi, Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük I-XIII*, (2. bs), Thk: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim, Dâru'l-Maârif, Kahire 1119.

———, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân I-XXIV*, Müesssetü'r-Risale, Beyrut 2000.

Tabersi, Ebû Ali el-Fazl b. Hasen, *Mecmau'l-Beyân fî Tefsîru'l-Kur'ân I-X*, Dâru'l-U'lûm, Beyrut 2005.

Tâsân, Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed, *Tahkîku Mevkifi's-Sahbiyyi'l-Celil Abdulah b. Mes'ûd Mine'l-Cem'il Osmâni*, Camiatü'l-Melik Suud Kürsiyyü'l-Kur'ân'il-Kerîm ve Ulumih, Riyad 1435.

Tavil, Seyyid Rızk, *fî Ulûmi'l-Kirâât Medhal ve Dirâse ve Tâhkik*, Mektebetü'l-Faysâliyye, Mekke-i Mükerrreme 1985.

Temîmi, Ahmed b. Ali b. Müsenna, Ebû Ya'lâ, *Musned-u Ebi Ya'lâ el-Mevsûli I-XIII*, Dâru'l-Me'mun li't-Turâs, Beyrut 1987.

Temel, *Nihat, Kirâat ve Tecvid İstılahları*, (3. bs), İFAV, İstanbul 2013.

Tetik, İbrahim, *Tecvid İlmi: Tarihsel Evveliyatı, Doğuşu ve Gelişim Süreci*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2016.

Tetik, Necati, *Başlangıcından Hicri IX. Asra Kadar Kıraat İlminin Tâlimi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1981.

Tirmizî, Ebû Îsâ, Muhammed b. Îsâ b. Sevre, *Sünen I- IV*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Tok, F., “Ebû Hanîfe'nin Kur'ân Kıraâtlerine Yaklaşımı”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(6), 2017, 123–144.

Turan, A., “Arzâ” md. *DİA*, TDVY, İstanbul 1991, III, 446–447.

Ünal, Mehmet, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, Fecr Yayınları, Ankara 2005.

———, *Kur'ân'ın Metinleşme Târîhi*, (5. bs), Grafiker Yayınları, Ankara 2017.

Üseymin, Muhammed Salih, *Usul Fit-Tefsir*, Mektebetü'l-İslâmîyye, Beyrut 2001.

Watt, W. Montgomery, *Hiz. Muhammed Mekke'de*, (Çev: Râmi Ayas, Azmi Yüksel), AÜBE, Ankara 1986.

- Ya'kubi, Abdullah b. Yusuf b. İsa b. Ya'kup, *el-Mukadîm âtü'l-Esâsiyyetü fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Merkezü'l-Buhusi'l-İslâmî yye, Biritanya 2001.
- Yaman, A., “ Abdullah ibn Mes'ûd'un Hanefi Mezhebinin Oluşumundaki Rolü”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 2, 2004, 7-26.
- Yahya b. Mâin, Ebi Zekeriyya, *Marifet'ür-Ricâl*, Thk: Muhammed Kâmil Kassâr, Matbûât-u Mecmai'l-Luğati'l-Arabiyye, Dimeşk 1985.
- Zağlul, Şahhât Seyyid, *Abdullah ibn Mes'ûd*, Dâru'l-Maârif, Kahire 1986
- Zehebi, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *et-Tefsir ve'l-Müfessirun I-II*, Dâru'n-Nevâdir, Kuveyt 2010.
- , *Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ I-XXV*, Müesssetü'r-Risale, Beyrut 1985.
- , *Marifetü Kurrâi'l- Kibâr ala Tabakâti ve'l Âsar I-II*, Thk: Şuayb Arnâvûd ve Beşşar Avvâd Mâruf, Müesssetü'r-Risale, Beyrut 1988.
- , *Tecrid-u Esmâi's-Sahâbe I-II*, Dâru'l-Maârif, Beyrut t.y.
- , *Tezhib-u Tehzîbu'l-Kemal fî Esmâi'r-Rical I-XI*, Thk: Eymen Selâme, el Faruku'l-Hadîse li't-Tibâat-i ve'n Neşr, Kahire 2003.
- Zerkeşi, Bedreddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (3. bs), Thk: Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Mektebet-ü Daru' t-Turâs, Kahire 1984.
- Zirikli, Hayrettin, *el-A'lâm: Kamûsu terâcimi li-eşheri'r-ricâl-ve'n-nisâ mine'l- 'Arab ve'l-Müste'ribîn ve'l-Müsteşrikîn I-VIII*, Dâru'l-Melayin, Beyrut 2002.
- Zuhayli, Vehbe, *et- Tefsiru'l-Münir I-XXX*, (3. bs), Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1418.
- Zürkani, Muhammed Abdul Azim, *Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân I-II*, Dâru'l-Kitabil- Arabi, Beyrut 1995.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Sebahattin ERDOĞAN
Doğum Yeri ve Tarihi	Erzurum-1983
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bildiği Yabancı Diller	Arapça
Bilimsel Faaliyetleri	İ'câzu'l Kur'ân (Seminer Çalışması)
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Diyanet İşleri Başkanlığı (Vâiz) 2002-
İletişim	
E-Posta Adresi	dadassuso-25@hotmail.com
Tarih	04.06.2020